ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НАВЧАННЯ
БЕЗ МЕЖ

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк
Ольга Сирцова

8

Історія України

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (до 1686 р.)

ЗАПОРОЖЖЯ ТА ЗАПОРОЖЦІ ПІСЛЯ 1734 р.

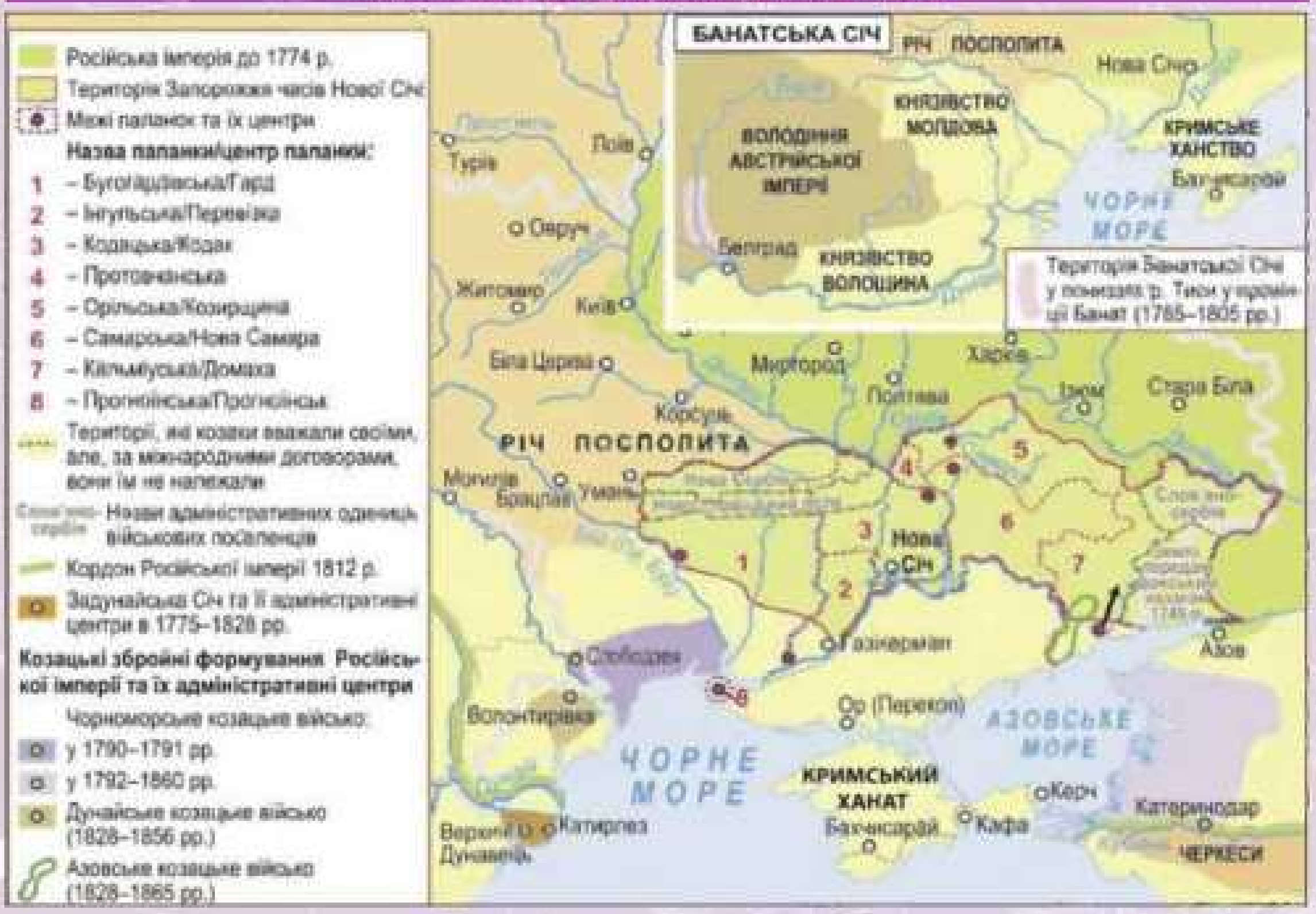

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Акім Галімов, Олександр Гісем,
Олександр Мартинюк, Ольга Сирцова

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

ТОВ Видавництво «Ранок»
2025

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Створено відповідно до модельної навчальної програми
«Історія України. 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М.,
Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.)

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк
Ольга Сирцова

Історія України

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

rnk.com.ua/107943

Інтерактивний електронний додаток до підручника

Київ • Харків
Видавництво «Ранок»
2025

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

УДК 94(477)(075.3)
Г 15

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 р. № 347)

Створено відповідно до модельної навчальної програми
«Історія України. 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Данилевська В. М.,
Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.)

Галімов А. А.

Г 15 Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова. — Х. : Вид-во «Ранок», 2025. — 304 с. : іл.

УДК 94(477)(075.3)

Інтерактивний електронний додаток доступний за QR-кодом або посиланням **rnk.com.ua/107943**

© Галімов А. А., Гісем О. В.,
Мартинюк О. О. Сирцова О. М., 2025
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2025

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Шановне учнівство!

Навчальне видання, яке ви тримаєте в руках, розповість вам про події, що відбувалися на українських землях у Ранньомодерну добу (XVII—XVIII ст.). Цей період в історії України також називають Козацькою добою.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, варто ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал у ньому об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що поділяються на пункти. Слова й дати, виділені жирним шрифтом, потребують вашої особливої уваги. Працюючи на уроках і вдома, перевіряйте себе, щоб з'ясувати, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена історичних особистостей, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається запитаннями на повторення та стислим викладом основних навчальних завдань.

Важливу роль для усвідомлення матеріалу мають наведені в посібнику історичні джерела, ілюстрації, карти, таблиці та схеми. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події та які зміни вони спричинили. Схеми й таблиці розкривають зв'язки між частинами певного історичного явища, пояснять його особливості тощо. До кожного пункту параграфа наведені запитання і завдання, які наголошують на подіях або явищах, про які в ньому ідеться.

Блок запитань і завдань після кожного параграфа допоможе здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал, розвинути і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел (атлас з історії України, енциклопедії, довідники, інтернет тощо).

Авторський колектив

Рубрики

- Працюємо з джерелом
- Зверніть увагу
- Цікаві факти
- Постать в історії
- Словник
- Працюємо з хронологією
- Навчальний фільм

Запорожець. Художник С. Васильківський

Тестові завдання
rnk.com.ua/109579

§ 1. Повторення. Вступ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке «історія»?
2. У чому полягає взаємозв'язок між історією як наукою та навчальним предметом?
3. Що таке «історична періодизація», «хронологічні межі», «історичні джерела»?
4. На які періоди поділяють історію України?
5. **Працюємо в парах. Метод «Удвох»***. Обговоріть і назвіть особливості суспільно-політичного розвитку українських земель у середньовіччі.
6. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон»**. Назвіть основні здобутки в різних сферах розвитку середньовічного українського населення.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке Ранньомодерна доба історії України і якими є її хронологічні межі й періодизація;
- про взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією;
- якими є історичні джерела з Ранньомодерної доби історії України.

1. Ранньомодерна доба історії України. Періодизація. Хронологічні межі

Чим Ранньомодерна доба відрізняється від попередніх періодів історії України?

Цього року ви продовжите вивчати історію українського народу. У попередніх класах ви ознайомилися з Давньою та Середньовічною історією України. У 8 класі час розглянути **Ранньомодерну добу історії України**, що охоплює події **XVII—XVIII ст.** Цей **період** в історії України називають також Козацькою добою. Саме козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку українських земель. Воно подолало складний шлях від боротьби за свої станові інтереси до створення й захисту Козацької держави — Війська Запорозького.

У цей час на українських землях відбулося чимало важливих подій і явищ, з'явилося багато відомих діячів та діячок. Як і інші регіони тогочасної Європи, терени України зазнали впливу Великих географічних відкриттів, Відродження, Реформації і Контрреформації. Саме в цей час тут з'явилися перші переклади Святого Письма народною мовою та виник новий жанр — полемічна література. Тривав розвиток освіти, науки й мистецтва, що ґрунтувався на європейських традиціях Ранньомодерної доби.

Поява на початку XVIII ст. Конституції Пилипа Орлика продемонструвала всій тогочасній Європі прихильність українського населення засадам демократії та несприйняття будь-яких обмежень своїх прав. Це також відповідало суспільним настроям, що поширювалися тут у Ранньомодерну добу.

* Методи інтерактивного навчання і розвитку критичного мислення описано в електронному додатку.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Період	Хронологічні межі	Зміст
Перший	Початок XVII ст. — 90-ті рр. XVI ст.	Українські землі у складі сусідніх держав. Люблінська і Берестейська унії та пов'язані з ними суспільно-політичні зміни
Другий	90-ті рр. XVI ст. — 1648 р.	Поступове загострення суспільно-політичних суперечностей на українських землях. Зміцнення впливу козацтва
Третій	1648—1764 рр.	Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. (Хмельниччина, Козацька революція). Створення Української козацької держави. Боротьба за збереження державності. Ліквідація козацької держави
Четвертий	1764 р. — кінець XVIII ст.	Перехід українських земель під імперську владу

Працюємо в парах. За змістом видання з'ясуйте, які його розділи ви розглянете, вивчаючи періоди історії України Ранньомодерної доби, і про що йдеться в параграфах, які вони містять.

У XVI—XVIII ст. місцева людність, що проживала на тогочасних українських землях, поступово усвідомлювала себе корінним населенням, що вирізнялося особливостями історичного розвитку. Це сприяло формуванню ранньомодерної української **нації**, яка пройшла дві стадії свого розвитку: від появи соціокультурної спільноти до зародження політичної нації. Про ці події ви дізнаєтеся зі сторінок підручника.

Існують різні підходи до періодизації історії України Ранньомодерної доби. У підручнику наведено один із поширених поділів Ранньомодерної доби на чотири періоди (див. таблицю).

2. Взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією

Наведіть декілька прикладів того, як пов'язані всесвітня історія та історія України із раніше вивченого матеріалу.

Всесвітня історія, як вам уже відомо, є осмисленням та аналізом взаємозв'язку і відмінностей регіональних подій, що відображають минуле різних народів Землі. Історія України — складова частина всесвітньої історії.

Словник

Ранньомодерна доба (Ранній Новий час) історії України — період в історії України після середньовіччя, що охоплює події XVI—XVIII ст. Після завершення цього періоду розпочалася Модерна доба історії України.

Період (історичний) — етап історичного розвитку, протягом якого відбулися визначні події, явища, процеси тощо.

Нація — людська спільнота, об'єднана усвідомленням своєї спільності, розселенням на певній території зі своїми політичними інтересами, правами та обов'язками перед певною державною організацією.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Взаємозв'язок між ними полягає в тому, що основні явища розвитку людства мають місце в історії України. Водночас цей процес має певні особливості.

3. Історичні джерела з Ранньомодерної доби історії України

Які типи історичних джерел з історії Ранньомодерної доби України набули для істориків найбільшого значення? Поясніть чому.

Вивчення минулого відбувається за історичними джерелами. Саме їх аналізують дослідники й дослідниці для отримання інформації про той або інший історичний період. За однією з уже відомих вам класифікацій історичні джерела поділяють на такі типи:

- речові: знаряддя праці, побутові речі, зброя, речі ужиткового мистецтва, монети, прикраси, архітектурні споруди, технічні засоби та пристрої тощо;
- писемні: хроніки, листи, документи, спогади сучасників і свідків подій тощо;
- усні: перекази, легенди, казки, міфи, історичні пісні тощо.

Поряд із наведеними виділяють також зображальні (візуальні), мовні, топонімічні і традиційно-звичаєві джерела. Технічний розвиток сприяв поширенню різноманітних електронних джерел інформації, створених за допомогою відповідних засобів її фіксації, зберігання, передавання і зчитування.

У типах історичних джерел з історії Ранньомодерної доби України відбулися деякі зміни. Загалом писемних джерел збереглося значно більше, ніж від попередньої доби. Серед писемних пам'яток значну кількість складають релігійні тексти, які пов'язані з процесами Реформації та Контрреформації, укладення унії. Сформувався навіть цілий напрям — полемічна література.

Набули поширення щоденники, листи, мемуари, автобіографії, які дозволяють зазирнути в приватне життя людей, зрозуміти їхні емоції, думки та погляди.

Цікавими й корисними для розуміння тих часів є козацькі літописи XVII—XVIII ст.

У другій половині XVII ст. у Європі з'явилася преса (газети, журнали). Вона стала важливим джерелом інформації про події тих

Пересопницьке Євангеліє

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110281
Зі статті «Історія України: Ранній Новий час. До середини XVII ст.»

Козацькі шаблі XVII—XVIII ст.

часів. На шпальтах газет траплялася інформація і про події в Україні. Із розвитком наукових знань зростала кількість наукових праць українських вчених. Важливим джерелом була документація державних установ країн, до яких входили українські землі. Вона надавала інформацію про політичні події, економічні процеси та соціальну структуру тих часів. Це листи правителів, акти сеймів, судові рішення, податкові реєстри, міські хартії, дипломатичні договори тощо. Значною є літературна спадщина. Вірші, поеми, п'єси відображають побут, звичаї, ідеали та погляди різних верств населення. У живописі цієї доби вагоме місце належить жанру портрета. Він відображав зміни в ставленні до людини, що поширювалися в цей час у суспільстві.

Варто зазначити, що для створення об'єктивних уявлень про Ранньомодерну добу історії України необхідно порівнювати й поєднувати інформацію з різних історичних джерел.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. На які періоди поділяють історію України Ранньомодерної доби?
2. Назвіть хронологічні межі Ранньомодерної доби історії України. Скільки вона тривала?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Визначте за картою атласу, до складу якої держави на початку Ранньомодерної доби належав регіон України, у якому ви живете.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Порівняйте Ранньомодерну добу історії України зі стародавнім світом і середньовіччям. Який із цих періодів найкоротший?
   2) Чим відрізняються за тривалістю періоди Ранньомодерної доби історії України?
   3) Порівняйте періодизації Ранньомодерної доби в історії України та всесвітній історії.
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Мозковий штурм».** Складіть поради, як досягти високих результатів у вивченні історії України.

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах.** Складіть структурно-логічну схему, яка пояснює взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- корисність отриманої з параграфа інформації для вашого особистісного розвитку й подальшої успішної роботи;
- те, що мені вдалося дізнатися та навчитися за розглянутим у параграфі матеріалом.

Працюємо з «хронологією»

XVI—XVIII ст.	Ранньомодерна доба історії України

Проект підручника видавництва «Ранок»

Розділ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

§ 2. Українські землі в першій половині XVI ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109580

ПРИГАДАЙТЕ

1. Покажіть на карті атласу українські землі і назвіть держави, у складі яких вони перебували наприкінці XV ст.
2. Якою була система управління на українських землях, установлена тут державами, у складі яких вони перебували?
3. Що таке становий устрій? Назвіть його характерні ознаки.
4. Укажіть особливості станового устрою суспільства на українських землях кінця XV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про систему управління українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Великого князівства Московського (Московського царства), Османської імперії та інших держав;
- становий устрій тогочасного українського суспільства.

1. Система управління українських земель у першій половині XVI ст.

Простежте за картою атласу, які зміни державної належності українських земель відбулися у першій половині XVI ст.

У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входила до Великого князівства Литовського, або Литви (офіційна назва — Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське). Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали до Польського королівства, або Польщі (офіційна назва — Корона Польська). Від середини XVI ст. Буковина, Хотинщина й Південна Бессарабія стали частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями, що перебували в його складі, потрапило в залежність від Османської імперії. Фортеці Хотин, Бендери, Аккерман стали її важливими опорними пунктами. А Буковина перебувала під прямим османським управлінням. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила незалежність, а Закарпаття поділили Священна Римська імперія (західна частина) і залежне від турків-османів Трансільванське (Семиградське) князівство (східна частина).

На Кримському півострові, Кубані й частині Північного Причорномор'я від середини

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI ст.

Варшава
Дорогичин
Берестя
Пінськ
Турів
Люблін
Сандомир
Холм
Володимир
Луцьк
Ковель
Острог
Житомир
Нурець
Нововольськ
Чернігів
Путивль
Рильськ
Курськ
Орел
Брянськ
Стародуб
Гомель
Новгород-Сіверський
ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА
МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ПОЛЬЩА
ВОЛИНЬ
ПІДЛЯШШЯ
ПОЛІССЯ
ПОДІЛЛЯ
ВОЛИНЬ
ЛИТОВСЬКЕ
ЛИТОВСЬКЕ
ЛИТОВСЬКЕ

Василь-Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

удільний устрій, запровадила поділ на **воєводства**, якими управляли намісники великого князя литовського.

У складі Польського королівства українські землі також були поділені на воєводства на чолі з воєводами, яких призначала влада. Під зверхністю Молдавського князівства українські землі поділялися на Чернівецький, Хотинський і Білгородський повіти, або цинути (землі). Цинутом управляв намісник молдавського господаря, якого називали «уставичним старостою». Згодом тут з'явилися й османські управителі, гарнізони. Закарпаття у складі Угорського королівства було поділене на комітати, або жупи, які очолювали іспани (жупани), призначені королем.

Кримський півострів і Північне Причорномор'я у складі Кримського ханату поділялося на шість наймаканств (намісництв), якими управляли наймакани (намісники) за призначенням хана. Після прийняття статусу васала Османської імперії вони залишилися.

Чернігово-Сіверщиною у складі Великого князівства Московського (Московського царства) управляли спочатку удільні князі, а після ліквідації уділів — «служилі» князі, підпорядковані великому князю московському (царю).

2. Становий устрій суспільства. Завершення формування шляхти

Охарактеризуйте становище привілейованих станів українського суспільства цього періоду.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїм статусом, тобто сукупністю прав і обов'язків, наявністю **привілеїв, соціальні стани** поділяли на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Основу вищого привілейованого стану — **руської (української) шляхти** становили 20—30 князівських родів. Колишні удільні князі утворювали в її складі замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або вищим державним посадам. Їх поділяли на

Словник

Привілей — законодавчий акт, ухвала, яку надавав правитель держави окремим особам, групам, станам, землям у Короні Польській і Великому князівстві Литовському (після їх об'єднання — Речі Посполитій).

Соціальний стан — група осіб, які мають закріплені законом права й обов'язки; належність до станів була переважно спадковою.

Руська (українська) шляхта — вищий суспільно-політичний привілейований соціальний стан, аристократія в Русі, Руському королівстві, Великому князівстві Литовському і Короні Польській (після їх об'єднання — Речі Посполитій), козацькій державі та інших державних утвореннях на українських землях.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

«княжат головних» (Острозькі, Заславські, Сангушки, Четвертинські, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські-Дубровицькі), і «княжат-повітовників». «Княжата головні» не підпорядковувалися місцевій владі, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у воєнні походи зі своїми загонами під родовими гербами. «Княжата-повітовники» таких прав не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій владі.

До **панів** належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кінних воїнів або особисто.

Дрібна шляхта була єдиною групою у складі свого стану, до якої могли потрапити особи

Словник

Пани — група привілейованого шляхетського стану у Великому князівстві Литовському, Короні Польській, а також на українських землях у їхньому складі.

Цікаві факти

Спочатку у Великому князівстві Литовському термін «пан» застосовували лише до членів великокнязівського дорадчого органу («пани-рада») і «княжат головних». Поступово він втратив характер титулу та перетворився на шанобливу форму звертання до будь-якої вільної людини — міщанина, козака, шляхтича, представника духовенства.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

Працюємо в парах. Якими були особливості становища соціальних станів, наведених у схемі?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110282

Шляхтичі та шляхтянки XVI ст. Художник Я. Матейко

Словник

Литовські статути — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського й руського (українського і білоруського) права.

Магнати (у перекладі з латинської мови — «багатій», «знатна людина») — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорському королівстві, Короні Польській, Великому князівстві Литовському, на українських і білоруських землях у їхньому складі та в деяких інших країнах Європи.

Сеймики — зібрання шляхти повітів, земель, провінцій та воєводств у Короні Польській. На українських землях вони з'явилися одночасно з воєводствами.

Сейм — назва вищого законодавчого станово-представницького органу влади в різних державах.

Вальний сейм — вищий законодавчий станово-представницький орган Корони Польської і Речі Посполитої у XV—XVIII ст.

нешляхетного походження з князівських ополчень та інших військових формувань, що здобули славу під час численних у цей час бойових дій або за інші заслуги.

У 1528 р. влада провела «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на нього стало відтоді доказом шляхетства. Щодо князів, панів, зем'ян, дрібної шляхти і бояр почали вживати єдину назву «шляхтичі».

Права шляхти у Великому князівстві Литовському було визначено й закріплено в **Литовських статутах**. Перший Литовський статут **1529 р.** узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і **магнатів** — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, були підпорядковані лише великому князю литовському та мали власні військові загони. Другий Литовський статут **1566 р.** збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових **сеймиків** і **Вального (загального) сейму**.

Привілейованим станом українського суспільства також було духовенство, що становило майже десяту частину населення. На українських землях на початку XVI ст. священники належали до двох **конфесій** християнства: католицької і православної. Більшість населення

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

сповідувало православ'я. Православне духовенство поділялося на чорне (ченці та черниці) і біле (світські священники) та не підлягало світському суду. Вищі церковні ієрархи православної церкви (митрополит, єпископи, архієпископи тощо) обіймали посади лише за дозволом польських королів і великих князів литовських. Становище нижчого духовенства значною мірою залежало від шляхти, на землях якої розташовувалися його парафії. Католицьке духовенство користувалося цілковитою підтримкою держави.

3. Напівпривілейовані й непривілейовані стани

▸▸ Порівняйте та визначте відмінності становища напівпривілейованих і непривілейованих станів українських земель у XVI ст.

До напівпривілейованого стану належали міщани, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. Проте вони також сплачували податки, виконували повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішу частину населення міст становив порівняно нечисленний патриціат, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників.

До бюргерства — найчисленнішої, середньої за рівнем заможності частини міщан — належали цехові майстри й більшість купецтва. Значною частиною міського населення був плебс — міська біднота, що не мала власності.

Майже 80 % населення українських земель становило селянство, яке належало до непривілейованого стану. За правовим становищем його поділяли на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких, за характером повинностей — на службових (слуг), чиншових (данників) і тяглих, за ступенем особистої свободи — на «похожих» і «непохожих» селян. Право безперешкодно переходити від одного господаря до іншого мали лише «похожі». «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві землевласника.

Русинська шляхта. Реконструкція. Художник С. Шаменков

Словник

Конфесія — віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання вірян.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110340
Як український князь Острозький розбив армію московитів

Цікаві факти

Майбутнього князя В.-К. Острозького після смерті батька виховувала мати — княгиня Олександра Семенівна з роду Олельковичів–Слуцьких. Вона мала добру для свого часу освіту й була щиро віддана православній вірі. Ці якості вона передала своєму синові.

Проект підручника видавництва «Ранок»

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО XVI ст.

Селянство за характером повинностей

Службові (слуги)	Чиншові (данники)	Тяглі
Особисто вільні селяни, які перебували на службі й за це користувалися землею	Особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі податок (данину)	Могли бути і вільними, і кріпаками. Працювали на землі держави або шляхти, за що відпрацьовували панщину з власною худобою (тяглом)

Чим вирізнялося становище наведених груп селянства?

Міщани XV—XVI ст. Художник Ю. Коссак

Службові селяни були особисто вільними, за службу вони отримували землю та звільнялися від інших повинностей. За особисті заслуги вони могли отримати шляхетство і стати дрібною шляхтою. Більшість селянства становили чиншові селяни (данники). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм тяглом (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення в цей час на українських землях формувався міжстановий соціальний прошарок козацтва. На початковому етапі становлення воно займалося степовими промислами та відбивало напади кримських татар.

Поступово козацтво зросло кількісно та зміцніло, розпочало боротьбу за визнання за собою прав і привілеїв окремого стану.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть частини станового устрою українського суспільства.
2. Опишіть систему управління українських земель у XVI ст.
3. Чим становище привілейованих станів українського суспільства XVI ст. відрізнялося від напівпривілейованих?

Словник

Рента — дохід від власності, який сплачують власникам за право користування нею.

Оренда — наймання майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

Посол Священної Римської імперії Зигмунд Герберштейн про становище селянства у Великому князівстві Литовському в першій чверті XVI ст.

...Народ жалюгідний і пригнічений тяжким рабством. Бо якщо хто-небудь у супроводі юрби слуг входить у житло якого-небудь селянина, то йому можна безкарно творити що завгодно, грабувати і забирати потрібні для хатнього вжитку речі й навіть жорстоко побити селянина. Селянам же без подарунків закритий доступ до панів, яке б вони не мали до них діло. А якщо їх і допустять, то все ж відсилають до чиновників і начальників. І якщо ті не одержать дарунків, то не вирішать і не ухвалять нічого доброго... Я сам чув від одного першорядного чиновника при молодому королі такий вираз: «Кожне слово в Литві — золото». (Історія України. Хрестоматія : У 2-х ч. — К. : ІЗМИ, 1996. — Ч. 1, с. 100.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, яким було становище селянства в цей період.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Визначте за картою атласу регіон українських земель, у якому розташований населений пункт, де ви живете, і в якій державі він у цей період перебував.
5. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Через скільки років після проведення «попису земського» прийняли Другий Литовський статут?
   2) Скільки років від прийняття Першого Литовського статуту відзначатимуть у 2029 р.?
6. Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Права, привілеї, обов'язки

Оцінюємо і створюємо

7. За додатковими джерелами підготуйте інформаційну довідку для соціальної мережі або інтернет-медіаресурсу «Вшанування пам'яті роду князів Острозьких в Україні».
8. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому знання про видатних представників минулого українських земель важливе для формування свідомих громадян і громадянок — майбутніх захисників і захисниць України?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- взаємозв'язок належності до соціального стану та місця людини в тогочасному українському суспільстві.

Працюємо з хронологією

- **1528 р.** — «Попис земський»
- **1529 р.** — Перший Литовський статут
- **1566 р.** — Другий Литовський статут

Селянка. Реконструкція. Художник С. Шаменков

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 3. Соціально-економічне життя на українських землях на початку — у середині XVI ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109581

ПРИГАДАЙТЕ

Працюємо разом. Продовжте речення.

1. Для етнічного складу населення українських земель кінця XV ст. було характерно … .
2. За релігійним складом населення українських земель наприкінці XV ст. складалося з … .
3. Господарство на українських землях наприкінці XV ст. розвивалося … .
4. Особливостями розвитку українських міст у другій половині XIV — XV ст. були … .
5. Розвиток ремесла й торгівлі в другій половині XIV — XV ст. відбувався … .

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про етнічний і релігійний склад населення українських земель;
- як розвивалися міста, ремесло й торгівля;
- про найвідоміші замки на українських землях цього періоду;
- яких змін зазнало життя і становище селянства.

Словник

Русини — спільна назва, яку використовували в XVI—XVIII ст. щодо православного руського народу, що населяв українські й білоруські землі.

1. Етнічний і релігійний склад населення українських земель

Наведіть факти, які підтверджують думку: «На українських землях склалося багатоетнічне населення, що сповідувало різну віру».

У XVI ст. на українських землях більшість місцевого українського населення становили ті, кого називали **русинами** (русичами, рутенами). Поряд селилися представники польської, литовської, вірменської, єврейської, кримськотатарської, угорської, румунської та інших національних спільнот.

Залишаючись тут, вони найчастіше зберігали своє віросповідання. Через це на українських землях, крім православ'я, поширилися католицизм, юдаїзм, іслам.

Поширення в Європі Реформації сприяло появі на українських землях прихильників протестантизму. (Детальніше про це ви дізнаєтеся з курсу всесвітньої історії та наступних параграфів.)

Так поступово складалося багатоетнічне населення українських земель, що сповідувало різну віру.

2. Міста на українських землях

Визначте ключові слова, що характеризують розвиток українських міст у цей період.

У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу нападів кримських татар. Найбільшим містом був Львів, населення якого становило 7—10 тис. осіб. До великих

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

і середніх міст (200—700 будинків) належали Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог тощо.

У цей час на українські землі поширилося **магдебурзьке право**. Його надавали містам польські королі та великі князі литовські, а пізніше й великі магнати. Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. магдебурзьке право здобула більшість українських міст.

Містами, які мали магдебурзьке право, управляв магістрат — виборний орган міського самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та лави (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістр, а лаву — війт. Радники й лавники відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права мали чоловіки з патриціату й бюргерства.

Міста були центрами ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. тут налічувалося понад 130 різних спеціальностей (близько 80 з них — безпосередньо ремісничі). Водночас більшість

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110283
Із «Трактату про дві Сарматії»...

Словник

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших у Центральній Європі правових систем міського самоврядування, що виникла в середні віки.

Знаряддя праці чинбаря (майстер з обробки шкіри). Експозиція музею

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ТА ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ в XVI ст.

Розкрийте зміст наведених у схемі характеристик розвитку міст, ремесла й торгівлі в цей період.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Чинбар. Гравюра XVI ст.

Спираючись на ілюстрації на с. 17, 18, опишіть працю чинбаря.

Працюємо з джерелом
mk.com.ua/110284
Із грамоти польського короля Жигмунта (Сигізмунда) I...

Привілей луцьким міщанам цеху кравецького й кушнірського на підтвердження їм деяких вольностей та обрання з-поміж них цехмістра. Сторінка з Литовської метрики

містян також займалася сільським господарством.

На українських землях у складі Корони Польської переважна частина міських ремісників була об'єднана в цехи. При цьому доступ до цехів для православних міщан ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах у складі Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними її формами стали ярмарки (відбувалися у великих містах декілька разів на рік), торги (проводили кілька разів на тиждень) і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими товари зі Сходу та Московської держави, а також продукти місцевого виробництва надходили до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, ремісничі вироби, вино, залізо, папір, зброю, тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

3. Замки

Яким було призначення замків?

У XVI ст. на українських землях зводили чимало замків — укріплених будівель, які поєднували житлові та оборонні споруди, зазвичай оточені високим кам'яним муром із кількома вежами. Усередині замку були розташовані житло господаря, оселі робітників, млин, стайні, майстерні ремісників, колодязі тощо. Часто замок поєднували з фортецею, де перебував постійний гарнізон для оборони замку. Господар міг улаштувати на території замку особистий

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Схема
rnk.com.ua/110285
Будівництво замку

Луцький замок XVI ст.
Реконструкція.
Художник О. Дишко

- Опишіть за ілюстрацією структуру Луцького замку в XVI ст. як оборонного укріплення.

палац — парадну будівлю, де він мешкав і проводив різноманітні урочисті прийоми. Імовірно, замки будували насамперед для того, щоб захищатися від нападників і бути символом влади господаря.

Найбільше замків (близько 90 %) на українських землях збереглося на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Волині, Хмельниччині та Закарпатті. Найбільшим на українських землях у XVI ст. був Житомирський замок, що займав територію завдовжки 130 м і завширшки 115 м. У цей час набув сучасного вигляду Кам'янець-Подільський замок (Хмельницька область), дерев'яні елементи якого замінили на кам'яні. У 1540 р. було реконструйовано укріплення збудованого у XIV ст. замку в Меджибожі (Хмельницька область).

Руїни вежі замку Корецьких-Острозьких у місті Корець (Рівненська область). XVI—XVI ст. Сучасний вигляд. Надбрамна вежа замку зображена на гербі міста

4. Поява фільваркових господарств. Зміни становища селянства

- Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства?

Основу сільського господарства на українських землях становило землеробство. У Галичині, на Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщи-

Герб міста Корець

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Меджибізький замок (Хмельницька область). Сучасний вигляд

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110341
Таємниці Радзивіллів. Олика. Українські палаци. Золота доба

Цікаві факти

За оцінками дослідників, на теренах України в різні часи налічувалося близько 5 тис. замків і фортець. Більшість із них не пережила облог, пожеж, війн тощо. До наших днів збереглося близько 100 таких споруд або їхніх залишків.

Словник

Товарне виробництво — виробництво продукції на продаж, а не для власного споживання.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала землевласнику. Фільваркове господарство базувалося на праці селян, що відробляли «тяглу службу», або панщину.

ни й Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово набували поширення досконаліші знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й оранка плугом здебільшого були характерні для господарств шляхти. Крім землеробства, розвивалися скотарство, городництво, садівництво, бджільництво, рибальство й полювання.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер, тобто продукти виробляли для власних потреб.

Сільське господарство українських земель у складі Корони Польської поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Із метою збільшення обсягів **товарного виробництва** шляхта почала створювати **фільварки**, збільшувати **панщину** та відбирати землю в селянства. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян, прикріплених до господарства землевласників.

Господар фільварку відмовлявся від грошової або натуральної (оброк) ренти й переходив

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

до відробіткової (панщини), яку селянство виконувало за землю. Орну землю, яка належала землевласнику, селянство обробляло власними знаряддями праці. Проте господар фільварку розпоряджався всім зібраним урожаєм із цих земель.

Щодо форми ренти, яка полягала в безоплатній і примусовій праці залежного селянства на землевласника в обмін на можливість вести своє господарство, на українських землях у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського інколи застосовували назву **«кріпацтво»** (**«кріпосне право»**), а селян називали кріпаками. Цим підкреслювали, що селянство ставало прикріпленим до господарств власників маєтків.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за **«Уставою на волоки»**, підписаною в **1557 р.** польським королем і великим князем литовським Жигмунтом (Сигізмундом) II Августом. Згідно з документом усі його земельні володіння в маєтках виміряли й поділили на панські й селянські. Селянські ділянки мали назву волоки. Розмір волоки залежав від якості земель і становив від 16,8 до 21,8 га. Він забезпечував прожитковий мінімум великої селянської родини. За користування волокою спочатку тяглі селяни мали відпрацьовувати два дні панщини на тиждень на панських землях.

Аграрна реформа Жигмунта (Сигізмунда) II Августа передбачала єдині повинності для селянства. Головними з них були панщина і грошовий оброк (чинш). До додаткових повинностей належали **згони** — строкові сільськогосподарські роботи, пов'язані зі жнивами, косовицею, переорюванням землі, і продуктовий оброк — дякло.

Волочна система зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, було обмежено їхні права переходу до іншого господаря. Селянство позбавили права користуватися лісами, зменшили площу спільних земель (пасовища, луки). До кінця XVI ст.

Фільварок Завісся Новогрудського повіту (нині Білорусь). Художник Н. Орда

За наведеною ілюстрацією опишіть фільварок.

Словник

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежних селян, які працювали в господарстві землевласника зі своїми сільськогосподарськими знаряддями та мали обмежену особисту свободу.

Кріпацтво (кріпосне право) — система аграрних відносин, за якої селянин перебуває в адміністративній і судовій залежності від землевласника. Назва походить від купчих документів («кріпостей») на землі із селянами в Московській державі від кінця XV ст. У Московській державі система кріпацтва трансформувалася у фактичну рабську залежність. Кріпаки працювали не лише в сільському господарстві, а згодом і на мануфактурному виробництві. На українських землях система прикріплення селян до землі виникла ще за часів Русі. Так, у XI—XII ст. існувала категорія «посаджених на землю» холопів у Русі в XI—XII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

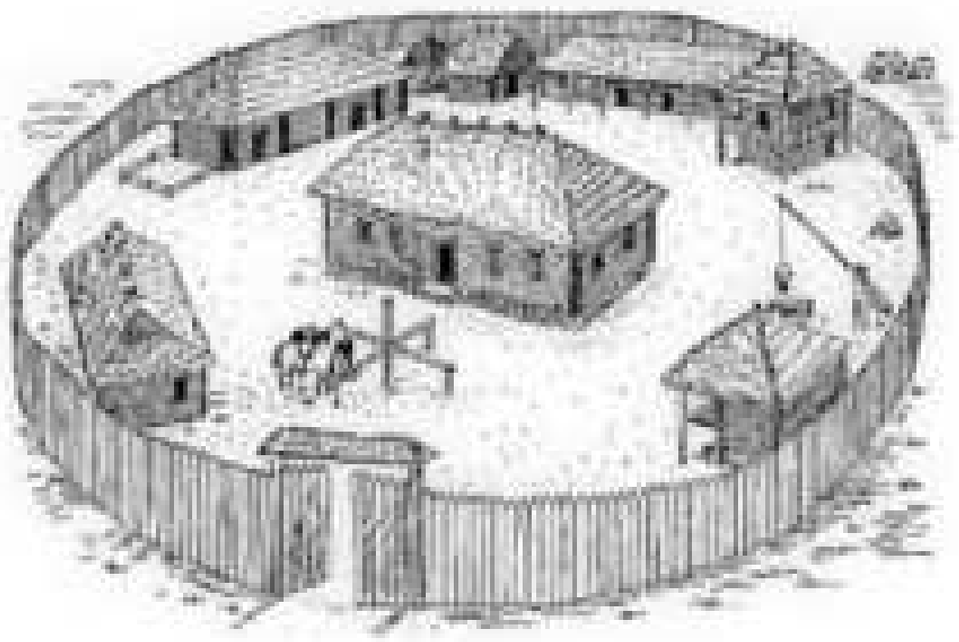

Шляхетське господарство. Сучасна реконструкція

- Який вигляд мало шляхетське господарство?

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110286

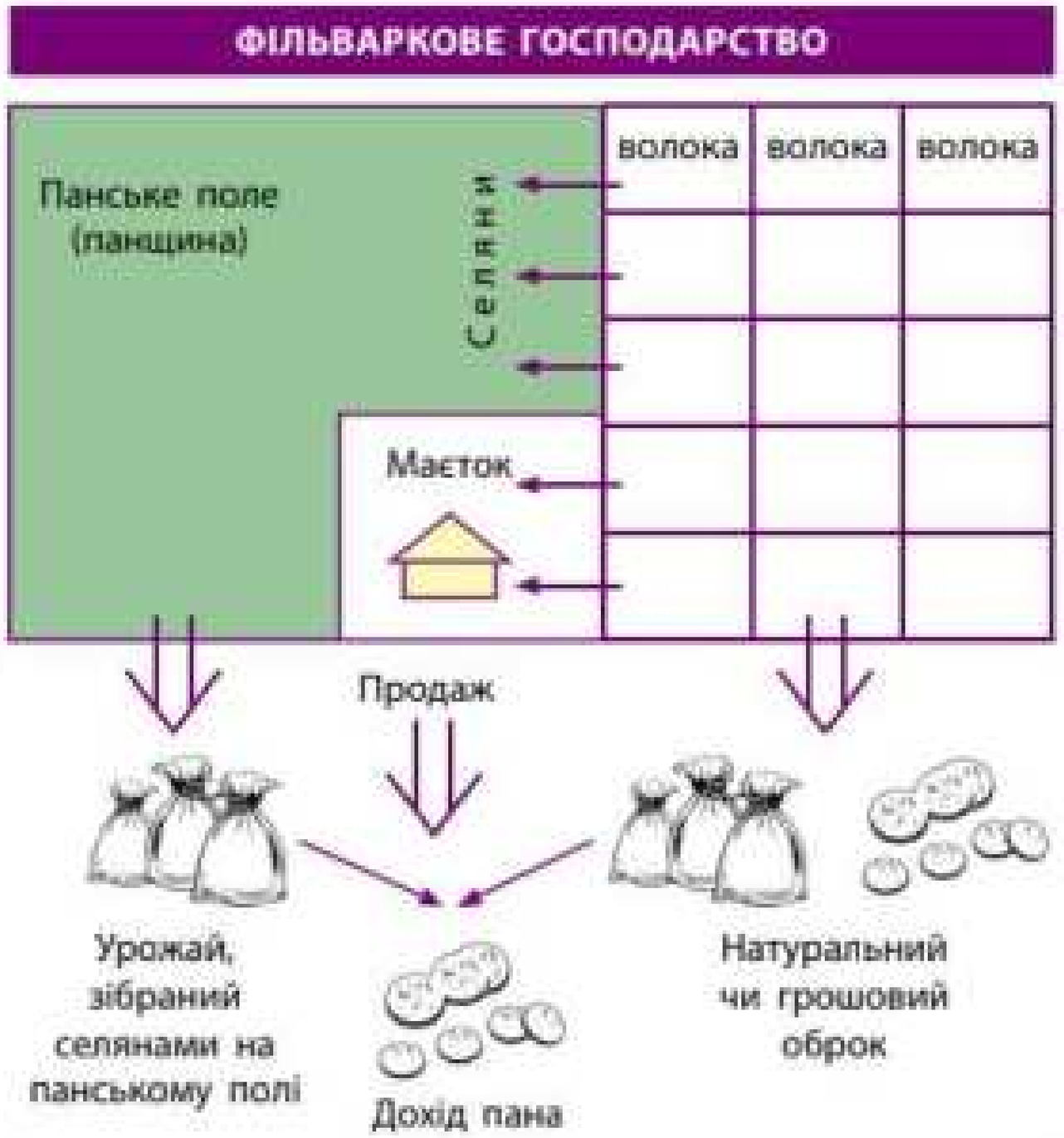

- За схемою поясніть, як була організована праця у фільварковому господарстві.

волочна система землекористування поширилася й на землі шляхти та церкви. Проте фільваркове господарство не стало панівною формою господарювання. Селянське господарство і надалі переважало.

На українських землях у другій половині XVI — першій половині XVII ст. особиста залежність з обмеженням права переходу та відповідно прикріпленням до землі не перетворювала селянина на суто об'єкт володіння, раба, якого можна було продати, як і членів його родини. Це було

- За схемою визначте, становище якої категорії залежного селянства було найважчим. Поясніть свою думку.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

зумовлено тим, що на українських землях спостерігалася нестача робочих рук, а в суспільстві панували уявлення про межі дозволеного, зокрема про добре поводження із залежними людьми як ознаку честі.

На кінець XVI ст. селян, які перебували в повній особистій залежності з обмеженням переходу, налічувалося не більше 20 %.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як на поширення фільваркової системи господарювання на українських землях вплинула «Устава на волоки»?
2. Які зміни відбулися в містах, що отримали магдебурзьке право?
3. Чому і як на українських землях з'являлися замки? Покажіть на карті атласу місця, де збереглися замки в Україні.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Сформулюйте інформаційний запит та з'ясуйте, які українські міста до кінця XVI ст. отримали магдебурзьке право. Покажіть їх на карті.
5. Створіть сенкани до понять «магдебурзьке право», «фільварок».
6. Поясніть, чому в XVI ст. погіршилося становище селянства.
7. **Метод «Кола Венна».** Що було спільного й відмінного в розвитку сільського господарства на українських землях і в країнах Західної Європи цього періоду?

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в малих групах.** За додатковими джерелами створіть онлайн-карту (у будь-якому застосунку) та позначте на карті найбільші українські міста XVI ст. Дослідіть історію одного з них (на вибір). Доберіть фото- та відеоматеріали. Створіть історичну довідку та прикріпіть її на карту.
9. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** Сформулюйте основні проблеми, що виникли в суспільно-політичному житті українських земель у цей період. Оцініть їхню складність і важливість. Як їх можна було подолати?
10. Як ви вважаєте, які екологічні проблеми могли виникнути через поширення фільварків на українських землях? Висловіть свою думку.
11. Уявіть, що ви опинилися на українських землях XVI ст. і стали власником фільварку. Складіть перелік заходів, які б дозволили збільшити прибуток вашого господарства.
12. **Працюємо разом. Метод «Дебати».** Чи відбулися зміни у взаємодії людини і довкілля на українських землях у період, який ви розглядаєте зараз, порівняно з попередніми?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- етнічний і релігійний склад населення українських земель у цей період;
- особливості розвитку міст на українських землях у XVI ст.;
- організацію фільваркового господарства та зміни в житті селянства.

Працюємо з хронологією

1557 р. — Прийняття «Устави на волоки»

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 4. Люблінська унія та її наслідки

Тестові завдання
rmk.com.ua/109582

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які українські землі на середину XVI ст. перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського?
2. Чим відрізнялося становище українських земель під польською та литовською владою наприкінці XV ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про передумови й перебіг об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту;
- які суспільно-політичні зміни відбулися на українських землях після укладення Люблінської унії;
- про особливості політичної культури Речі Посполитої та відстоювання українською шляхтою своєї окремішності та прав.

Словник

Люблінська унія — об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литоваського в одну державу — Річ Посполиту у 1569 р. в місті Люблін.

Федеративна держава — об'єднання декількох державних утворень, які зберігають при цьому свої органи влади, але підпорядковані утвореним ними новим спільним загальнодержавним органам влади.

1. Передумови укладення унії. Люблінський сейм 1569 р.

Якими були передумови об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського?

У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях відбулися важливі зміни, пов'язані з об'єднанням Корони Польської і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення відповідно до умов **Люблінської унії**.

У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московською державою наприкінці XV — у першій половині XVI ст., воно втратило значні території. Із 1561 р. Велике князівство Литовське брало участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок Велике князівство Литовське опинилося у глибокій кризі та прагнуло отримати воєнну допомогу від Корони Польської. Натомість польська влада сподівалася скористатися ослабленням Великого князівства Литовського, щоб домогтися збільшення території своєї держави.

Для розгляду питання про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в 1569 р. в польському місті Люблін зібрався спільний сейм представників привілейованих станів двох держав. Литовська сторона виступала за об'єднання у **федеративну державу** на рівних умовах, а польська — за інкорпорацію (включення) Великого князівства Литовського до складу Корони Польської.

1 липня **1569 р.** в Любліні уклали унію (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину соборну державу «двох народів» — **Річ Посполиту** (дослівно — **«республіку»**). Короля об'єднаної держави обирала на сеймі шляхта.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

- Яке уявлення про процес укладення Люблінської унії можна отримати за картиною? Як художник відобразив особливості перебігу подій?

Корона Польська й Велике князівство Литовське зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо й фінанси. Проте у Великому князівстві Литовському сейм ліквідували, і воно втратило право на самостійні відносини з іншими державами.

Українські землі у складі Речі Посполитої поділяли на воєводства, що складалися з повітів, де адміністративна й судова влада була зосереджена в призначених королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний сейм періодично скликали шляхетські сеймики. На чолі воєводств стояли воєводи, яких також призначав король. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих шляхетських сеймиках.

Словник

Річ Посполита — ранньомодерна парламентська монархія, створена шляхом об'єднання в одну державу Корони Польської та Великого князівства Литовського, де панівне становище посідала шляхта.

Республіка — форма правління, за якої вища влада належить представницьким органам, що обираються на певний термін.

Зверніть увагу

Ідея об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські магнати, що мали панівне становище, погоджувалися на об'єднання «двох рівних» держав за умови існування окремого сейму та збереження їхнього привілейованого становища. Польські магнати, дрібна й середня шляхта загалом підтримували ідею об'єднання. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян.

Литовсько-руська шляхта здебільшого схвально ставилася до об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського. Вона вважала, що це допоможе зміцнити владу та захистить південні кордони від нападів кримських татар. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам литовсько-руської шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Герб Речі Посполитої

- Що в гербі засвідчує, що Річ Посполита була об'єднанням двох держав?

Працюємо з джерелом

Із рішення Люблінського сейму 1569 р. про утворення Речі Посполитої

Насамперед: ...король польський... спільними голосами поляків і литви обиратиметься в Польщі, а не в іншому місці... Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно має припинитися... Головний сейм завжди має бути один, а не окремі; має бути один ніколи не роздільний сенат... Сенат має бути при нас, крім того часу, коли буде сейм у Литві та в Польщі... (Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / Посібник для вчителів. // Упор. О. А. Бевзо, М. М. Лисенко, Д. І. Мишко, Г. І. Підлуцький. За ред. І. О. Гуржія. — К., 1959. — С. 117—118.)

- **Працюємо в парах**. Обговоріть зміст джерела та визначте, яку інформацію про організацію влади в Речі Посполитій воно надає.

2. Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії

- Які зміни відбулися на українських землях після Люблінської унії?

Люблінська унія. Художник М. Баччареллі. 1796 р.

Укладення унії сприяло перемозі польської та литовської армій над Московією в Лівонській війні (1558—1583 рр.). Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав того часу. Поступово посилилася її роль як культурного осередку з поширення цінностей західної цивілізації серед слов'янських і балтських народів. Водночас у Речі Посполитій сформувалися передумови для майбутніх економічних і політичних переваг польської сторони, але були недостатньо враховані інтереси значної частини місцевого населення, зокрема українського.

Люблінська унія мала далекосяжні наслідки для майбутнього українських земель, більшість яких об'єдналися в межах однієї держави. Зміни відбувалися поступово та проявлялися в різних сферах життя. Першими ці зміни відчула шляхта, яка розширила свої права й привілеї. Вона долучилася до управління державою, обіймаючи відповідні посади. Шляхтичі брали

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Покажіть на карті території та центри воєводств, які польська влада створила на українських землях, отриманих за Люблінською унією.

участь у сеймиках, де обирали делегатів або могли бути обрані до Вального сейму. Титульована українська знать (князі) отримала доступ до місць у сенаті й найвищих державних посад, а також мала виключне право на посади на території новоприєднаних воєводств.

На приєднаних до Корони Польської українських землях збереглися судочинство за нормами Литовських статутів і ведення діловодства руською мовою (так називали тоді українську та білоруську мови). Місцева шляхта мала можливість обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від віросповідання. Так українська шляхта приєдналася до традиції **«шляхетської демократії»**.

На все більшу кількість міст України поширювалося магдебурзьке право, що зміцнювало традиції самоврядування та міського життя. Через Річ Посполиту, яка мала тісні зв'язки із Західною Європою, українці могли долучатися до новітніх релігійних, освітніх, мистецьких, наукових і технічних ідей. Українці отримали вільніший доступ до європейської освіти, яка в цей час бурхливо розвивалася. Польська культура виглядала привабливішою для еліти українських земель.

Православне духовенство теж сподівалося на зміни. Проголошена релігійна толерантність сприяла утвердженню цієї думки (Акт варшавської конфедерації 1573 р., що забороняв переслідування за релігійною ознакою).

Словник

«Шляхетська демократія» — устрій Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього населення.

Пам'ятний знак унії в Любліні (Польща)

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Схема
rnk.com.ua/110287
Державний устрій Речі Посполитої

Зверніть увагу

На думку сучасного українського дослідника Петра Кралюка, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. бажанню Московської держави поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте це призвело до розчинення тогочасної української верхівки в «польському морі».

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110288

Перша сторінка Третього Литовського статуту 1588 р. Фотокопія

Щодо селян, то вони не одразу відчули на собі негативні наслідки поширення фільварково-вої системи.

Усе це спочатку створювало позитивне уявлення від змін, що відбулися. Проте вже за життя одного покоління ситуація докорінно змінилася. Досить швидко із судочинства і діловодства була витіснена руська мова польською або латиною. Багато вихідців з українських земель, здобувши західну освіту та маючи тісні зв'язки з польською шляхтою, переймали їхні звичаї, мову і релігію, переходячи в католицизм або протестантизм. Українська шляхта швидко полонізувалася (спольщувалася). Цьому сприяла й активна місіонерська діяльність католицької церкви (особливо Ордену єзуїтів), яка отримала доступ до діяльності на нових землях. Із часом, від початку XVII ст., навернення в католицизм почало відбуватися подекуди насильно, а державні посади надавали переважно католикам.

Слід урахувати, що за тогочасними польськими законами той, хто переходив із православ'я в католицизм, одразу отримував рівні права з польським шляхтичем-католиком. Зміною віри це не вважали, а називали лише переходом до іншого стану.

Люблінська унія надала можливість королю наділяти польську знать маєтками на приєднаних територіях. Також відбувалося поєднання заможних польських родин з українською титулованою знаттю. Це призвело до виникнення на українських землях магнатських володінь. Поява магнатів спричинила посилення визиску селянства через поширення фільваркового господарства. Третій Литовський статут 1588 р. прикріпив селянство, яке проживало на землі власника маєтку, до його господарства. Це значно погіршило становище українських селян. Від кінця XVI ст. почали збільшуватися кількість робочих днів селян на панщині та розмір натурального податку.

Не виправдалися також сподівання шляхетства на те, що в новій державі його землі будуть надійно захищені від нападів кримських татар і претензій інших шляхтичів.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

Із Третього Литовського статуту (1588 р.)

Артикул 8. Постановляємо, що коли б якась вільна прийшла людина знайшла захист у якогось пана, а той пан майном своїм якусь допомогу їй надав, а людина на те майно, взяте в пана, лист-запис... дала, такий запис має бути чинним.

Артикул 11. ...Також постановляємо, що людина вільна, за будь-який борг у неволю вічну віддана бути не може...

Артикул 27. ...У чужої людини ніхто не може купувати її землю без волі її пана... Так само і чужу людину, дружину і дітей його не може ніхто купувати й наймати без дозволу пана його...

Артикул 28. Постановляємо, що... люди простого стану не можуть без відома й дозволу письмового панів своїх нікому в речах своїх ручатися. (Історія України. Джерельний літопис. — К. : КВІЦ, 2012. — С. 116—117.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та висловіть обґрунтоване судження, як наведені норми мали вплинути на становище селянства.

Наче на роздоріжжі опинилася православна церква, верхівка якої намагалася відшукати своє місце в суспільстві та між двома впливами із Заходу (католицька і протестантська церкви) і Сходу (православна церква Московської держави). Більшість українського населення зазнавала дедалі більших національно-релігійних утисків унаслідок полонізації та покатоличення. У межах Речі Посполитої польська еліта не розглядала українські землі як щось єдине й окреме, натомість населення цих земель прагнуло визнання своєї окремішності. Ігнорування цього чинника вищою польською владою згодом стало однією з вагомих причин руйнування Речі Посполитої.

Працюємо разом. Метод «Асоціативна квітка». Укажіть: 1) передумови укладання Люблінської унії; 2) зміст унії; 3) наслідки унії для українських земель.

3. Ознаки політичної культури Речі Посполитої. Боротьба української шляхти за свою окремішність і права

Визначте особливості політичної культури Речі Посполитої. Як вона впливала на можливості української шляхти відстояти свою окремішність і права?

Політична культура Речі Посполитої (хоча такого поняття в XVI ст. ще не існувало) спиралася на уявлення тогочасних представників

Карта
rnk.com.ua/110289
Воєводства Речі Посполитої на українських землях 1569 р.

Цікаві факти

Наприкінці XVI ст. у практиці Вального сейму Речі Посполитої було загалом установлено правило прийняття рішень за принципом *liberum veto*, або одностайно. За ним, якщо хоча б один посол сейму висловлював «вето» (заборону) як свою незгоду, проєкт рішення або закону відхиляли. За оцінками польського дослідника В. Чаплинського, у 1550—1600 рр. через незгоду меншості з проєктами рішень 9 із 40 засідань Вального сейму завершилися безрезультатно.

Словник

Політична культура — сформовані історично й спрямовані в політичне життя психологічні настанови, ментальність, самосвідомість і способи вираження політичних позицій щодо здійснення влади в державі.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Збори сеймику в костелі. Художник Ж. П. Норблен де ля Гурден. 1785 р.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110290
З інтерв'ю дослідниці Н. Яковенко про ставлення української шляхти до політичної культури Речі Посполитої

верхівки польського шляхетства про те, яким має бути державний устрій. Вони уявляли його як поєднання влади короля (монархів), магнатів і сенату (олігархія) та «політичного народу» — шляхти (демократія), яка вільними голосами обирає короля та своїх представників у сейм. Через це верхівка польської шляхти розглядала Річ Посполиту як ідеальну країну, а польський народ вважала найвільнішим у Європі. Якщо в інших монархіях престол успадковували, то в Речі Посполитій короля вільно обирали як правителя народу.

Українська шляхта після утворення Речі Посполитої почала належати до «політичного народу» держави. Це посилило в ній відчуття станової винятковості, згуртованості, патріотизму, любові до «політичної батьківщини» і відданості політичній системі. Пріоритетними для неї стали такі суспільні цінності, як свобода, рівність і дотримання наданих їй вольностей. Українська шляхта використовувала закріплені за нею способи захисту своїх прав: сеймову боротьбу, протести до королівської влади, участь у рокошах (дозволених легальних виступах проти заходів, що не відповідали її інтересам) тощо.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому місті в 1569 р. відбувся спільний сейм для розгляду питання про об'єднання Корони Польської і Великого князівства Литовського?
2. Чи можна вважати укладення Люблінської унії важливою подією для українських земель? Чому?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:
- вплив утворення Речі Посполитої на загальну ситуацію та становище українських земель.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Застосовуємо і аналізуємо

Працюємо з хронологією

1569 р. — Укладення Люблінської унії

1588 р. — Третій Литовський статут

3. Покажіть на карті атласу території, які за умовами Люблінської унії увійшли до складу Корони Польської.
4. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років минуло від прийняття Першого Литовського статуту до прийняття Третього Литовського статуту?
   2) Коли відзначатимуть 500-річчя утворення Речі Посполитої?
   3) Скільки років тому було укладено Люблінську унію?
5. Проаналізуйте зміст Люблінської унії. Чи можна стверджувати, що одній зі сторін, які її уклали, вона надала більше переваг? Чому?

Оцінюємо і створюємо

6. Поясніть, у чому полягав вплив політичної культури Речі Посполитої на українську шляхту.
7. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Обговоріть та підготуйте невеликі сценки уявних розмов груп польської, литовської та української шляхти про утворення Речі Посполитої.
8. Польський король Жигмунт (Сигізмунд) II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Корони Польської наголошував: «Київ був і залишається головою та головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (*Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною — Авт.*) до Корони Польської». Висловіть свою думку щодо того, чому Києву відводили роль головного міста українських земель.
9. Як ви вважаєте, чи визначило укладення Люблінської унії майбутній розвиток українських земель? Поясніть свою думку.
10. Заповніть таблицю та визначте позитивні та негативні наслідки підписання Люблінської унії для українських земель. Які з них переважали? Доведіть власну думку.

Наслідки підписання Люблінської унії	
Позитивні	**Негативні**

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої в 1569–1648 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109583

ПРИГАДАЙТЕ

1. Хто такі магнати?
2. Що таке фільварок?
3. Коли постала Річ Посполита?
4. Назвіть основні наслідки утворення Речі Посполитої для українських земель.
5. Опишіть особливості соціально-економічного життя українських земель у першій половині XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як поширювалося магнатське землеволодіння на українських землях;
- про подальше поширення фільваркового господарства;
- про зміни, що відбулися в цей час у розвитку міст, становищі селянства й міщанства.

1. Зростання магнатського землеволодіння

» **Метод «Оберіть позицію».** Як ви вважаєте, у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища чи розвивалися явища, започатковані в XVI ст.?

У першій половині XVII ст. на українських землях швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. До його розвитку великих землевласників підштовхувало зростання на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині були розташовані володіння Потоцьких, Собеських, Даниловичів та інших родин у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що утворювали єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві у власності магнатів перебувало 75 % селянських господарств. Саме на Волині розміщувалася

МАГНАТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XVII ст.

Шляхи зростання володінь магнатів

- Успадкування земель, якими володіли родичі
- Придбання маєтків
- Захоплення чужих маєтків
- Укладання шлюбів
- Підпорядкування окраїнних територій, які не мали власника
- Дарування королями та іншими магнатами

Карта
rnk.com.ua/110291
Магнатські землеволодіння в Україні у XVI ст.

» **Робота в парах. Метод «Удвох».** Придумайте і представте у формі інсценівки невелику історію за одним із шляхів зростання володінь магната.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

«Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім того, на початку XVII ст. родина князів мала власність у Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. На їхніх територіях налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння Острозьких.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися володіння Вишневецьких, або «Вишневеччина», із центром у Лубнах. Наприкінці 30-х рр. XVII ст. до них належало 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Загалом у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині та в Галичині, було майже 500 тис. підданих — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтки в інших місцевостях на українських землях мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших. Земельні володіння магнатів зростали шляхом успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, подарунків від королів. Права магнатів на володіння землями затверджували королівські грамоти.

2. Поширення фільваркових господарств. Розвиток товарного виробництва

Наведіть факти, які свідчать про залучення господарств шляхти до товарного виробництва. Як це вплинуло на розвиток соціально-економічного життя на українських землях у першій половині XVII ст.?

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало дедалі більше землевласників перетворювати свої маєтки на фільварки.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес залучення до господарського розвитку неосвоєних територій, унаслідок чого на українських землях значно зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобереж-

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110342
Золота доба. Палац Вишнівець

Катерина Острозька. Художник Я. Касинський. 1630-ті рр.

Постать в історії

У 1620 р. 25-річний київський воєвода Томаш Замойський одружився із 18-річною **Катериною Острозькою**. Як посаг молода княжна мала шість замків, 13 міст, близько 300 селищ і фільварків. У майбутньому Катерина стала засновницею міста Янів у Польщі, названого на честь її сина. Для цього міста, яке одразу отримало магдебурзьке право, вона написала зібрання основних прав і порядок вибору міської влади та проведення ярмарків.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Золотий Потік на Тернопільщині — «родинне гніздо» польської магнатської династії Потоцьких. Сучасний вигляд

- Висловіть думку, чи можна вважати руїни польських магнатських маєтків історичною спадщиною українського народу? Чи потрібно докладати зусилля для їх збереження?

Карта
rnk.com.ua/110292
Господарство Речі Посполитої в XVI—XVII ст.

Працюємо з джерелом

Із розповіді шляхтича С. Старовольського про зміни в середовищі польської шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважали обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговельними справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків... зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважають знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом... рибою... усяким хлібом... Усе, що їхні піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти. (Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Л. : ЛНУ, 2002. — 305 с.)

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та визначте, які зміни відбулися в середовищі польської шляхти в цей період.

жя та майбутню Слобожанщину. Проте територіями найрозвиненішого землеробства залишалися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля та частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний подальший розвиток товарного виробництва. Пани з фільварків відправляли на ринки великі валки із зерном і продуктами та отримували за них значні кошти. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінні заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки. Про залучення господарств шляхти до товарного виробництва свідчило також зростання в них кількості млинів, крупорушок, ґуралень, броварень, чинбарень тощо.

3. Розвиток міст

- Визначте особливості розвитку українських міст після 1569 р.

У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж першої половини XVII ст. було засновано Конотоп, Яготин, Умань та інші міста. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (25—30 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10 тис. осіб). Однак типовими залишалися міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або маг-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110293
З опису умов життя селян Середнього Подніпров'я в 30—40-х рр. XVII ст. Г. Л. Боплановм

Краєвид Львова. Художник А. Гогенберг. Гравюра 1617—1618 рр.

нати-власники отримували значні доходи: збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто або за місце на ринку тощо. Деякі міста приносили своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, що належали державі (королівські), були адміністративними центрами й найчастіше мали магдебурзьке право. Проте більшість міст (близько 80 %) перебувала в приватній власності або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — десять. Окремі приватновласницькі й церковні міста також здобули магдебурзьке право.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед завдяки вихідцям із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше марно. Крім того, партачів підтримували шляхта й міська влада, якщо це їм було вигідно.

На окремих міських виробництвах упроваджували верстати й технічні вдосконалення, виникав поділ праці й використовували найману працю, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва.

4. Становище селянства й міщанства

» Чи відбулися в цей період зміни в становищі селянства і міщанства? Поясніть свою думку.

Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Найбіднішою частиною селянства стали загородники (горо-

Міщанин із Сокаля. Невідомий художник

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Робота в цеху кравців. Гравюра 1568 р.

Зверніть увагу

Після Люблінської унії відбулося масове переселення єврейських громад на українські землі. Протягом 1569—1648 рр. кількість євреїв тут збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У період становлення володінь польської шляхти на українських землях євреї через дискримінаційні обмеження володіти землею і відносно високий рівень освіченості за відсутності сформованого відповідного прошарку суспільства часто ставали управителями маєтків та орендарями, збирали податки. Вони також ставали торговцями, шинкарями, мірошниками, гуральниками тощо. Потребуючи грошей, королівські намісники й шляхта передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи цілі староства (наприклад, Житомирське, Корсунське, Богуславське).

дники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і комірники, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянських наділів у XVII ст. зростав визиск селян. Вони втрачали свободу й потрапляли в особисту залежність від панів. Пани на свій розсуд визначали розмір панщини, повинності й податки, розпоряджалися майном селян. Унаслідок цього селяни перетворювалися на безправних осіб, яких могли подарувати, продати, купити разом з усім селом і землею.

Упродовж першої половини XVII ст. погіршилося економічне, соціальне та правове становище більшості селянства на українських землях. Найважчим воно стало в Берестейському, Підляському, Руському, Волинському, Белзькому, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводств, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. внаслідок перетворення вільних селян на залежних від землевласників значно скоротилася кількість вільних селян, і на українських землях їх майже не залишилося.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався та керував усім міським життям. Середній за майновим становищем прошарок міщан прагнув звуження сфери впливу патриціату та розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, не вдоволених своїм становищем. Значну кількість міського населення становили козаки й жовніри (солдати польської армії) військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Наддніпрянщини (Подніпров'я) та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому понад 75 % дворів були козацькими.

Міста за своїм складом населення мали етнічну різноманітність. Русини (українці) подекуди не становили більшості. Заможні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит, ремеслом.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Жителі міст православного віросповідання зазнавали різних обмежень. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех». У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, міщани часто потерпали від дій королівської влади. У приватновласницьких містах жителів змушували служити у війську із власним спорядженням, зводити й ремонтувати споруди тощо. Багато лиха населенню завдавали магнатські чвари та свавілля шляхетських військ, що часто супроводжувалося пограбуваннями й насильством. Була поширена практика **наїздів** (находів) на володіння суперника.

Намагаючись за короткий термін отримати великі прибутки, орендарі часто всупереч звичаю впроваджували понаднормові роботи й податки. Співпраця окремих представників єврейської громади із землевласниками інколи спричиняла поширення стихійної юдофобії — несприйняття осіб юдейського віросповідання. У них також бачили гнобителів. Антиюдейські настрої були типовими для всієї тогочасної Європи.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що таке товарне виробництво?
2. Які факти свідчать про зростання магнатського землеволодіння на тогочасних українських землях?
3. Наведіть приклади прояву погіршення економічного, соціального і правового становища селянства українських земель у другій половині XVI — середині XVII ст.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу території найбільших магнатських володінь на українських землях.
5. За картою та додатковими джерелами складіть перелік міст на українських землях, які отримали магдебурзьке право в другій половині XVI — середині XVII ст.

Словник

Наїзд — позаправовий засіб розв'язання суперечок шляхти, збройний напад на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами). За часів Речі Посполитої наїзди набули масового характеру.

Постать в історії

У першій половині XVII ст. величезними маєтками на українських землях володів князь **Ярема Вишневецький**. Він походив із давнього литовсько-руського роду. Я. Вишневецький здобув освіту у Львівському єзуїтському колегіумі, обіймав посаду воєводи руського. Князь-католик вирізнявся віротерпимістю, активно захищав права православних вірян. Своєю господарською діяльністю Я. Вишневецький сприяв освоєнню земель Лівобережної України. Він утримував одну з найбільших магнатських армій у Речі Посполитій.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зміни в сільському господарстві українських земель, що мали найбільше значення для його розвитку;
- становище різних верств населення українських земель цього періоду.

Працюємо з хронологією

Перша половина XVII ст.	Швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Ярема Вишневецький. Художник Д. Шульц. XVII ст.

Гризельда Констанція Вишневецька. Невідомий художник. 70-ті рр. XVII ст.

Постать в історії

Дружиною князя Яреми Вишневецького була польська шляхтянка та аристократка **Гризельда Констанція Вишневецька** з роду Замойських, донька князя Томаша Замойського і Катерини Острозької. Вона мала добру для свого часу освіту — навчалася в Замойській академії, яку заснував дід її матері Ян Замойський у місті Замостя (зараз Польща). У подальшому житті вона постійно надавала допомогу академії, докладала зусиль, щоб уберегти її від розпаду. За сприяння княжни з'явилася нова розкішна резиденція (осідок) роду Вишневецьких — замок у містечку Білий Камінь на Львівщині. Іноземні мандрівники вважали його найкрасивішою магнатською резиденцією Руського воєводства. У XIX ст. внаслідок пожежі замок був зруйнований.

6. **Працюємо в малих групах.** Запропонуйте питання для порівняння соціально-економічного розвитку українських земель до і після укладення Люблінської унії. Заповніть порівняльну таблицю та зробіть висновок щодо змін, які відбулися.

Питання для порівняння	Розвиток українських земель	
	до Люблінської унії	після Люблінської унії

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте невеликі інсценівки уявних розмов подорожніх (купців, мандрівників та інших), які обговорюють свої враження від побаченого в різних містах і регіонах українських земель у другій половині XVI — середині XVII ст.
8. Напишіть запит (промпт) та згенеруйте меми, які розкривають становище різних верств українського населення зазначеного періоду. Результати роботи обговоріть у класі.
9. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про технічні винаходи і технології, які почали запроваджувати у міських ремеслах цієї доби на українських землях.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 6. Поява українського козацтва

Тестові завдання
rnk.com.ua/109584

1. Господарське освоєння Дикого Поля. Козацтво

▸▸ У чому полягав взаємозв'язок між господарським освоєнням Дикого Поля та появою козацтва?

Ранньомодерна доба стала періодом формування **українського козацтва**, яке відіграло важливу роль у подальших подіях історії. Питанню виникнення **козаків** приділяють увагу чимало зарубіжних та українських дослідників. Завдяки їхнім зусиллям сьогодні багато відомо про козацтво.

Слово «козак» уперше було згадано наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які несли вартову службу. А тогочасний польський хроніст використовував термін «козак» щодо втікачів, розбійників і вигнанців.

У XV ст. через розпад Золотої Орди козакування стало досить поширеним явищем у тюркському світі. Окремі кримськотатарські роди або їхні групи тікали на вільні степові простори **Дикого Поля** та ставали козаками. За повідомленнями джерел, кримськотатарські

Козак на коні. Художник Ю. Брандт. 1881 р.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли виникла Річ Посполита?
2. Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої?
3. Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про взаємозв'язок між господарським освоєнням Дикого Поля та виникненням козацтва;
- передумови й причини виникнення українського козацтва та появу перших козацьких січей;
- повсякденне життя українського козацтва.

Словник

Українське козацтво — збірна назва козаків на українських землях. Спочатку козаками називали вільних людей, що населяли південноукраїнські степи й жили завдяки війні.

Козак — слово ймовірно тюркського походження, яке вживали для позначення вільної людини, шукача пригод. На українських землях ним називали:
1) у другій половині XV ст. — охоронців південного прикордоння та промисловиків-уходників;
2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровців;
3) від середини XVII ст. — представників козацького стану.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Сучасний український степ. Імовірно, так виглядало Дике Поле

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110294

Словник

Дике Поле — історична назва незаселених і малозаселених чорноморських степів у XVI—XVII ст.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110295
Опис природних багатств Дикого Поля здійснено, ймовірно, литовським дипломатом Михайлом Литвином

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110343
Ким козаки були насправді

козаки однаковим чином наймалися на службу до литовських і московських правителів або нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема українського, яке діяло у степовому прикордонні. Мусульманські кримськотатарські і християнські українські козаки мали між собою в цей час чимало схожого. Джерелом існування обох спільнот була війна: служба із захисту кордону, розбійницькі напади, наїзди й пограбування ворожих поселень. Чималі прибутки приносила торгівля захопленими бранцями на невільницьких ринках. Варто зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, переважно недержавні військові люди.

Першу зафіксовану в історичних джерелах згадку про українських козаків датовано **1489 р.** У «Хроніці» польського автора Марціна Бельського повідомлялося, що вони несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на кримських татар.

Із часом розгорнулися процеси самоорганізації українського козацтва, яке на початку свого виникнення становило вільну людність, не обмежену державними правовими нормами. Воно перетворилося на окремий соціальний стан.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

2. Передумови й причини виникнення українського козацтва

Як ви розумієте поняття «уходники»? Чому їхню появу вважають передумовою виникнення козацтва?

Українське козацтво виникло на величезній степовій території Дикого Поля між християнськими державами Великим князівством Литовським і Короною Польською та мусульманськими державами Кримським ханатом й Османською імперією. Життя на цих вільних територіях обидві сторони підтримували завдяки війні та різноманітним промислам.

Ситуація, що склалася наприкінці XV — у XVI ст. на просторах Дикого Поля, стала основною передумовою виникнення українського козацтва. Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали населення з обох боків кордону. Сюди вирушали охочі займатися степовими промислами — полюванням, бджільництвом, рибальством. На українських землях цих людей називали уходниками. Ватаги уходників стали одним з основних чинників формування українського козацтва.

3. Поява перших козацьких січей

Як постали перші козацькі січі на Запорожжі? Із якою метою їх створювали?

На місцях промислів уходники влаштовували тимчасові оселі для збереження харчових продуктів і захисту від нападників. Поселення, побудовані з деревини, вони називали «острогами», «городками», «станами», а з першої половини 80-х рр. XVI ст., коли поселення почали обносити дерев'яними укріпленнями, — **«засіками»**. Поступово за ними закріпилася назва «січі».

Більшість козацьких січей була розташована на **Дніпровському Нилу**. Козаки спочатку витіснили звідти кримськотатарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Причини

- Прагнення захистити свої землі від нападів кримських татар
- Поява осіб і спільнот, не згодних зі своїм становищем, і прагнення змінити його
- Можливість заробітку завдяки господарському освоєнню Дикого Поля

Працюємо в парах. Обговоріть і поясніть, як ви розумієте причини виникнення козацтва.

Запорозький зимівник

Словник

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, оточений частоколом.

Дніпровський Низ — землі по обидва береги Дніпра, розташовані за його порогами.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Словник

Великий Луг — історична назва місцевості, величезних річкових плавнів (існували на лівому березі Дніпра до середини XX ст.) між Дніпром і річкою Конка.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення — **зимівники.** Спершу так називали місця для утримання худоби взимку, а пізніше облаштовані тут зимові поселення. Із розвитком місцевого сільського господарства й промислів вони перетворилися на хутори, де застосовували найману працю незаможних козаків і селян.

У 20—30-х рр. XVI ст. після декількох невдалих спроб Великого князівства Литовського прийняти українських козаків на державну службу було вирішено створити фортецю з козацькою залогою в південному прикордонні. Цю ідею втілив у життя в **1555—1556 рр.** черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький.**

У складі населення України XVI ст. кількість козацтва поступово збільшувалася. Як побутове явище козакування ставало звичним

Князь Дмитро Вишневецький. Невідомий художник. XVIII ст. Це один із двох портретів князя, що збереглися до наших днів. Він був написаний через кілька століть після його смерті невідомим автором за історичними джерелами і народними переказами. Портрет експонується в Національному музеї історії України в Києві.

Постать в історії

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва, з особою якого пов'язують початок його організації. На початку 50-х рр. XVI ст. він обіймав посаду черкаського й канівського старости та організував відсіч нападам кримських татар на ці землі. У 1555—1556 рр. під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок-«городок», у гарнізоні якого були козаки й представники військово-службового люду.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримськотатарського війська. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдавського князівства Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на османську службу його стратили. Існує думка, що Д. Вишневецький став прообразом героя народної думи «Пісня про Байду».

Працюємо разом. Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки». Поясніть, як ви розумієте цю характеристику.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **покозачення**. Від кінця XVI ст. численні втікачі з українських земель прямували до Степу, щоб стати козаками. Спочатку «ходити в козацтво» означало рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво переважно протидіяло нападам татар в українському прикордонні, до їхньої служби застосовували назву «козацький хліб».

Для організації походів серед козаків висувалися ватажки. Одним із них був черкаський і київський староста Остафій Дашкевич. Із його ім'ям пов'язана низка походів у 20—30-х рр. XVI ст.

Словник

Покозачення — процес набуття козацьких прав вихідцями з інших верств українського суспільства.

Низове козацтво — козаки-запорожці, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

4. Повсякденне життя українського козацтва

Визначте особливості козацького повсякдення.

Українське козацтво як спільноту характеризувало повсякденне життя. У козацтва сформувалася своя система цінностей, обумовлена умовами існування. Провідними принципами стали рівність, особиста свобода, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

Умови життя козаків у степах Дикого Поля були суворими, потребували неабиякої фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя.

Козаки мешкали в саморобних куренях, сплетених з очерету та вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків виготовляли з домотканого сукна й полотна. Із нього шили за тогочасною модою штани, сорочки, поверх яких надягали довгі каптани, що підперізували поясом. Взуттям були чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, вживали смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнні походи козаки поєднували із заняттям різними промислами, лагодженням

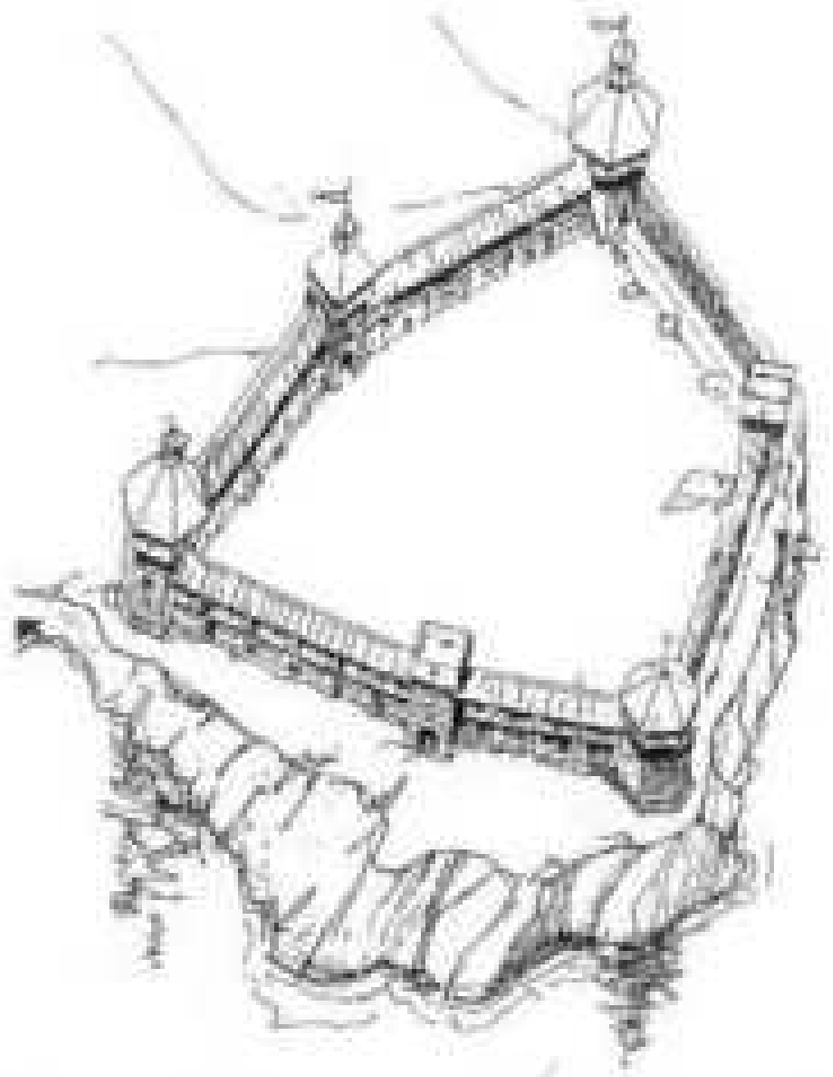

Фортеця Д. Вишневецького на острові Хортиця. Реконструкція

Остафій Дашкевич. Художник Я. Матейко. XIX ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Внутрішній вигляд козацького будинку. Реконструкція. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька область)

зброї та спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час козаки співали, грали на кобзі й танцювали.

Після воєнних походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Нападаючи на володіння османського султана й кримського хана, козаки створювали чимало політичних проблем владі Речі Посполитої як її піддані. Тому старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств зобов'язували стримувати козаків, щоб не допускати їхніх самостійних походів до кримськотатарських турецьких володінь.

Схема
rnk.com.ua/110296
Неписаний кодекс честі українського козацтва

Козацький перевіз. Дике Поле

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які версії виникнення козацтва вам відомі?
2. Яким роком датовано першу зафіксовану в історичних джерелах згадку про українських козаків?
3. Чим уславився Дмитро Вишневецький?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з виникненням українського козацтва, і розташування замку-«городка» Д. Вишневецького.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

5. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років розділяє дату першої згадки про українських козаків у писемних джерелах і сьогодення?
   2) Скільки років минуло від заснування замку-«городка» Д. Вишневецького до дати проголошення незалежності України?

6. Поясніть, якою була роль Дикого Поля в розвитку українських земель.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Створіть добірку експонатів до експозиції «Поява українського козацтва» для віртуального музею «Українське козацтво. Запорозька Січ». Проведіть конкурс робіт.

8. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Створіть запит (промпт) з описом повсякденного життя українського козака та за допомогою штучного інтелекту згенеруйте коротке відео. Результат роботи обговоріть у класі.

9. **Метод «Барометр».** Як ви вважаєте, поява українського козацтва в цей час була закономірним чи випадковим явищем? Аргументуйте власну думку.

10. **Працюємо разом.** Складіть ментальну карту «Передумови та причини виникнення українського козацтва».

11. Уявіть себе старостою південних пристепових районів Київського або Брацлавського воєводства. Складіть лист до центральних органів влади з поясненням того, як з'явилося українське козацтво.

12. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Обговоріть у парі й висловіть спільну думку про те, як у господарському освоєнні Дикого Поля відображалася взаємодія людини з довкіллям у цей період.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення появи козацтва для розвитку українських земель у цей період;
- появу Хортицького замку-«городка» Д. Вишневецького як відображення організації та розвитку українського козацтва;
- своєрідність повсякденного життя українського козацтва.

Працюємо з хронологією

1489 р.	Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах
1555—1556 рр.	Будівництво на острові Мала Хортиця замку-«городка» під керівництвом Д. Вишневецького

Працюємо з джерелом

Із листа кримського хана Сагіба Герая до польського короля Жигмунта (Сигізмунда) I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо. (Історія України. Джерельний літопис. — К. : КВІЦ, 2012. — С. 75.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109585

§ 7. Утворення Запорозької Січі

ПРИГАДАЙТЕ

1. Для чого Д. Вишневецький заснував замок-«городок» на острові Мала Хортиця?
2. Що таке республіка?
3. Які суспільні цінності, на вашу думку, належать до республіканських?
4. Назвіть особливості військового мистецтва Русі наприкінці середньовіччя.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про виникнення Запорозької Січі;
- як формувалися республіканські цінності українського народу за часів Запорозької Січі;
- про характерні ознаки військового мистецтва українських козаків.

Словник

Запорозька Січ — військово-адміністративна організація українського козацтва, яка існувала за порогами Дніпра в другій половині XVI ст. — 1775 р.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих січей запорозького козацтва на острові Томаківка на Дніпрі.

Базавлуцька Січ — військово-адміністративний осередок запорозького козацтва в 1593—1638 рр. на острові Базавлук на Дніпрі.

1. Виникнення Запорозької Січі

Складіть перелік основних подій, пов'язаних із появою Запорозької Січі. Поясніть свій вибір.

На межі 70—80-х рр. XVI ст. на теренах України склалася ситуація, що сприяла подальшому формуванню українського козацтва. У середині XVI ст. на Дніпровському Низу вже існувала досить розгалужена мережа козацьких «городків» і січей. Козацькі ватаги перебували в них як тимчасово, так і постійно. Поступово козаки почали замислюватися над подальшою самоорганізацією та координацією дій. Розрізнені козацькі «городки» та невеликі січі об'єднувалися також через кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень українських козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню кількості козацтва сприяло розгортання покозачення, що стало однією з форм прояву представниками різних верств суспільства невдоволення своїм становищем.

Об'єднання козацьких січей на Запорожжі прискорила політика польського короля Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків. Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче від порогів Дніпра, на острові Томаківка виникла перша січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. На Томаківській Січі могло перебувати близько 5 тис. козаків. Загалом українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб. **У 1593 р.** Томаківську Січ зруйнували кримськотатарські війська. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували **Базавлуцьку Січ** — свій другий за часом створення осередок.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ОБЛАШТУВАННЯ СІЧІ

За допомогою мережі інтернет здійсніть екскурсію Запорозькою Січчю.

2. Формування республіканських цінностей українського народу за часів Запорозької Січі

Чи доцільно характеризувати Запорозьку Січ як козацьку республіку? Чому?

Досить поширеною, хоча не підтвердженою джерелами є думка, що влада Речі Посполитої надала українському козацтву привілей на володіння частиною території південноукраїнських степів. Ці території влада назвала **«Вольності Війська Запорозького низового»**. Їхнім центром стала Запорозька Січ. Завдяки притаманним Січі республіканським організаційним формам і цінностям дослідники називають її козацькою республікою. Вищим органом влади Запорозької Січі була загальна **козацька рада**, право участі в якій мали всі козаки. Вона розглядала найважливіші питання життя та діяльності козацького товариства — обрання **кошового отамана** або **гетьмана**, старшини, ведення переговорів із представниками різних країн, вирішення питань війни і миру, здійснення воєнного походу тощо.

Головним місцем проведення ради була Січ. Під час походу за потреби раду могли скликати в будь-якому місці. Загальна козацька рада реалізовувала такі республіканські цінності українського народу, як договірний характер

Пам'ятний знак на честь Базавлуцької Січі в селі Грушівка (Дніпропетровська область)

Словник

«Вольності Війська Запорозького низового» — назва територій, підпорядкованих Запорозькій Січі.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління на українських землях у XVI—XVIII ст.

Гетьман (у перекладі з німецької мови — «командувач») — у XVI—XVII ст. так називали керівників козацьких походів, керівника Війська Запорозького; із 1648 р. також правитель Української козацької держави.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо в парах. Які з наведених суспільно-політичних цінностей Запорозької Січі можна розглядати як відображення формування республіканських цінностей українського народу? Обговоріть і висловіть аргументовану думку.

Гаврило Голубок, козацький отаман. Невідомий художник. 1587 р.

влади (через обрання козацької старшини) і суспільний діалог (через можливість вирішення найважливіших для товариства питань).

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирала **кошового отамана**. Він відав Військовим скарбом, представляв запорожців у відносинах з іншими державами, організовував повсякденне життя Січі, затверджував судові вироки. Його помічниками були *осавул* (порученець отамана), *писар* (очолював діловодство Січі), *суддя* (здійснював судочинство), яких також обирала козацька рада.

Крім них, до виборної військової старшини належали *довбиш* (литаврист), *гармаш* (відповідальний за артилерію), товмач (перекладач), *шафар* (відповідальний за збір податків на користь Військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

На Запорозькій Січі з великою повагою ставилися до звичаїв і традицій. Суд керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не було. Найтяжчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, убивство товариша й посягання на майно Січі. Винних у них страчували.

Основною військово-організаційною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. До

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110297
Із праці ... про козаків-запорожців

Словник

Кошовий отаман — найвища виборна посада на Січі, що зосереджувала у своїх руках найвищу військову, судову та адміністративну владу; його обирала козацька рада на один рік.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Військова рада на Січі. Діорама (фрагмент). Художник М. Овечкін. Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця (Запорізька область)

куреня належало декілька сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків. Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману.

3. Військове мистецтво українських козаків

▸▸ Порівняйте військове мистецтво українських козаків та інших європейських військових спільнот ранньомодерної Європи. Укажіть, як у ньому відображалися застосовані в цей час технології та технічні винаходи.

Козаки розробили ефективне військове мистецтво, що допомагало їм вести успішні битви на суходолі й морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а на задніх шеренгах їх прикривали та перезаряджали зброю. Вогонь артилерії підтримував у бою дії піхоти. Зазвичай використовували легкі гармати завдяки їхній маневровості в бою. Легка кіннота була допоміжним військом для розвідки, переслідування, заманювання в пастку, рейдів у тили противника тощо.

Козаки часто здійснювали рейди в глиб території противника, раптово захоплювали фортеці, влаштовували засідки, нападали вночі

Словник

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Кіш — 1) польовий табір під час воєнних походів і на самій Січі; 2) центральний орган управління на Січі, який виконував військові, адміністративні, судові та інші завдання. Кіш виник разом із Січчю та з нею розвивався.

Цікаві факти

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.) піхотинців-стрільців вважали допоміжними військовими частинами. При цьому європейські піхотинці могли володіти вогнепальною або холодною зброєю.
В українських козаків такого поділу не було. Вогнепальну зброю застосовували як основний тип озброєння. Під час перезаряджання вогнепальної зброї стрільців прикривали козаки-стрільці.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Козацька чайка. Реконструкція

Словник

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. завдовжки близько 18 м у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками.

Зверніть увагу

Козаки мали декілька видів тактики ведення бою:

- лава — наступ на противника півколом;
- галас — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з противником, і кожен потім бився окремо;
- табір — військо рухалося похідним строєм у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали противника з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- самообкопування — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

тощо. Діяли вартова служба й служба розвідки. Спеціальні підрозділи вели спостереження в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки давали сигнал за допомогою димової або вогневої системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його володіннях за допомогою розвідників і за їхніми повідомленнями складали плани походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Козацький флот складався із **чайок** — легких маневрових човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Великі чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та були оснащені чотирма-шістьма невеликими гарматами.

4. Козацькі походи XVI ст.

Покажіть на карті основні напрямки козацьких походів XVI ст. Чим вони були обумовлені?

Після створення Запорозької Січі походи козаків стали організованішими. У 70-х рр. XVI ст. запорожці стали важливим чинником у боротьбі за Молдавське князівство між Річчю Посполитою та Османською імперією. Кіш Запорозький у березні 1574 р. спорядив на допомогу повсталому молдавському населенню 12 сотень козаків на чолі з гетьманом Іваном Свирговським (Сверчевським). Прибуття запорожців активізувало визвольний рух у Молдавському князівстві. Спільно з козаками молдавське військо розгромило велике військо османів під Фокшанами, визволило столицю Валахії Бухарест, фортеці Бреїла й Бендери. Однак у битві під Кагулом у червні 1574 р. молдавсько-козацьке військо зазнало поразки. Важкопоранений І. Свирговський потрапив у полон і був страчений османами.

Майже одночасно з цими подіями козацький загін отамана Фоки Покотила захопив Аккерман і кілька менших придністровських замків. Успішніше діяв запорозький отаман **Іван Підкова**, який раніше не знав поразок від османів. Разом із молдавськими загонами він у 1577 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

розгромив військо султанського ставленика Петра Мірчича, взяв Ясси та був проголошений молдавським господарем.

Проте наступного року під натиском османських військ І. Підкова почав відступати на Запорожжя, у Немирові потрапив до рук польської шляхти й на вимогу султана був привселюдно страчений у Львові. Побратими перевезли його прах на Запорожжя.

Від другої половини 70-х рр. XVI ст. активізувалися морські походи козаків. Провідником цих походів був **Богдан Ружинський** (Богданко). У 60 — на початку 70-х рр. XVI ст. він неодноразово відбивав татарські загони від Поділля й Волині, визволяв із полону бранців. Залишивши державну службу, він поїхав на Січ, де став кошовим отаманом. Дізнавшись про черговий похід татар на українські землі, у жовтні 1575 р. Б. Ружинський і запорожці прорвалися за Перекоп, вогнем і мечем пройшлися всім Кримським півостровом. Потім запорожці, перетнувши Чорне море, взяли Трапезунд, Синоп, настрахали Стамбул і повернулися на Запорожжя.

Наступний похід козаків у пониззя Дніпра мав на меті знищити османські укріплення, які перешкоджали козацьким чайкам виходити в Чорне море. Проте отаман загинув під час підриву укріплень фортеці Іслам-Кермен.

Це не зупинило походів козаків. У 1586 р. вони розгромили татарські загони в пониззі Дніпра, наблизилися до Очакова й захопили місто. Морем козаки дісталися Кезлева (Євпаторія), спалили фортецю й чимало турецьких галер, витримали запеклий бій із татарами, потім попливли до Білгорода, знищили османський загін і з тріумфом повернулися на Січ.

Чергова активізація воєнних дій запорожців пов'язана з ім'ям запорозького отамана **Самійла Кішки**. Після 25-річного

ЗАПОРОЗЬКІ СІЧІ

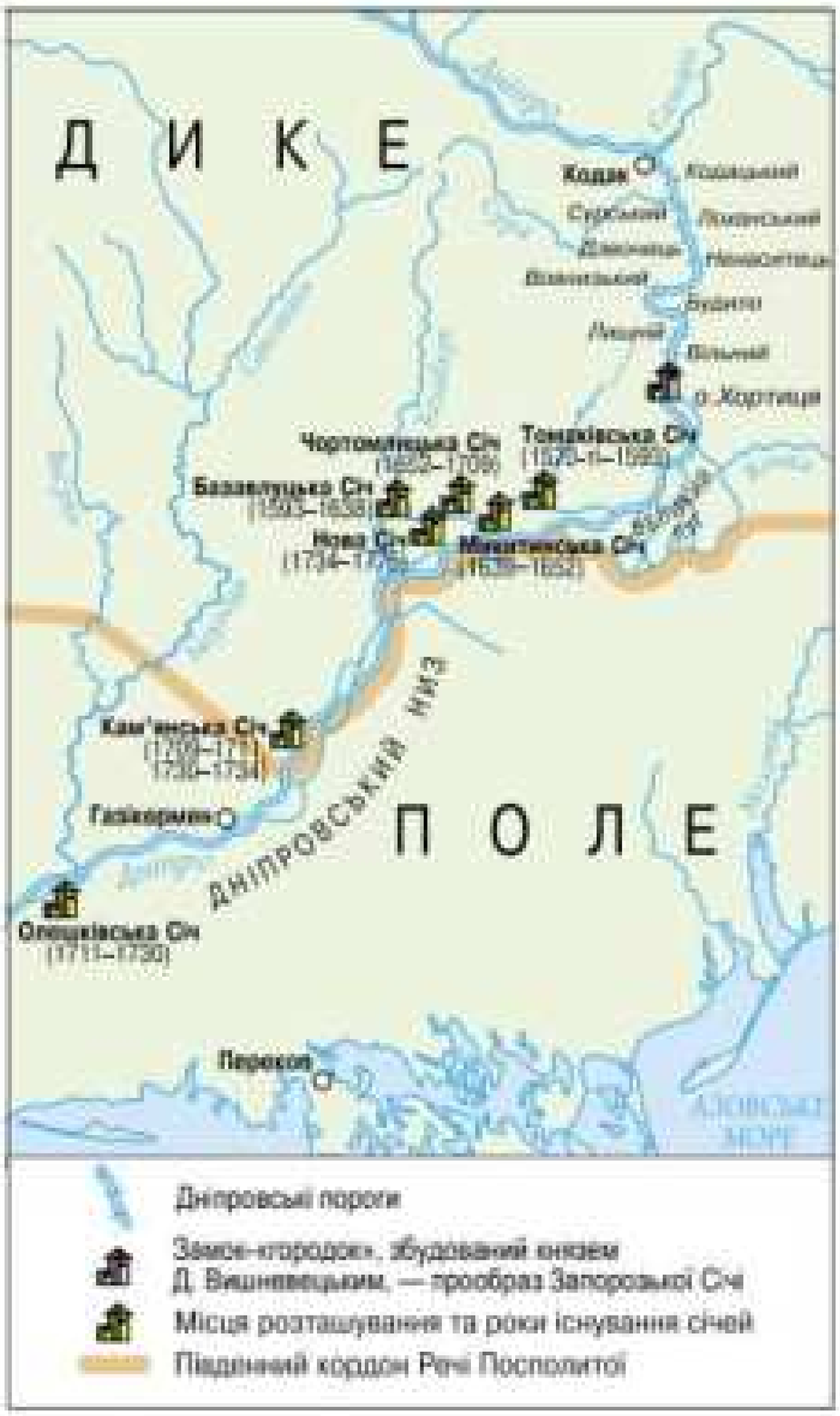

1. Покажіть на карті дніпровські пороги, фортецю Кодак і місця розташування Січі у другій половині XVI — XVII ст.
2. Продовжте ряд географічних топонімів, пов'язаних з виникненням Запорозької Січі: Запорожжя, Дике Поле, дніпровські пороги, … .

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110298
Французький інженер Г. Л. Боплан про організацію козаками походів Чорним морем

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- формування нової організаційно стійкої форми військово-політичного об'єднання українських козаків після появи Томаківської Січі;
- устрій Запорозької Січі як відображення притаманних українському народу республіканських цінностей;
- військове мистецтво запорозьких козаків як сукупність нових тактик ведення бою.

Працюємо з хронологією

1593 р.	Зруйнування Томаківської і заснування Базавлуцької Січі

перебування в османській неволі він у 1599 р. неподалік Кезлеве підняв повстання серед веслярів на османській галері, визволив невільників і повернувся на Запорожжя. Там С. Кішку одразу обрали гетьманом. Під його керівництвом було здійснено кілька морських походів, а на початку XVII ст. — походи на Молдавське князівство. В одному з боїв у 1602 р. С. Кішка загинув.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яке значення для українського козацтва мала поява Запорозької Січі?
2. Підтвердьте або спростуйте твердження, що Запорозька Січ відображала розуміння та втілення козацтвом республіканських цінностей.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місце розташування Томаківської і Базавлуцької Січей, напрямки походів козаків.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. Через скільки років після утворення Речі Посполитої виникла Базавлуцька Січ? Коли відзначатиметься 500-річчя її заснування?
5. За інформацією з відкритих джерел дослідіть козацькі бойові традиції. Висловіть аргументовану думку, що можна застосовувати з військового мистецтва та традицій українських козаків у сучасному житті.
6. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон».** Висловіть власну думку, у чому полягає значення Запорозької Січі для українського державотворення.
7. Складіть схему устрою Запорозької Січі.

Оцінюємо і створюємо

8. За додатковими джерелами підготуйте добірку приказок, прислів'їв, народних пісень про козацьке військове мистецтво. Зробіть висновок, чого саме вони стосуються. Чим це можна пояснити?
9. Підготуйте інформаційне повідомлення для соціальної мережі про роль знань про військове мистецтво запорозьких козаків для майбутніх захисників і захисниць України.
10. Напишіть листа від особи представника правителя однієї з європейських держав, що відвідав Запорозьку Січ і пропонує своєму уряду взяти на службу козаків. Опишіть переваги козацтва та обґрунтуйте бажаність і доцільність прийняття їх на службу.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§8. Кримський ханат

Тестові завдання
rnk.com.ua/109586

1. Система влади

Опишіть систему влади в Кримському ханаті в Ранньомодерну добу.

Ви вже знаєте з минулого року, як постала кримськотатарська держава Кримський ханат. Його засновник хан Хаджі I Герай зробив своєю столицею місто Бахчисарай (у перекладі — «місто-сад»). Самоназва цієї держави — «Кримський престол», або «Престол Криму та Кипчацького степу», а Кримським ханатом (або ханством) її називали в тогочасній Європі та Османській імперії.

Територія ханату на початок Ранньомодерної доби займала Кримський півострів, степи Північного Причорномор'я в межиріччі Дністра і Дону, Північний Кавказ і Прикубання.

У 1478 р. кримська династія Гераїв визнала зверхність османського султана як лідера мусульманського світу (халіфа). Від **початку XVI ст.** кримські хани прийняли титул імператорського рівня «падишах», заявляючи при цьому, що є єдиними спадкоємцями всієї Монгольської імперії Чингісхана. Литовські й московські князі визнавали цей імператорський титул за кримськими правителями та називали їх «царями кримськими (перекопськими)». У Речі Посполитій за Кримським ханатом закріпилася назва «Перекопської Татарії» із «цезарями перекопськими».

За формою правління Кримський ханат був спадковою станово-представницькою монархією. Державу очолював хан із роду Гераїв, якого обирали беї (старійшини) кримських родів на **курултаї**.

Владу хана обмежував **диван**. Хан не мав права збирати данину з беїв і залежного від них населення. Залежність беїв від хана полягала в їхньому обов'язку надавати військові загони на його вимогу. Проте рішення про

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як утворився Кримський ханат?
2. Покажіть на карті атласу територію Кримського ханату та назвіть регіони, що були в його складі.
3. Назвіть органи влади Кримського ханату та їхні повноваження.
4. Яку політику здійснювали кримські правителі щодо українських земель?
5. Що таке «кочова імперія»? Наведіть її приклади.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про політичне життя Кримського ханату в Ранньомодерну добу;
- якими були особливості соціально-економічного розвитку ханату;
- про зовнішню політику кримської влади.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110344
Справжня історія Криму

Цікаві факти

Повний офіційний титул правителя Кримського ханату від середини XVI ст. мав назву «Великий падишах Великої Орди, Великого Юрту, Престолу Криму та Кипчацького степу, усіх татар, незліченних ногаїв, татів, тавгачів і гірських черкесів».

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зображення Перекопської фортеці увійшло до герба міста Армянськ

Залишки валів Перекопської фортеці. 1509 р. Сучасний вигляд. Перекопська фортеця захищала від нападників єдиний суходільний прохід на Кримський півострів.

Словник

Курултай — орган народного представництва в тюркських народів. Спочатку це були збори старійшин для розв'язання найважливіших питань.

Диван (дівaн, дуван) — вищий орган влади Кримського ханату, державна рада, яка поєднувала виконавчі, законодавчі й судові функції. Крім хана, до неї належали всі інші високопосадовці державної влади.

початок війни при цьому приймав диван. Його рішення з будь-якого питання були обов'язковими для всіх кримських татар.

Центральний уряд Кримського ханату, або двір хана, складався з понад 40 осіб різного рангу. До нього належали мати, дружина, доньки хана, два спадкоємці трону, ханські сини й чимало інших осіб. Серед них були також охоронець дверей ханського палацу, керівник ханського обіду, розпорядники його бенкетів, начальник ханських рабів та інші. Посли іноземних правителів, прибуваючи до кримського хана, усім їм робили подарунки, щоб забезпечити підтримку цих осіб.

Відповідно до Корану судочинство здійснювали кадії (місцеві судді) та диван як апеляційна інстанція. Кримськотатарська шляхта, мусульманське духовенство, іновірці (християни та юдеї) мали окремі суди.

Тамга — герб династії Гераїв

Цікаві факти

Державними символами Кримського ханату були:

- тамга — герб династії Гераїв;
- турга — особистий підпис хана або його знак;
- санджак-шефір — священний прапор Кримського ханату, який, за легендою, належав самому Чингісхану.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110345
Москва була васалом Кримського ханства!

Цікаві факти

Бахчисарайський палац — родова резиденція правителів Кримського ханату. Він є єдиним у світі зразком кримськотатарської палацової архітектури. Його будівництво розпочалося за правління хана Сахіба I Герая. Головна ідея спорудження палацу — втілення в архітектурній формі мусульманських уявлень про райський сад на Землі.

Зала державної ради (дивану) в Ханському палаці в Бахчисараї. 1532 р. (належить до пам'яток культурної спадщини України національного значення)

За державним устроєм Кримський ханат був децентралізованою унітарною державою. Її територію було поділено на бейліки — адміністративні округи, якими керували глави кримських родів — беї (особи, подібні до князів у європейських країнах).

2. Населення. Господарський розвиток

Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Кримського ханату в Ранньомодерну добу.

Населення Кримського ханату складалося з різних етнічних і релігійних спільнот — кримських татар, ногаїв, кримчаків, караїмів, готів,

Працюємо з джерелом

Г. Л. де Боплан про наслідки поширення ісламу в Криму

З XIV ст. внаслідок ісламізації Криму активно починає розвиватися філософська думка, яка поєднується з ісламською теологією. Уже перші кримськотатарські мислителі використовували метод раціонального пізнання світу. Серед течій ісламської теології в Криму набув поширення суфізм. Представники цього філософського вчення вважали, що шлях до вдосконалення людини лежить через її поєднання з Богом. Найвидатнішими представниками суфізму в XVI ст. був Ібрагім бін Хакк бін Мухаммад аль-Кирімі, який набув слави в усьому ісламському світі. Його називали муджаддідом — поновлювачем релігії. Він був наближеним до хана Девлет I Герая та османського султана Мурада III — онука султана Сулеймана I Пишного й Роксолани. Головну свою працю «Дарунки Всемилостивого», або «Сходинки Всеблагого Царя», аль-Кирімі присвятив Мураду III. Його син теж був мислителем і провів життя в Кафі, розмірковуючи про шлях до Бога. (Історія України. Хрестоматія : У 2-х ч. — К. : ІЗМН. — 1996. — Ч. І. — С. 121.)

Про що ви дізналися з наведеного опису?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Швейцарський художник Карло Боссолі тривалий час жив на Кримському півострові й створив понад 70 пейзажів та чорно-білих літографій про Крим та його жителів.

Татари, що подорожують Степом. Художник К. Боссолі. 1856 р.

- Яку інформацію про зображених на картині персонажів можна отримати за картиною?

Працюємо з джерелом

Мандрівник Евлія Челебі про Бахчисарай

У Бахчисараї головна вулиця пролягає від одного кінця міста до іншого та веде до житла ханів. Вулиця ця є величезним базаром. По обидва боки вулиці розташовані крамниці й навіть майстерні, і все це становить різноманітну суміш: тут торгують, працюють, виконують усе, що потрібно у великому місті, і все це відбувається перед усіма, за відчинених дверей і віконниць. Під навісом кавових будинків завжди можна побачити багато татар, які зібралися сюди пити каву та поговорити про різні новини... Із цією багатолюдною та гучною вулицею контрастували інші вулиці, на яких лавок немає, і тільки часом промайне жіноча постать.

...Води річки Ашлама, яка тече з боку Саладжика через саму середину міста, для різних цілей вживані бувають. Приводить вона в рух численні млини, а також несе безліч нечистот і бруду. (https://localhistory.org.ua)

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** На якій особливості міста наголошували мандрівники? **2.** Які заняття населення міста було згадано?

греків, вірмен, черкесів, абхазів, русинів, литовців, поляків, московитів, турків-османів та інших. Жодна з них не мала більшості у складі населення. Однак кримські татари посідали привілейоване становище. Статус панівної релігії мав іслам сунітського напряму. У місцях розселення грецьких і вірменських спільнот діяли християнські церкви.

Якою була кількість населення ханату в цей період, невідомо, оскільки до кінця XVIII ст. переписів не проводили. Податкові реєстри збереглися лише частково, до того ж значна частина населення ханату не сплачувала податків. На кінець Ранньомодерної доби, за твердженнями сучасників, кількість жителів Кримського ханату оцінювали приблизно в 400 тис. осіб.

Заняття населення відрізнялися залежно від природних умов регіону півострова. Серед татар Південного берега Криму були поширені садівництво та виноградарство. Також займалися рибальством, тваринництвом, городництвом, вирощуванням тютюну. Населення степового Криму з другої половини XVI ст. перейшло до осілого способу життя, забезпечуючи зерном увесь Кримський півострів. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець.

Разом із тим швидко зростали міста. Політичним і культурним центром ханату був Бахчисарай. Його населення становило близько 10—15 тис. осіб.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Бахчисарай. Старе місто. Сучасний вигляд

Адміністративним центром було набагато менше за розмірами місто Акмесджид (зараз Сімферополь), де була розташована резиденція калга-султана — першого спадкоємця ханського престолу. Економічним і торговельним центром було місто Карасубазар (зараз Білогорськ).

За розмірами та економічним значенням йому приблизно дорівнювало місто Кезлев — єдиний кримський порт, який належав не османським султанам, а хану. Поступово занепадало місто Ескі-Кирим (зараз Старий Крим), колишня ординська столиця Кримського півострова. Решта міст півострова (Кафа, Судак, Балаклава, Інкерман (Каламита), Керч) належали Османській імперії.

Усе населення півострова за віросповіданням було об'єднано в чотири мілети — національно-релігійні громади: мусульманську, грецьку (православну), юдейську та вірменську. Прибічники ісламу були найчисленнішою громадою в державі. Лише вони несли військову повинність і мали за це податкові та інші привілеї.

Більшість населення півострова становили прості вільні люди. Кріпацтва не існувало. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті й хана. Хан мав право розподіляти

Татарин. Гравюра. Художник А. де Брюн. 1575 р.

▸▸ Опишіть вигляд та озброєння кримськотатарського кінноти́ка.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Багатоженство в Кримському ханаті траплялося нечасто. У цьому разі перша дружина мала більше прав порівняно з наступними, як і її діти. Більшість кримськотатарських чоловіків мали одну дружину, деякі заможні особи — дві, а три — вкрай рідко. Жінки в будинку мешкали в окремій жіночій половині — гаремі.

землі серед місцевої знаті. Ліси та пасовища були спільною власністю (згідно з ісламом, те, що існує на Землі, не може належати комусь особисто). Селяни були зобов'язані відпрацьовувати тиждень на рік на свого бея, мурзу (його нащадка або родича) та хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який призначали на загальнодержавні потреби.

3. Становище кримськотатарських жінок

Яким було становище жінки в Кримському ханаті?

На становище кримськотатарського жіноцтва впливали традиції, успадковані від тюркського світу, де жінки мали ті самі права, що й чоловіки. У дещо зміненому вигляді це зберігалося й після прийняття кримськотатарською спільнотою ісламу. До жінки в патріархальних кримськотатарських родинах ставилися з великою повагою, до її порад дослухалися та враховували їх.

Жінки мали матеріальну самостійність. Крім забезпечення головами родин, жінки були захищені законами відповідно до норм ісламу. Обсяг прав і привілеїв кримськотатарської жінки, за свідченнями тогочасних мандрівників і дипломатів, був більшим, ніж у її сучасниць у країнах Західної Європи.

У державі Гераїв до жінки ставилися передусім як до берегині оселі й через це значну увагу приділяли шлюбу.

Жінка в родині, як дружина і матір, звільнялася від будь-якої важкої фізичної праці. Її обов'язком було лише ведення господарства.

Жінки в державі Гераїв мали добру освіту, яку прагнули передавати дітям. Відомо, що тут чимало жінок викладали в медресе. Найчастіше це були дружини представників мусульманського духовенства. Чоловіки в закладах освіти навчали хлопців, а жінки — дівчат. Також залишилися свідчення про те, що в кримськотатарському суспільстві жінки були поетесами, суфіями (проповідницями течій суфізму) та муллами (ісламськими священнослужительками).

Гаптування, яким прикрашали весільний одяг кримськотатарських жінок

Цікаві факти

Головним домашнім ремеслом кримськотатарської жінки було рукоділля. Оселі прикрашали витканими рушниками, серветками, безворсовими килимами, шпалерами тощо. За стилем візерунків та орнаментами впізнавали майстриню, яка їх зробила.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

4. Зовнішня політика Кримського ханату

Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Кримського ханату.

Кримський ханат як раньомодерна європейська держава мав значний вплив на розвиток Східної Європи XVI—XVIII ст. Правителі ханату в цей період проводили активну зовнішню політику. Вони підтримували дипломатичні відносини з Річчю Посполитою, Московським царством (державою), Австрійськими Габсбургами, Шведським і Данським королівствами, герцогством Пруссія і курфюрством Бранденбурзьким. При цьому характер зовнішньої політики Кримського ханату не суперечив інтересам Османської імперії, під зверхністю якої він перебував. Однак одночасно кримські правителі реалізували своє бачення ролі ханату в регіоні.

Суперником у боротьбі за вплив у Східній Європі Кримський ханат вважав Московську державу, тому не раз укладав проти неї політичні союзи з Польщею. Кримські беї часто здійснювали напади на землі свого північно-східного сусіда по здобич. А московські царі відправляли посольства до Бахчисарая, щорічно сплачували «поминки» подарунками і грошима, але водночас не припиняли спроб відвоювати в ханату вихід до південних морів.

Північним сусідом Кримського ханату була Річ Посполита. Кордон між ними проходив через Степ, де від XVI ст. кочували підвладні хану ногайські орди. Південноукраїнські землі тривалий час, як ви вже знаєте, залишалися незаселеним Диким Полем, оскільки таке небезпечне сусідство не дозволяло тут спокійно господарювати. Від нападів ногайських кримськотатарських орд потерпали також інші регіони українських земель. Худоба, майно й самі люди ставали їхньою здобиччю. У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях вони захопили в полон близько 650 тис. осіб. Їх продавали на невільницьких ринках Кафи і Кезлева, вивозили до Османської імперії та інших країн.

Зверніть увагу

На думку сучасного польського дослідника Даріуша Колодзейчика, Кримський ханат намагався відігравати в регіоні роль гаранта європейської рівноваги й перешкоджати надмірному посиленню будь-якої держави. При цьому досить часто кримські хани не враховували у своїх діях вказівки, отримані з Османської імперії.

Працюємо з джерелом

З опису кримськотатарських воїнів французьким військовим інженером Г. Л. де Бопланом (1651 р.)

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й п'ять або шість сажнів ремінних шнурів... Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну, вважай, голими. Усі вони дуже сміливі та вправні на конях... і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня на іншого, якого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, одразу перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поряд із ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник захоче пересісти на нього. Ось ці коні привчені служити своїм господарям. (Історія України: Хрестоматія. У 2-х ч. — К. : ІЗМН. — 1996. — Ч. І. — С. 128.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** На що в описі кримськотатарських воїнів звертає увагу автор?
2. За додатковими джерелами дослідіть та порівняйте військове мистецтво кримських татар і запорозьких козаків.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Битва козаків із татарами. Художник Ю. Коссак. 1886 р.

- Порівняйте вигляд та озброєння учасників двобою. За якими ознаками ви ідентифікуєте на картині запорозького козака та кримського татарина?

Оскільки влада Речі Посполитої не змогла забезпечити надійний захист населення українських земель цих регіонів, це завдання взяло на себе козацтво. Однак воно не лише захищалося, а й також здійснювало походи до татарських і турецьких володінь, захоплюючи численних бранців.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якою була тогочасна кримськотатарська держава за формою правління?
2. Наведіть факти, що свідчать про етнічну та релігійну різноманітність населення Криму.
3. Поясніть, як ви розумієте твердження, що рушійну силу кримськотатарських нападів на сусідні країни становила досить численна напівкочова частина населення Криму.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу:
   1) столицю Кримського ханату та найбільші міста;
   2) напрямки кримськотатарських нападів на сусідні землі.
5. Наведіть декілька фактів, які підтверджують або спростовують думку, що «система влади в Кримському ханаті поєднувала відносну

Цікаві факти

Кримські татари виробили своєрідну тактику набігів. Коли татарська орда планувала похід на українські землі, то спочатку два-три дні відпочивала неподалік кордону. Потім військо ділилося на три загони, що рухалися в різних напрямках. Кожен із них також складався з дрібніших загонів, що рушали певним маршрутом. Підходячи до населеного пункту, татари оточували його з усіх боків, придушували опір, грабували, забирали людей, худобу, майно і, навантажені, відступали, уникаючи зустрічей із козаками.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Кримський ханат як одну з впливових держав європейської історії Ранньомодерної доби.

Працюємо з хронологією

Початок XVI ст.	Прийняття кримськими ханами титулу імператорського рівня «падишах»

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

стрункість зі значною кількістю архаїчних ознак, які їх послаблювали».

6. **Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Кримський ханат».

Сфера життя	Особливості розвитку

Оцінюємо і створюємо

7. Висловіть аргументовану думку, у чому проявлявся вплив Кримського ханату на сусідні країни.
8. **Працюємо в малих групах.** За додатковими джерелами підготуйте добірку експонатів до віртуального музею з історії Кримського півострова за темою «Кримський ханат у Ранньомодерну добу». Проведіть між групами конкурс на найцікавішу добірку.
9. Проведіть мінідослідження та порівняйте становище жінки в Кримському ханаті та країнах Західної Європи в Ранньомодерну добу.
10. Використовуючи знання зі всесвітньої історії, обговоріть явище продажу захоплених у полон людей на невільницьких ринках. Висловіть власне ставлення до цього явища.
11. **Працюємо разом. Метод «Дискусія».** Як у заняттях населення Кримського півострова цієї доби відображалася взаємодія людини і довкілля?

Татарський лучник. Художник В. Павлішак

rnk.com.ua/109908
Практичне заняття за розділом I

rnk.com.ua/109909
Узагальнення знань за розділом I

rnk.com.ua/109910
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Розділ II. Релігійне життя. Братський рух. Берестейська церковна унія

Тестові завдання
rnk.com.ua/109587

§ 9. Церковне життя

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Реформація? Як вона розпочалася в Європі?
2. Що таке «кальвінізм»?
3. Чим протестантська церква відрізнялася від католицької?
4. Коли Київська митрополія розділилася на Московську і Київську?
5. Укажіть відмінності між католицькою і православною церквами.
6. Яким було становище православної церкви на українських землях у другій половині XIV — XV ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.;
- про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогочасних українських землях;
- яку роль відігравали православні братства.

1. Міжконфесійні відносини на українських землях у XVI ст. Становище православної церкви

Опишіть міжконфесійну структуру українського суспільства в XVI ст. Поясніть, чому цей час називають «темною добою» в історії української православної церкви.

На українських землях, що увійшли до складу різних держав, почали поширюватися нові релігійні впливи й ускладнювалася конфесійна структура суспільства.

Від попереднього періоду на українських землях розвивалися християнство, юдаїзм та іслам. Більшість руського населення дотримувалася християнства східного обряду, яке називали «руською вірою». Після розколу християнської церкви на православну і католицьку на українських землях, переважно в Галичині, на Волині й Поділлі, почав поширюватися католицизм. Його прибічників називали «латинянами». Розгортання Реформації сприяло поширенню тут протестантських віровчень.

Результатом вимушених міграцій і добровільних переселень стала поява на українських землях численних юдейських громад. У західній частині України та на Кримському півострові оселилося чимало вірменських етнічних спільнот, які зберігали традиції давньосхідної православної вірменської апостольської церкви. На Кримському півострові та півдні тогочасної України як панівна релігія утвердився іслам. Період XVI ст. називають «темною добою»

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Звертіть увагу

На приватновласницьких землях «право патронату» щодо православних церков і монастирів належало шляхті. Тобто вона мала право власності на церкви й монастирі у своїх маєтках, селах і містах. У таких парафіях священників не обирали віряни, а призначали патрони-шляхтичі. Отже, життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Шляхта розпоряджалася церквами й монастирями як своєю власністю (могла закласти, обміняти, продати, здати в оренду, віддати як посаг тощо).

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110299
Український історик Дмитро Дорошенко про кризові явища в розвитку православної церкви на українських землях XVI ст.

в історії української православної церкви. Влада проголошувала терпиме ставлення до православ'я, гарантування прав і привілеїв православній церкві, проте в реальному житті це не завжди діяло. Водночас саме в цей період проявилися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб і зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених разом протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

На становище православної церкви негативно впливало поширене в Короні Польській і Великому князівстві Литовському «право патронату» та «право подавання». Відповідно питання призначення на митрополичу та єпископську кафедри залежало від польського короля й великого князя литовського. Із митрополитів православної церкви в XVI ст. жоден не був обраний церковним собором — їх усіх призначав польський король або великий князь литовський і після цього благословляв Константинопольський Патріарх.

Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за «правом патронату», «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», інколи призначали на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Завдяки монархам отримували посади в православній церкві й світські особи. За таких умов можливості православної церкви сприяти розвитку культури та освіти різко зменшилися. Школи при церквах занепадали. У них дітей ледь могли ознайомити з основами катехизису, письма й читання. Православна література була обмежена церковними книгами. Особи, які бажали приєднатися до тогочасної європейської культури й навчатися в західноєвропейських університетах, мали вивчати латину, читати латинські книжки й прийняти католицьку віру. Наведені явища відображали стан кризи, у якій у другій половині XVI ст. перебувала православна церква.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою церквою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від като-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Домініканський костел у Летичеві (Хмельницька область), заснований у 1600 р. Яном Потоцьким (костел є пам'яткою архітектури та працює дотепер). Листівка 1900 р. У верхній частині зображена ікона Летичівської Богородиці (Королеви Поділля та Волині)

лицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для розширення сфери свого впливу.

Значної підтримки від Константинопольського патріархату Київська митрополія не отримала. Він сам у цей час переживав важкі часи після завоювання в 1453 р. турками-османами Константинополя та падіння Візантії. Це спонукало руський єпископат до пошуку інших можливостей захисту.

2. Вплив Реформації та Контрреформації на релігійне життя

» У чому полягав вплив Реформації і Контрреформації на релігійну ситуацію на українських землях?

У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні рухи, спрямовані на докорінні зміни католицької церкви, повернення її до біблійних витоків християнства. Поширення в Західній і Центральній Європі реформаційних ідей вплинуло на пробудження національної свідомості, розвиток культури та виникнення **протестантизму**.

У 30—40-х рр. XVI ст. реформаційні вчення, зокрема кальвінізм, що зародився в Західній та Центральній Європі, через Польщу проникали на українські землі. Першими кальвінізм прийняли магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів. До них приєдналися представники інших знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапеги, Воловичі, Фірлеї, Гойські). Громади кальвіністів виникли також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на українських землях поширення не набула.

У другій половині XVI ст. в Галичині, на Київщині, Волині та Поділлі поширилося **соцініанство**.

Словник

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) найбільших напрямів у християнстві, який утворився за доби Реформації в XVI ст.

Соцініанство — напрям у протестантизмі, радикальна течія кальвінізму, прихильники якого визнавали лише Бога-Отця, виступаючи проти християнського вчення про Святу Трійцю. Засновник напряму — Фаусто Паоло Соццині.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Особливістю всіх реформаційних рухів було те, що вони не охоплювали широких верств українського населення. За оцінками історика М. Грушевського, на українських землях діяло близько 100 невеликих протестантських громад, створених переважно шляхтою, і не завжди русинською (українською). Вона вбачала в протестантських вимогах можливість зменшення залежності від церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, установлення контролю світських осіб над духовенством, поширення віротерпимості й обмеження королівського всевладдя та відповідність ідеалам шляхетської вольності. Згодом, коли шляхта домоглася реалізації більшості своїх вимог, більшість заможних магнатських родів повернулася до католицизму.

У середовищі міщанства ідеали протестантизму особливої підтримки не набули. Більшість селянства вважала протестантські громади «панською церквою» та зберігала прихильність православній «руській» вірі.

Проте поява протестантизму на певний час загальмувала поширення католицизму на українські землі. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у **1556—1561 рр.** на Волині було створене **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух за оновлення католицької церкви, що виник як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму. У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розпочало діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Прибічниками єзуїтів, яких підтриму-

КАТИХИЗІСЪ.
ТО ЄСТЪ.

Кальвіністський катехизис, надрукований у 1562 р. в Несвізькій друкарні князів Радзивіллів (Білорусь). Титульний аркуш. Фотокопія

Зверніть увагу

За повідомленням сучасного українського історика О. Уривалкіна, у Руському і Белзькому воєводствах було 63 реформаторські громади, на Волині — 27 (переважно соцініанські), на Київщині й Брацлавщині — сім, на Західному Поділлі — шість. Усі вони припинили існування в середині XVIII ст.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Герб ордену єзуїтів на одній із каплиць Латинського кафедрального собору у Львові. Сучасний вигляд. Знаки на печатці — це «христограма», перші три літери імені «Ісус» грецькою мовою

вала польська влада, стало чимало представників шляхти. Католицизм сповідували родини Радзивіллів, Хоткевичів, Сапегів та інші. У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень навчання. Водночас ці заклади освіти сприяли поширенню католицизму. Детальніше про діяльність єзуїтських колегіумів ви дізнаєтеся в наступних параграфах.

3. Братський рух

- Поясніть, чому стало можливим поширення братського руху.

Церковна криза спонукала православне міщанство активізувати зусилля в боротьбі за зміни в православній церкві. Після Люблінської унії уряд залишив українській шляхті право спілкуватися руською мовою, але зазначив, що в містах слід користуватися лише польською. Крім того, міщанство прагнуло підвести рівень освіти православного населення й поширювати серед нього друковане слово.

Усе це спричинило поширення в XV—XVII ст. на українських землях братського руху, пов'язаного з діяльністю **церковних братств**. Спочатку православні міщани, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, мали благодійницьку мету: дбали про побудову та утримання церкви, улаштовували доброчинні обіди для бідних, готували церковні урочистості, допомагали хворим тощо.

Наприкінці XVI ст. в умовах утисків православного населення діяльність братств змінювалася. Вони виступали захисниками прав православного населення.

Перші церковні братства — Благовіщенське та Миколаївське — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське **ставропігійне** братство, вперше в історичних джерелах згадане під 1463 р. (точна дата виникнення невідома). Це забезпечувало йому можливість вести самостійну діяльність та бути відокремленим від церковної ієрархії.

Зверніть увагу

Сучасний історик зі США українського походження В. Жила зазначав, що внаслідок діяльності єзуїтів Корона Польська, яку за часів Жигмунта (Сигізмунда) II Августа вважали в Європі найбільш віротерпимою, стала за правління Стефана Баторія та Жигмунта (Сигізмунда) III «релігійно нетерпимою і найбільш насадницькою. Під впливом єзуїтів уся ненависть польських католиків була спрямована проти протестантів, а також православних, яких намагалися не допустити до найвищих гідностей і державних установ».

Словник

Церковні братства — світські релігійно-громадські об'єднання при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Чи була важливою для тогочасної русинської (української) спільноти діяльність братств? Поясніть свою думку.

Зародком Львівського братства вважають давнє об'єднання православних міщан — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці і Свято-Онуфріївського монастиря, що діяло в XV ст. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та Йов Борецький. Львівське братство, захищаючи права українського міщанства, намагалося створити окреме від магістрату та польської влади самоврядування українського населення міста. Йому належала Львівська братська друкарня.

Близько **1585 р.** з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників, яку утримували коштом братства. Братчики організували у Львові шпиталь-притулок для хворих, спорудили Успенську церкву.

У намірах Львівського братства залучити світських осіб до громадського й культурного життя сучасні дослідники вбачають один із проявів впливу Реформації.

Діяльність Львівського братства стала прикладом для православного населення інших міст українських земель. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли

Словник

Ставропігія — православна церковна одиниця, наділена правами, що передбачають підпорядкованість безпосередньо Патріарху та непідлеглість місцевим ієрархам.

Парафія — первинна церковна адміністративно-територіальна одиниця у християнській церкві.

Лист Антіохійського патріарха про дарування ставропігії Львівському братству. Друга половина XVI ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Герб Свято-Успенського ставропігійного братства Львова

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- становище православної церкви на українських землях у XVI ст.;
- вплив Реформації і Контрреформації на церковно-релігійну ситуацію на теренах України;
- причини появи, особливості та історичне значення братського руху.

Працюємо з хронологією

1556—1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
Близько 1585 р.	Заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства

в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві тощо.

Церковні братства змогли зменшити поширення католицизму на українських землях. Цьому сприяла їхня просвітницька діяльність, пов'язана із застосуванням братських шкіл і друкарень.

Усе це активізувало національно-культурне пробудження тогочасного українства. Одночасно із цим вони не змогли розв'язати найважливіші питання — домогтися реформування православної церкви й виведення її з кризового стану.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Де виникли перші братства?
   А Київ **Б** Львів
   В Луцьк **Г** Перемишль
2. Як впливало на розвиток православної церкви «право патронату»?
3. Визначте роль церковних братств у житті православного населення українських земель.
4. Опишіть діяльність єзуїтських колегіумів на теренах України.

Застосовуємо і аналізуємо

5. Визначте за картою атласу, у яких населених пунктах українських земель діяли церковні братства.
6. Визначте ключові слова та створіть «хмарину слів», яка пояснює поняття «Пересопницьке Євангеліє», «церковні братства», «ставропігія», «Реформація», «Контрреформація».
7. **Метод «Кола Венна».** Наведіть приклади, які пояснюють відмінності між католицькою, православною і протестантськими церквами, міжконфесійні відносини.
8. **Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту (структурно-логічну схему, постер), яка розкриває цілі, напрями, значення діяльності православних братств.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Коли відзначатимуть 500-річчя від початку створення Пересопницького Євангелія?
   2) Скільки років розділяє завершення створення Пересопницького Євангелія та укладення Люблінської унії?
10. **Працюємо разом. Метод «Кола Венна».** Обговоріть, у чому полягали відмінності впливів Реформації і Контрреформації на церковне життя в тогочасній Україні.
11. **Метод «Барометр».** Чи погоджуєтеся ви з думкою українського історика Дмитра Дорошенка, що значення православної церкви на українських землях у XVI ст. «падало в міру того, як князі та пани все більше навертался до католицтва, і православ'я лишалося переважно вірою нижчих верств населення». Наведіть аргументи на користь вашої позиції.
12. **Метод «Групове обговорення».** Брацлавський каштелян православний шляхтич Василь Загоровський склав заповіт, у якому писав, що його дітей для здобуття освіти необхідно віддати в руську школу, «бо там хвалять дітям добру науку». Поміркуйте, у який період XVI ст. було складено заповіт. Яку інформацію можна дістати з нього?

Оцінюємо і створюємо

13. Чи згодні ви з тим, що діяльність церковних братств допомагала збереженню ідентичності русинського (українського) міщанства та сприяла формуванню ранньомодерної української нації? Поясніть свою думку.
14. **Працюємо в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог, який міг відбутися між польським(-ою) католиком (католичкою) та українським(-ою) православним(-ою) щодо шляхів досягнення міжконфесійного порозуміння.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці (Львів). Сучасний вигляд

Гербова печатка Львівського братства

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109588

§ 10. Укладення Берестейської церковної унії

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли була укладена Люблінська унія та який вплив вона мала на церковне життя?
2. Що таке «право патронату»? Яку роль воно відігравало в церковному житті?
3. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини та передумови укладення, сутність і наслідки Берестейської церковної унії;
- як розвивалася полемічна література;
- у чому полягав вплив унії на церковне життя українських земель.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110300

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110301
Із меморандуму православних єпископів до польського короля Жигмунта (Сигізмунда) III

1. Причини й передумови укладення Берестейської церковної унії

Складіть таблицю «Передумови та причини укладення Берестейської церковної унії».

У другій половині XVI ст. у складі католицької і православної церков збільшилася кількість прибічників міжцерковної унії. Поштовхом до цього стало прагнення усунути вплив проголошеного в 1589 р. Московського патріархату на православне населення Речі Посполитої.

Прибічники укладення унії бачили її по-різному. Римсько-католицька спільнота прагнула не об'єднання двох рівноправних церков, а приєднання православної до католицької. Друга, сформована В.-К. Острозьким, виступала за рівноправ'я об'єднаних церков, реформування православної церкви і гарантії її збереження. Третя, представлена православними єпископами, домагалася лише регіонального об'єднання церков у Речі Посполитій без змін церковного життя. Суперечки тривали декілька років.

2. Церковні собори в Бересті 1596 р. Утворення унійної (греко-католицької) церкви

Чому українське суспільство було розколоте внаслідок утворення унійної (греко-католицької) церкви?

За підтримки Папи Римського польський король Жигмунт (Сигізмунд) III Ваза в **1596 р.** скликав церковний собор у місті Берестя, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православний митрополит і його єпископи.

Однак уже на початку роботи прихильники унії християнської церкви і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й роз-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Які з наведених причин кризового стану належать до зовнішніх впливів, а які відображають внутрішню ситуацію в православній церкві на українських і білоруських землях XVI ст.?

ділилися на два окремі собори. Противники об'єднання засудили діяльність митрополита Михайла Рогози та єпископів, які прийняли унію. Натомість митрополит і вірні йому єпископи офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами **Берестейської церковної унії** **унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського.

Проте, відповідно до папських документів, унію розглядали не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення єресей, помилок і схизм». Тобто до римської церкви приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів і вірян. Через це противники унії ще сильніше почали її критикувати. Водночас єпископи — прибічники об'єднання — тримали свої приготування в таємниці, тому чимало православних вірян не мали можливості брати в цьому участь. Учасники обох соборів у Бересті не знайшли порозуміння.

Король Речі Посполитої підтримав прибічників унії і скасував усі рішення православного

Зверніть увагу

Сучасні польські історики Х. Міхнік та Л. Мослер вважають, що «ініціатива церковної унії виходила» з кіл польського кліру, папства та єзуїтів». Більшість українських дослідників дотримуються думки, що ініціатором таємних переговорів про об'єднання церков став львівський єпископ Гедеон Балабан, який наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XVI ст. мав гострий конфлікт зі Свято-Успенським братством.

Словник

Берестейська церковна унія — церковна угода 1596 р., за якою більшість ієрархів Київської православної митрополії вийшли з підпорядкування Константинопольського патріархату та перейшли під зверхність римо-католицької церкви. Вони приймали католицьке вірування, але зберігали візантійську обрядовість.

Українська унійна (греко-католицька) церква — церква, що виникла після укладення Берестейської церковної унії 1596 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Що спонукало до укладення Берестейської унії?

собору. Через рік Вальний сейм підтвердив рішення Берестейського собору з питань унії. Після цього православну церкву оголосили незаконною установою в Речі Посполитій. Так українське суспільство було розколоте на прибічників православної та української унійної (греко-католицької) церков. На місцях відбувався поділ Київської митрополії на унійну і православну церкви. Тобто замість об'єднання християнської церкви її було поділено на три окремі церкви.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» (як називали її сучасники) — між православними і греко-католиками. Очікуваного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. За «правом патронату» в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) пануватиме на підвладній їй території.

В умовах загострення суперечностей на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство прагнуло здобути визнання в суспільстві. Поступово воно змогло переконати вірян, що є окремою християнською церквою.

Зверніть увагу

З'ясовуючи вплив укладання Берестейської церковної унії на тогочасну русинську (українську) православну спільноту, українська історикиня Н. Яковенко зазначила: «Відтепер кожна з них (держав) видавалася опонентові не спільнотою інакшого християнського обряду, а втіленням етнічної належності смертельного ворога — ляха-католика чи русина-православного». Так зароджувалося ототожнення національної належності особи з конфесійною.

Зверніть увагу

Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву називали «унійна церква», у XVII ст. — «руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила в 1774 р. імператриця Марія-Терезія для західноукраїнських земель, що перебували у складі Австрії.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Українська православна церква, яка після унії опинилася у складному становищі, продовжила свою діяльність, шукаючи нових шляхів для оновлення. Вона спиралася на підтримку русинських православних шляхтичів, міщанства, селянства й нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського населення в подальшій визвольній боротьбі.

3. Розвиток полемічної літератури

Чому в цей період набула розвитку полемічна література? Які теми в ній порушувалися?

У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**. Під час обговорення ідеї унії православної та католицької церков першим осередком антикатолицької полеміки на українських землях стало місто Острог. На заклики Петра Скарги приєднатися до унії церков православні відповіли «Посланням до латинян із їх же книг», написаним у 1582 р., імовірно, аріанином Іваном Мотовилом за дорученням князя В.-К. Острозького, і творами ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий» 1587 р. У своїх працях Г. Смотрицький критикував католицизм, обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Іван Франко назвав твори Г. Смотрицького «гарячим покликом до духовної діяльності», звертаючи увагу на їхній вплив на тогочасну українську спільноту. Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були «Клірик Острозький», Мелетій Смотрицький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Іван Вишенський.

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у яко-

Словник

Полемічна література — літературно-публіцистичні твори, у яких обговорювали проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях у XVI—XVII ст.

Постать в історії

Письменник-полеміст **Іван Вишенський** був ченцем Афонського монастиря в Греції та надсилав звідти листи в Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної і католицької церков, окатоличення й полонізації українського населення. У 1600—1601 рр. І. Вишенський написав «Краткословний ответ» Петру Скарзі. На думку українського літературознавця XX ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів І. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста І. Франко присвятив йому поему «Іван Вишенський».

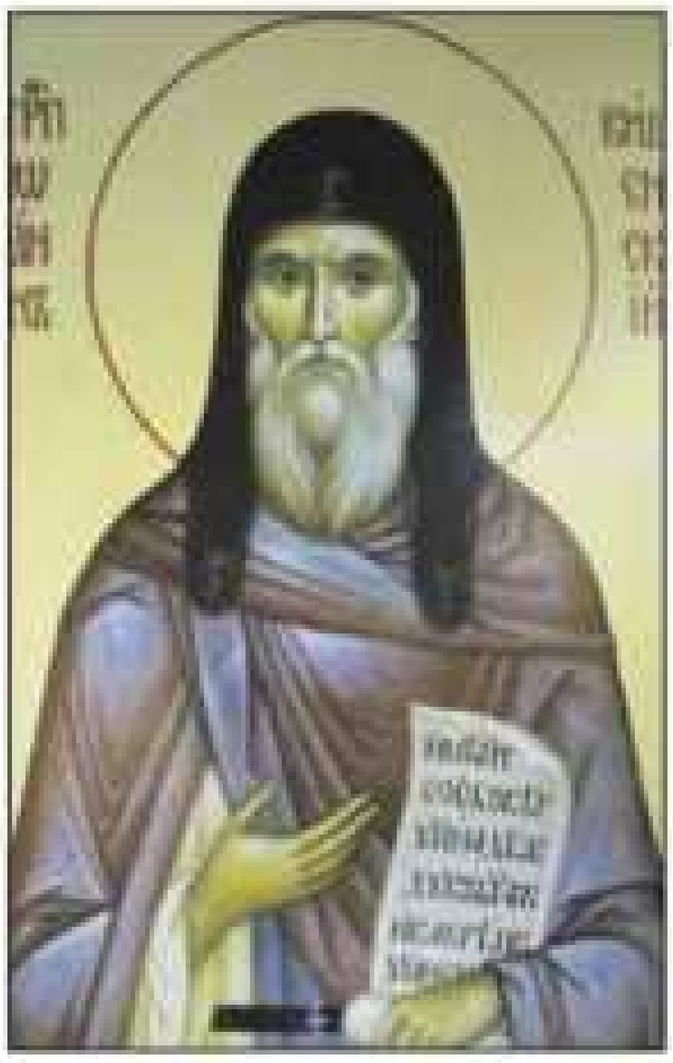

Преподобний Іван Вишенський. Ікона

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

Із твору Г. Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі костелу римського... як усно [з] кафедр костелів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою кількістю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костелу, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святолюбність, багатство і над усіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони й віру також, а ваших патріархів грецьких і від них державну віру і закон із вами спільно з недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть і закликають вас до єдності. (Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 226—235.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, до чого автор намагався привернути увагу.

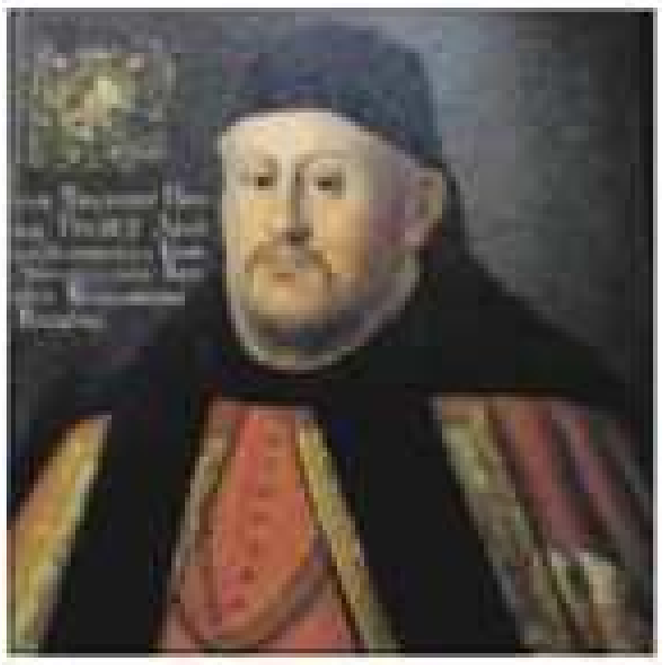

Митрополит Іпатій Потій. Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосиф Велямин Рутський. Невідомий художник. Між XVII і XIX ст.

Карта
rnk.com.ua/110302
Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

му знайшли відображення ідеї гуманізму. На боці прихильників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

4. Становище української унійної (греко-католицької) церкви

Якими були відмінності становища православної та унійної (греко-католицької) церков на українських землях? Чим це можна пояснити?

Завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського формування унійної (греко-католицької) церкви відбувалося досить успішно. Однак нерідко це супроводжувалося утисками й обмеженням прав православних вірян. Водночас обіцяних місць у Вальному сеймі Речі Посполитої унійні (греко-католицькі) єпископи не отримали.

Наступником першого унійного митрополита Михайла Рогози став Іпатій Потій. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви русинську (українську) шляхту. Так, у 1603 р. завдяки його наполегливості унійцями (греко-католиками) стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. Іпатій Потій отримав від короля Жигмунта (Сигізмунда) III право зверхності над усіма церквами «грецького та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті, створив чимало полемічних творів і проповідей на захист католицизму.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Реформи устрою унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит Йосиф Велямин Рутський. Для покращення освіти унійного (греко-католицького) духовенства він домігся від Папи Римського дозволу на його навчання в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити полонізації та окатоличенню українського й білоруського населення, Йосиф Велямин Рутський у 1615 р. за згоди Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит створив унійне (греко-католицьке) чернецтво, об'єднавши його у Василіянський орден. На його вимогу ченці-василіяни майже при кожному монастирі відкривали школу.

5. Вплив унії на церковне життя українських земель

▸▸ Які чинники сприяли збереженню православної церкви на українських землях?

Для вас, допитливі
rmk.com.ua/110303

Укладення Берестейської церковної унії спричинило розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після її укладення польський король Жигмунт (Сигізмунд) III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й вірян прийняти унію. Користуючись «правом патронату», він надавав єпископські кафедри лише тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. У православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали унійцям (греко-католикам).

Однак православне населення чинило опір цьому. Так, коли в 1599 р. польський король призначив унійного (греко-католицького) митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його всередину. У 1609 р. невдоволені православні кияни напали на Видубицький монастир, де перебував представник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір підпорядкувати Софійський собор, Києво-Печерську лавру та Михайлівський Золотоверхий монастир. Проте в 1618 р. козаки рішуче виступили проти цього, схопили та втопили Антонія Грековича в Дніпрі. Унаслідок подальшої тривалої боротьби православної шляхти на Вальному сеймі Речі Посполитої Жигмунт (Сигізмунд) III визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Упродовж 1618—1625 рр. унійну (греко-католицьку) церкву в Києві внаслідок опору православної спільноти фактично ліквідували. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті була обмежена володіннями Видубицького монастиря.

Однак проти православних, як і раніше, чинили свавілля та примус. Монастирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), православну шляхту спонукали до полонізації й окатоличення, участь православного міщанства в роботі магістратів обмежували.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- історичне значення Берестейської церковної унії;
- розвиток полемічної літератури;
- становище православної церкви на українських землях унаслідок укладення Берестейської церковної унії.

Працюємо з хронологією

1596 р. — Укладення Берестейської церковної унії

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли утворилася унійна (греко-католицька) церква? Опишіть перебіг подій, що спричинили підписання Берестейської унії.
2. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська церковна унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю».
3. Які питання порушували та обговорювали автори полемічної літератури?
4. У чому, на вашу думку, полягало значення виникнення полемічної літератури для тогочасної української спільноти?

Застосовуємо і аналізуємо

5. Покажіть на карті атласу:
   1) місце підписання Берестейської церковної унії;
   2) православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після укладення Берестейської церковної унії.
6. Розв'яжіть хронологічну задачу. Пригадайте дати укладення Люблінської і Берестейської уній. Скільки років їх розділяє? Висловіть свої пропозиції щодо того, як краще запам'ятати ці дати.
7. **Працюємо в парах. Метод «Два — чотири — усі разом».** Складіть план характеристики Берестейської церковної унії як історичного явища (п'ять-шість пунктів).
8. **Працюємо в малих групах.** Створіть візуальний образ, який розкриває зміст понять «унійна (греко-католицька) церква», «церковна унія», «полемічна література».
9. **Працюємо в малих групах. Метод «Фішбоун».** Установіть причини й наслідки дискримінації та утисків православного населення після укладення Берестейської унії.

Оцінюємо і створюємо

10. Захищаючи свої права після укладення Берестейської церковної унії, прибічники православ'я користувалися допомогою протестантів. Чим, на вашу думку, це було зумовлене? Які способи відстоювання своїх прав могли запропонувати протестанти православним?
11. **Метод «Плакат думок».** Відобразіть погляди щодо наслідків укладення Берестейської церковної унії.
12. **Працюємо в малих групах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог між прибічниками і противниками укладення Берестейської церковної унії.
13. **Метод «ПРЕС».** Дослідіть питання: чи був можливий інший шлях розв'язання релігійних конфліктів на українських землях без Берестейської унії. Наведіть аргументи.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 11. Культура України XVI — першої половини XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109589

1. Розвиток освіти

Складіть перелік основних подій і явищ, що характеризують розвиток освіти.

У XVI ст. на українських землях, як і раніше, при православних церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Діти із заможних сімей переважно здобували домашню освіту. Крім читання, письма й арифметики, вони вивчали латинську і грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти — **слов'яно-греко-латинські школи**. Вони наслідували тогочасні європейські школи. У Європі в цей час виникали школи, де навчали латини і «семи вільних мистецтв» (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики). Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько **1576 р.** Він також організував там друкарню, науковий гурток і запровадив вивчення філософії. Це означало, що Острозька школа давала початки і вищої освіти.

Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готували перший повний переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друкування. Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**, «Волинськими Афінами», тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем.

Острозька академія існувала завдяки племінниці князя Гальшці (Ельжбеті) Острозькій. У 1579 р. вона заповіла своє майно на утримання шпиталю та академії в Острозі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта?
2. Що таке «сім вільних мистецтв»?
3. Назвіть події, які започаткували українське книговидання.
4. Укажіть здобутки української літератури другої половини XIV — XV ст.
5. Дайте визначення понять «іконопис», «фреска», «книжкова мініатюра».
6. Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст.
7. Із курсу зарубіжної літератури з'ясуйте, що вам відомо про характерні ознаки культури й літератури Відродження (Ренесансу) та бароко.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про розвиток освіти, книговидання, архітектури й образотворчого мистецтва на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.;
- який заклад освіти дістав назву «Острозька академія» та про його роль у розвитку шкільництва.

Словник

Слов'яно-греко-латинська школа — заклад освіти, у якому, крім «семи вільних мистецтв», вивчали церковнослов'янську, грецьку й латинську мови.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Пам'ятний знак на честь відкриття Острозької академії в місті Острог (Рівненська область)

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110304

Словник

Академія — тут: назва закладу освіти в Європі XVI ст.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Колегіум (колегія) — назва середнього й вищого закладу освіти в Європі XVI ст.

Гальшка (Ельжбета) Острозька. Художник Ю. Нікітін

Острозька академія стала першим на українських землях закладом освіти, де розпочався процес поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської латинської культурних традицій. Цей процес продовжили **братські школи**. Перша з них виникла близько **1585 р.** при Львівському братстві.

На початку XVII ст. на українських землях налічувалося близько 30 братських шкіл. У братських школах працювали відомі вчителі, вчені й діячі культури, зокрема, православний богослов Захарія Копистенський. Ректорами Київської братської школи були майбутній православний Київський митрополит Йов Борецький, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, письменник і проповідник Касіян Сакович, педагог і поет Хома Євлевич.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях діяли єзуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи — **колегіуми (колегії)**.

Перший єзуїтський колегіум на українських землях було відкрито в **1575 р.** в Ярославі (зараз місто на теренах Польщі).

У першій половині XVII ст. діяло вже 12 єзуїтських колегіумів. У ті часи єзуїтські колегіуми давали чи не найкращу базову освіту в Європі та й у всьому світі. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували в 1638 р. в селі Кисилин на Волині.

Постать в історії

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, що стала покровителькою культури, засновницею Острозької академії. В історію України жінка увійшла під народним ім'ям — Гальшка.

Діяльність Г. Острозької знайшла відображення у творах українських, польських, чеських письменників, поетів та істориків. Княгиня померла в 1582 р. у віці 43 років. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про **меценатську** діяльність княгині збережено в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводять конкурс «Гальшка року».

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

За зразком єзуїтських колегіумів унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті, Володимирі, Шаргороді та Холмі.

У всіх цих школах навчалися діти не лише шляхти, але й міщанства.

Працюємо разом. Складіть перелік основних подій та явищ, що характерні для розвитку освіти цього періоду.

2. Література і книговидання

Визначте факти, що характеризують розвиток літератури та книговидання на тогочасних українських землях.

У XVI ст. розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася новолатинська поезія. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали твори латиною. До кращих зразків цього жанру належить написана в 1584 р. польським поетом Себастьяном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, природу українських земель, Львів, Київ та інші міста, наведено приклади українського фольклору латиною.

У цей період успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив першодрукар Іван Федорович. У Львові він коштом Львівського братства видав у **1574 р.** «Апостол» (найстаріша відома книга, що вийшла

Єзуїтський колегіум у Львові. 1623 р. Сучасний вигляд. Він був збудований у бароковому стилі, а зараз тут розміщується загальноосвітня школа

Постать в історії

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома покровителька культури першої половини XVII ст. Вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь і школу для селянських дітей. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади з грецької руською мовою. Саме С. Чарторийська надала підтримку відомому діячеві Львівського братства К. Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано її коштом.

Ілюстрації до поеми «Роксоланія»: 1) Вересень; 2) Грудень. Художник О. Тарасевич. 1672—1677 рр.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Книга «Апостол» І. Федоровича. Титульний аркуш. 1574 р.

- Чи можна вважати твір «Апостол» І. Федоровича твором мистецтва цієї доби? Поясніть свою думку.

друком на українських землях) і «Буквар» (перший у Східній Європі друкований підручник).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. І. Федорович надрукував тут Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Крім Острозької друкарні, відомою була Львівська братська друкарня, що розпочала роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федоровича, яку братство викупило після його смерті.

Дещо пізніше з'явилися інші переклади біблійних текстів тогочасною народною українською мовою — Крехівський Апостол (після 1563 р.), Житомирське Євангеліє (1571 р.) тощо.

У першій половині XVII ст. на теренах України продовжувала розвиватися полемічна література. Видатним православним письменником-полемістом став М. Смотрицький. Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Треносъ, або Плач Східної церкви». В образі страдженної жінки автор зобразив православне населення українських земель, що зазнавало соціальних, національних і релігійних обмежень.

У цей час також набули розвитку нові жанри. **Ораторсько-проповідницька проза** містила твори з тлумаченням євангельських текстів і повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів вважають Кирила Транквіліона-Ставровецького, що написав «Зерцало богословія», «Євангеліє учительноє» і «Перло многоцінноє». Одним із перших творів української **мемуарної** прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царка московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р. Засновником жанру **епіграмної** поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Г. Смотрицький. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди,

Словник

Ораторсько-проповідницька проза — літературний жанр, до якого звертались церковні діячі, що шляхом красномовства та проповідей тлумачили й поширювали християнське віровчення.

Мемуари — записи сучасників про події, у яких вони брали участь або про які дізналися від свідків; про осіб, із якими вони були знайомі.

Епіграма — коротка віршована характеристика особистості, предмета; побажання, дотеп тощо.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Друкарню Києво-Печерської лаври заснував Єлисей Плетенецький у 1615 р. Спочатку будівля була дерев'яною, пізніше (після пожежі 1718 р.) під час відбудови її зробили цегляною. Через загрозу зсувів (вона розташована на схилі) її фундамент і стіни додатково укріпили.

Друкарня Києво-Печерської лаври. Сучасний вигляд

Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Також з'явилася полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступив проти окатоличення та полонізації православного українського населення.

Із розвитком книговидання з'явилися збірки віршованих творів для декламації, призначених для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, Касіян Сакович склав «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Твір уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю.

Найбільшою на тогочасних українських землях стала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологіон». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Соболем і Тимофієм Вербицьким. Набули поширення також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати в інше.

Загалом до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому їхня роль не обмежувалася книго-

Пам'ятник А. Заславській-Гольшанській у місті Дубровиця (Рівненська область). 2005 р.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110305

Проект підручника видавництва «Ранок»

Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

Чорна кам'яниця у Львові. Сучасний вигляд

- Знайдіть на зображеннях ордери як складові частини архітектурного оздоблення цих споруд.

виданням. Друкарні були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

3. Архітектура

- Порівняйте розвиток архітектури в XVI ст. та першій половині XVII ст.

У XVI ст. на українських землях відбувся розквіт архітектури. Тогочасні будівники намагалися поєднати давні традиції з новими рисами європейського стилю Ренесанс.

Головним об'єктом художньої уваги став фасад будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо.

Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах, Львові. Унікальними зразками архітектури Ренесансу є споруди на площі Ринок у центральній частині Львова (Чорна кам'яниця, будинок Корнякта), а також пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Постійні загрози нападів і вторгнень обумовлювали необхідність спорудження фортець або замків, за стінами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у середньовіччі, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. їх перебудували. Реконструкції зазнали й замки Луцька, Кременця, Мукачева, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця тощо.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також оточували мури з вежами. Вони відігравали роль фортець. На Волині такими фортецями стали монастирі в селищах Межиріч і Дермань.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межиріччі. Обидва храми були хрестово-купольними й відповідали будівельно-архітектурним традиціям Русі. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

Із початку XVII ст. в українській архітектурі дедалі виразніше проявлялися елементи європейського стилю **бароко**, поєднані з місцевими традиціями. Виник своєрідний архітектурний стиль, який назвали **українським бароко**. Так, барокові ознаки в архітектурі дерев'яних церков були помітні в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій і заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До визначних пам'яток архітектури цієї доби належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж і церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної кам'яної церковної архітектури є церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. на українських землях, як і раніше, будували багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їхній зовнішній вигляд. Замість замків почали спо-

Богоявленська церква в Острозі. Сучасний вигляд

- Які особливості мали пам'ятки церковної архітектури, зображені на с. 83, 84?

Словник

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стильовому оздобленні.

Бароко — стиль мистецтва в історії європейської культури XVII—XVIII ст., що поширювався на різні сфери духовного життя суспільства. Його характерними ознаками в мистецтві є контрастність об'ємів, масивність, урочисність, парадність, емоційність і надмірність.

Українське бароко — стиль мистецтва, поширений на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник шляхом поєднання місцевих архітектурних традицій і європейського бароко.

Бастіон — п'ятикутна постійна або тимчасова (польова) оборонна споруда, яку встановлювали на кутах фортеці для її захисту від обстрілів і штурмів.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Церква Параскеви в селі Радруж (Польща). Сучасний вигляд

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110346
Про Підгорецький замок (серія з циклу «Палаци. Золота доба»)

Костел Стрітення Господнього у Львові. Сучасний вигляд. Він був збудований у 1642—1692 рр. у стилі бароко за проєктом італійського архітектора Джованні Джизлені. Від 2019 р. костел перейшов до Православної церкви України

руджувати розкішні палаци магнатів, оточені **бастіонами**. Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень стали замки в Збаражі та Підгірцях.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади на українських землях з'являлися нові католицькі храми. Так, у 1610 р. в Києві на Подолі великий костел звели домініканці, а навколо розташували будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу став костел бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я.

Із появою у Львові єзуїтів пов'язане будівництво в 1610—1630 рр. костелу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі в 1642—1692 рр. також збудували львівський костел Стрітення Господнього. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова вважають каплиці Боїмів і Кампіанів — усипальниці заможних купецьких родин. Їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення та прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

4. Образотворче мистецтво

1. Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва українських земель другої половини XIV — XV ст. та XVI ст. Чи дійсно в ньому з'явилися нові риси? **2.** Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення тогочасних подій? Поясніть свою думку.

Більшість творів живопису XVI ст. мало церковну тематику (фрески, ікони). Різножанрові картини або портрети побутового характеру траплялися рідко.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали на теренах Польщі. Зокрема, збереглися фрески на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх дедалі частіше витісняли італійські й німецькі митці.

У тогочасному українському іконописі панівними залишалися традиції Русі, але почали

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

з'являтися й нові риси. Найбільше визнання в цей час мали львівська й перемишльська школи іконопису. До найкращих зразків середини XVI ст. належать ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У другій половині XVI ст. з поширенням книговидання набуло розвитку мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», видані у Львові І. Федоровичем.

В українському образотворчому мистецтві другої половини XVI ст. відбувалося становлення жанру портрета. Це було пов'язане з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. Імена більшості тогочасних українських майстрів портрета не збереглися. Найвідоміші твори — портрети князя Яна Гербурта та В.-К. Острозького.

Відомим художником-портретистом був Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста польського короля Стефана Баторія в 1576 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет був створений майже з документальною точністю.

Основними видами образотворчого мистецтва в першій половині XVII ст. залишалися настінні розписи (фрески) та іконопис. До наших днів збереглися розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич.

Також збереглися розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю стало поєднання біблійних сюжетів і декоративних народних орнаментів із барвінками, волошками та іншими квітами.

Подальший розвиток гравюри пов'язаний із поширенням її світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. У «Євангелії учительному»

Різдво Христове. Ікона із села Трушевичі (Львівська область)

Цікаві факти

Зразки тогочасної книжкової мініатюри представлено в Пересопницькому Євангелії. Крім заставок та ініціалів, виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, воно містить чотири мініатюри із зображеннями євангелістів. Кожна мініатюра прикрашена багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія надають золоте тло і яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

Словник

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Портрет Яна Гербурта.
Художник Я. Лещинський. 1538 р.

Портрет Варвари Лангиш. Художник
М. Петрахнович. 1635 р.

К. Транквіліона-Ставровецького вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селянства. Видатним гравером став майстер Ілля, який із 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» Петра Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі першої половини XVII ст. чільне місце посідав жанр портрета. Визнання сучасників здобули портрети майстрів львівської школи. Їхні твори вирізняються оригінальністю форм, утіленням поширених у цей час у мистецтві гуманістичних тенденцій, використанням засобів поетики й образотворчого фольклору. Такими вважають портрети члена Свято-Успенського ставропігійного братства Михайла Красовського авторства Олександра Ляницького та посмертний портрет Євдокії Жоравко художника Івана Паєвського.

Пензлю Миколи Петрахновича приписували портрет дочки львівського купця Варвари Лангиш, образ якої вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі. Федір Сенькович став автором портретів львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Речі Посполитої Томаса Замойського. Особливістю портретів цього періоду було прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але і її характер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як тогочасна українська спільнота могла вирішити освітні проблеми?
2. Чи можна вважати успішним розвиток літератури і книговидання на тогочасних українських землях? Чому?
3. Чим уславилася архітектура українських земель XVI — першої половини XVII ст.?
4. Які нові явища набули поширення в образотворчому мистецтві цього періоду? Наведіть приклади зразків іконопису та архітектурних споруд Раньомодерної доби на теренах України.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Застосовуємо і аналізуємо

5. На інтерактивній онлайн-карті в мережі інтернет поставте позначки місць, що пов'язані з розвитком культури на теренах України в XVI — першій половині XVII ст. Додайте опис однієї з видатних пам'яток української культури цього періоду (на вибір).
6. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. За матеріалом курсу зі всесвітньої історії та додатковими джерелами складіть перелік історичних осіб, які діяли в той час, коли на українських землях виникла Острозька академія.
7. Складіть таблицю «Культура України XVI — першої половини XVII ст.» та зробіть висновок.

Галузь культури	Досягнення, діячі	Внесок у світову культуру

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в малих групах. Метод «ПРЕС».** Обговоріть, які здобутки культури України цього періоду ви вважаєте найважливішими й чому.
9. Відвідайте місцевий художній музей, ознайомтеся з його експозицією за розглянутим періодом і напишіть твір-роздум про вплив здобутків і досягнень культури України XVI — першої половини XVII ст. на формування вашої естетичної культури.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- рівень розвитку освіти на українських землях у XVI — першій половині XVII ст.;
- здобутки літератури, книговидання та образотворчого мистецтва як відображення культурного розвитку тогочасного українського суспільства.

Працюємо з хронологією

1574 р.	Видання «Апостола» — найстарішої відомої друкованої книги на українських землях
Близько 1576 р.	Заснування Острозької академії

Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефанович. 1576 р.

- Які ознаки були притаманні українському портрету цієї доби?

rnk.com.ua/109911
Практичне заняття за розділом II

rnk.com.ua/109912
Узагальнення знань за розділом II

rnk.com.ua/109913
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Розділ III. Козацтво від боротьби за станові інтереси до творення держави

§ 12. Козацтво наприкінці XVI ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109590

ПРИГАДАЙТЕ

1. Коли і як з'явилося низове козацтво?
2. Що таке «ідентичність» і «політична культура»? Наведіть приклади їхнього прояву.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про виникнення реєстрового козацтва;
- якими були ідентичність і політична культура козацтва;
- у чому полягали причини, особливості й наслідки козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

Словник

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, залучена владою Речі Посполитої до військової служби й записана до списків (реєстрів).
Козацькі клейноди — військові знаки українського козацтва й символи влади його старшини.
Військо Запорозьке — 1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) офіційна назва Української козацької держави, що виникла в роки Хмельниччини; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

1. Утворення реєстрового козацтва

Висловіть аргументоване судження про те, як поява реєстрового козацтва вплинула на тогочасне українське суспільство.

Вам уже відомо, як виникла назва «низове козацтво». Поступово українське козацтво почало відігравати помітну роль у суспільному житті, до того ж зберігалася необхідність захисту південного кордону та ведення воєнних кампаній проти сусідніх держав. Це сприяло появі **реєстрового козацтва**. У 1524 р. влада вперше спробувала залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Жигмунт (Сигізмунд) I доручив набрати 1—2 тис. козаків для захисту південного прикордоння. Проте через відсутність коштів це не було здійснено.

У 1572 р. за дорученням короля Жигмунта (Сигізмунда) II Августа на державну службу прийняли та вписали до спеціального списку — реєстру — 300 козаків. Так виникло реєстрове козацтво, що дістало особливі групові права й привілеї. Реєстрових козаків вилучали з підпорядкування місцевої влади, звільняли від сплати податків, надавали їм право на власне судочинство, за ними було закріплене право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштували козацький шпиталь. Поступово козацтво виділилося з-поміж інших верств населення в окремий суспільний стан.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

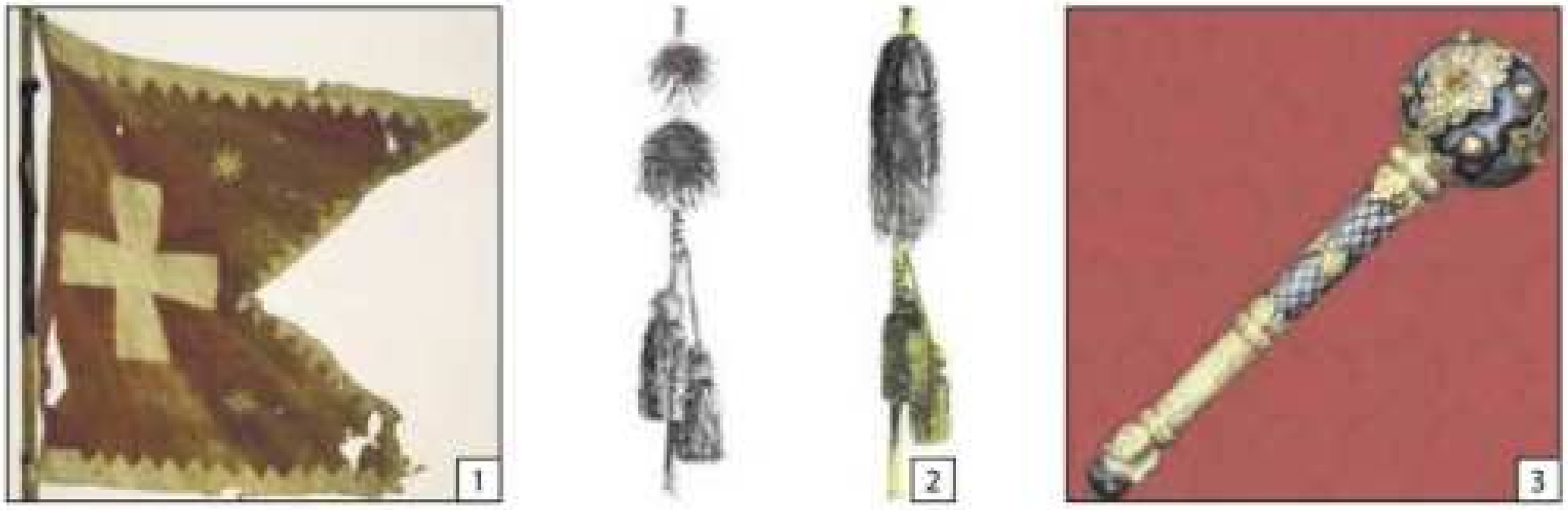

Козацькі клейноди: 1) корогва; 2) бунчук; 3) булава; 4) печатка; 5) литаври

У 1578 р. польський король Стефан Баторій прийняв на державну службу 600 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

Військо козаків-реєстровців дістало назву «Його Королівської Милості Запорозьке Військо». Як символ незалежності від державного війська козаки отримали в 1585 р. від Стефана Баторія власні **клейноди** — корогву (військовий прапор), бунчук (штандарт гетьмана), булаву (символ влади), печатку (для затвердження рішень, розпоряджень тощо) та литаври (ударні музичні інструменти для передання звукових сигналів).

Визнанням прав і привілеїв за реєстровцями коронний уряд намагався підпорядкувати козацтво владі та опанувати ситуацію з наявністю на південному кордоні держави великої кількості козацтва. Відтоді визнавали лише реєстрове козацтво, а проти не вписаних до реєстру козаків вели боротьбу. Однак ця політика виявилася невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

2. Ідентичність і політична культура українського козацтва

Чи можна стверджувати, що українське козацтво сформувало власну, відмінну від інших верств суспільства ідентичність і політичну культуру? Поясніть свою думку.

Українське козацтво створило власні унікальні ідентичність і політичну культуру, які посіли поміт-не місце як у національній, так і у світовій історії.

Проект підручника видавництва «Ранок»

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Основні засади

- Переконаність у тому, що козацтво — це рицарська верства, якій мали забезпечити окремі станові права, свободи й вольності
- Відданість «руській вірі» (православ'ю), усвідомлення своєї руської (української) ідентичності та прагнення їх відстоювати
- Сприйняття Війська Запорозького як своєї політичної організації, якій мало належати особливе місце в політичній структурі держави
- Поєднання визнання авторитету державної влади зі своїм правом на власне ставлення до її дій — критика, дистанціювання, несприйняття й прояви непокори

Працюємо в парах. Обговоріть і висловіть свою думку щодо засад політичної культури козацтва.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/108780

Козацька ідентичність формувалася на основі їхнього способу життя, військової та соціальної організації. Українські козаки мали власну систему цінностей, яку вони виробили на основі досвіду розвитку у важких і часто небезпечних для життя умовах. Дотримання своєї системи цінностей і визначало ідентичність козацтва.

На основі козацької системи цінностей формувалася також його політична культура. Козацтво вирізнялося серед інших тогочасних соціальних верств. Поступово воно перетворювалося з міжстанового прошарку, який об'єднував представників різних груп населення, на окремий стан. При цьому козацька політична культура поширювалася на низове і реєстрове козацтво.

Особливістю політичної культури українських козаків була схильність до рішучих дій, тому вони здебільшого діяли з позиції сили. Підставою для цього ставали дії влади, які, на думку козацької спільноти, суперечили її інтересам і принципам. Козацтво висувало категоричні умови урядовцям, підіймало бунти, фізично знищувало всіх, хто зазіхав на те, що воно захищало. Особливо рішучою була позиція українських козаків у питаннях захисту православ'я. Саме це перешкоджало поширенню унійної (греко-католицької) церкви й підпорядкуванню їй православної церкви, що відбувалося після укладення Берестейської унії.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. українське козацтво перейшло до збройних повстань (козацьких війн) для захисту своїх прав та ідентичності.

3. Причини і початок козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

Чим були спричинені та як розпочалися козацькі повстання (війни)?

Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стали **козацькі повстання (війни) 1591—1596 рр.**

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Їхньою причиною було наростання невдоволення українського козацтва через підготовку Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для запланованої війни влада зібрала 1 тис. осіб козацької кінноти й 2 тис. піхоти.

Однак через деякий час держави залагодили конфлікт. Річ Посполита зобов'язалася вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до османських володінь. Вимоги про дотримання цього влада надсилала козакам у вигляді відвертих погроз.

Глибинною причиною козацьких повстань (війн), на думку дослідників, стало зростання кількості козацтва й небажання влади Речі Посполитої визнати привілеї, надані лише реєстровцям, для всієї верстви загалом.

Приводом до початку повстання став конфлікт між Криштофом Косинським та князем В.-К. Острозьким і його сином Янушем. Останній, користуючись впливом батька, привласнив маєток Рокитне на Київщині, який король надав К. Косинському як винагороду за захист Поділля від турків і кримських татар.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило місцеву владу. За її розпорядженням для боротьби з повстанцями зібрали велике військо, очолюване В.-К. Острозьким.

У вирішальній битві 23—31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорожжя.

Через деякий час після поразки козаки поновили боротьбу. Повстанцям запропонували новий договір, що став значною поступкою для них. Їм гарантували право безперешкодно вийти на Дніпровський Низ і повернутися додому. Усім учасникам повстання 1591—1593 рр. надавали повну амністію (звільнення від покарання). Місцева влада зобов'язувалася по-

Поштова марка України, присвячена К. Косинському. 2010 р.

Словник

Козацькі повстання (війни) — збройні конфлікти українських козаків зі збройними силами Речі Посполитої на землях сучасних України, Білорусі, Польщі й Молдови наприкінці XVI — у середині XVIII ст.

Пам'ятник повстанню К. Косинського в місті Біла Церква (Київська область)

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом
mk.com.ua/110306
З універсалу Жигмунта (Сигізмунда) III про необхідність придушення повстання С. Наливайка

Узяття Луцького замку С. Наливайком. Художник Б. Карабулін. 1968 р.

- Як автор картини передав динамізм подій?

вернути козакам відібране майно й коней. На певний час сторони конфлікту досягли примирення.

4. Завершення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. і їхнє значення

- Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація, що на той час склалася в Європі. У 1593 р. спалахнула війна Османської та Священної Римської імперій.

Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув до Січі з листом-закликом приєднатися до антиосманського союзу й значним грошовим заохоченням.

Влітку 1594 р. загони «охочих людей» під керівництвом Северина (Семерія) Наливайка здійснили похід до турецького Придністров'я. Посланець Папи Римського повідомив, що «козаки виконали свій обов'язок». Проте козаки не припинили своїх дій. Їхні сили збільшилися після приєднання реєстровців. Охоплена панікою шляхта кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Восени 1595 р. війська С. Наливайка заволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною та Волинню. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталих козаків на українські землі рушила армія, очолювана гетьманом Речі Посполитої С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило приєднання до них запорозьких козаків під керівництвом Григорія Лободи. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте війська Речі Посполитої взяли в облогу табір повстанців в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці вимушено погодилися на вимоги здатися і скласти зброю. С. Наливайка та його соратників, що намагалися вирватися в Степ, схопили. Пізніше С. Наливайка і М. Шаулу було стра-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

Порівняйте райони, охоплені козацькими повстаннями К. Косинського та С. Наливайка.

чено у Варшаві. За участь у козацьких повстаннях (війнах) Вальний сейм Речі Посполитої позбавив реєстрове козацтво його прав і привілеїв.

Козацькі повстання (війни) кінця XVI ст. стали першим на українських землях великим виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли поселенню представників різних станів, їхньому переселенню на південь українських земель і продовжили процес формування козацького стану. Козацтво демонструвало українському суспільству, як необхідно відстоювати свої інтереси. І хоча такі дії порушували чинні правові норми, слід зазначити, що це стало відповіддю на нехтування правами козаків і неможливість чогось досягти законним шляхом.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення створення реєстрового козацтва для всієї козацької спільноти;
- козацькі повстання (війни) як відображення переходу козацтва на новий рівень розвитку.

Працюємо з хронологією

1572 р. — Виникнення реєстрового козацтва

1591—1596 рр. — Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

Поштова марка України, присвячена Г. Лободі. 2010 р.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть основні події, пов'язані з процесом утворення реєстрового козацтва.
2. Як завершилися козацькі повстання (війни) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом козацьких повстань (війн) кінця XVI ст., і вкажіть, що саме відбувалося в цих місцях.
4. За допомогою додаткових джерел складіть хроніку основних подій козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.
5. Розв'яжіть хронологічну задачу. У селищі Гусятин Тернопільської області, де, імовірно, народився С. Наливайко, встановлено єдиний в Україні пам'ятник цьому історичному діячу. За додатковими джерелами з'ясуйте дату його встановлення. Скільки років розділяє цю дату та заволодіння військами С. Наливайка Східним і Західним Поділлям, Київщиною і Волинню?
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до короля Жигмунта (Сигізмунда) III, де намагався показати себе його вірним підданим, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а навпаки, сприяв захисту її земель. Як ви вважаєте, чи був щирим С. Наливайко? Чому? Чого, на вашу думку, він прагнув досягти цим листом?
7. **Працюємо в парах. Метод «Асоціативна квітка».** Доберіть слова-асоціації до теми «Ідентичність і політична культура українського козацтва».

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Порівняйте та обговоріть свої оцінки значення козацьких повстань (війн) кінця XVI ст. для тогочасної України та їхнє місце в історії нашої держави.
9. **Працюємо в парах.** Розіграйте уявні діалоги між представниками різних станів і верств тогочасного українського суспільства, що виявляють різне ставлення до козацьких повстань (війн) кінця XVI ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 13. Участь козаків у морських походах, війнах Речі Посполитої та європейських держав

Тестові завдання
mk.com.ua/109591

1. Причини збільшення воєнної активності козацтва

▸▸ Висловіть судження щодо того, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів. Чому?

На кінець XVI ст. українське козацтво набуло вагомої ролі у внутрішньому житті Речі Посполитої.

Незважаючи на попередню заборону реєстрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козацтво до війн, що вела держава в цей час.

Зокрема, козаки брали участь у воєнній кампанії 1600 р. між Молдавським і Волоським князівствами, війні Речі Посполитої зі Швейцарським королівством 1601—1602 рр., війні Речі Посполитої з Московським царством 1617—1618 рр. Через ці війни влада відновила українське реєстрове козацтво в його правах і привілеях.

Усупереч заборонам влади козацтво самовільно здійснювало успішні морські й сухопутні походи до Кримського ханату та володінь Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва була обумовлена його розумінням свого призначення та способом існування як спільноти «воєнного люду». Своїми походами воно захищало українські землі від нападів кримських татар, визволяло з полону бранців. Козаки-запорожці заступали на службу до правителів християнських держав, воювали тощо. Усе це виправдовувало саму форму існування Січі, яка ставала опорою та захисником християнського світу у протистоянні з Османською імперією. Водночас у походах козаки

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які особливості мало військове мистецтво українського козацтва?
2. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і наведіть приклади, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях, які відбувалися на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини воєнної активності козацтва в першій чверті XVII ст.;
- чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний;
- про роль Війська Запорозького в Хотинській війні.

Сутичка поляків зі шведами. Художник Ю. Брандт. 1880 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Запорожці готуються до морського походу. Листівка, видана накладом Я. Оренштайна в Коломиї

- Що можна дізнатися за ілюстрацією про підготовку козаків до морського походу?

захоплювали здобич і полонених, яких за традицією тих часів продавали як невільників або отримували за них викуп.

2. Воєнні походи козаків

- Які факти свідчать про те, що воєнні походи козаків завдавали шкоди державам, проти яких їх здійснювали, і були успішними для козацтва?

На початку XVII ст. кількість воєнних походів українського козацтва значно збільшилася.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і декількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили османський флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу фортецю Османської імперії на західному узбережжі Чорного моря, яку вважали неприступною. Наступного року козаки-запорожці на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним розбили османську флотилію під Очаковом.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримський ханат, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман (зараз Білгород-Дністровський).

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили флотилію Османської імперії та захопили

Запорожці на чайках під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного знищують османський флот і захоплюють Кафу в 1616 р. Гравюра до книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. 1622 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

шість її галер. Наступного року козацька флотилія із 40 чайок на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним подолала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Козаки штурмом узяли Синоп і спалили весь османський флот, що стояв у гавані.

У 1615 р. козацька флотилія з 80 чайок рушила на Стамбул. Зійшовши на берег між двома столичними портами, козаки знищили все довкола. Їм навздогін вирушила османська ескадра, але козаки розбили її біля гирла Дунаю. Захоплені галери вони відвели до Очакова й спалили на очах у залоги, а потім розпочали штурм фортеці.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив османський флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількаденної облоги козаки здобули й спалили Кафу (зараз Феодосія), що була головним невільницьким ринком регіону, і визволили полонених.

Османська імперія, розлючена зухвалістю козаків, рушила війною проти Речі Посполитої. Не впевнений у перемозі коронний гетьман С. Жолкевський уклав мир з османським султаном та зобов'язався приборкати козаків, але це йому не вдалося.

Упродовж усього літа 1619 р. козацькі флотилії успішно діяли в Чорному морі. Наступного року в козацьких морських походах загалом узяли участь близько 1,5 тис. чайок. Улітку 1621 р. козацька флотилія, потопивши 20 галер, розгромила османську ескадру. Того самого року козаки вчинили напад на Стамбул.

Завдяки успішним діям у морських походах козаки-запорожці уславилися як непереможні воїни.

Під час війни Речі Посполитої з Московським царством **1617—1618 рр.** 20-тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, на прохання короля Жигмунта (Сигізмунда) III попрямувало до Москви. Воно мало допомогти королевичу

Запорозьке військо в поході. Художник Ю. Брандт

Запорожці на чайках атакують османські галери. Невідомий художник. Близько 1636 р.

» Які особливості тактики морського бою запорозьких козаків можна визначити за ілюстраціями (с. 96, 97)?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

КОЗАЦЬКІ МОРСЬКІ ТА СУХОДІЛЬНІ ПОХОДИ ПРОТИ КРИМСЬКИХ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки

- Завдяки здобичі й полоненим, захопленим у походах, козаки могли добре озброюватися та виступати потужною воєнною силою. У першу чергу запорожці обґрунтовували це необхідністю захисту рідної землі від ворогів, здійснюючи випереджувальні удари по їхніх територіях
- Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у відносинах Османської імперії та Речі Посполитої
- Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць і стримували татар, обмежуючи їхні можливості чинити напади на українські землі

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, чи стали походи українського козацтва впливовим чинником для розвитку регіону, де вони відбувалися. Чому?

Карта
rnk.com.ua/110307
Похід П. Сагайдачного на Москву

Владиславу, який, прагнучи посісти московський престол, рушив туди походом й опинився у складній ситуації. Умовами участі козаків у поході П. Конашевич-Сагайдачний визначив припинення утисків православних, збільшення кількості реєстрового козацького війська, розширення підвладної козакам території, що мала адміністративну та судову автономію. Король Жигмунт (Сигізмунд) III пообіцяв виконати ці умови.

Похід козаків до Московського царства досяг своєї мети. Королевича Владислава врятували. Після відмови від спроби штурмом узяти Москву підрозділи Речі Посполитої відступили й рушили додому.

У війні з Московським царством найбільшим успіхом Речі Посполитої, яким вона фактично завдячувала козакам, стало укладення Деулінського перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі. Від короля Жигмунта (Сигізмунда) III за участь у поході козаки отримали досить значну грошову винагороду (20 тис. злотих і 7 тис. відрізів сукна). Умови, які козаки обговорювали напередодні походу, виконані не були. Натомість улітку 1619 р. Жигмунт (Сигізмунд) III видав грамоту, в якій подякував П. Конашевичу-Сагайдачному та висловив своє задоволення діями козаків.

3. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного

Чи можна вважати П. Конашевича-Сагайдачного видатною історичною особою? Поясніть свою думку.

На тлі подій, що відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., формувалася особистість одного з відомих ватажків козацтва — П. Конашевича-Сагайдачного. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, напевно, і виховало його як завзятого покровителя православ'я. Саме під час навчання П. Конашевич-Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У його складі він став учасником воєнної кампанії 1600 р. між Молдавським і Волоським князівствами та війни Речі Посполитої зі Шведським королівством 1601—1602 рр. Імовірно, П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у багатьох козацьких морських і суходільних походах проти кримських татар і турків. Визнаним ватажком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 рр.

Протягом 1616—1622 рр. П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямуванні до поставленої мети зі здатністю йти на поступки, знаходити компроміси.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню воєнно-політичного значення Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці, збільшенню кількості реєстру. Із його ініціативи в 1618 р. козацькі посли вели переговори про приєднання до антитурецької «Ліги християнської міліції» та залучення запорожців до хрестового походу проти Османської імперії, який вона намагалася організувати.

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а також опікувався заснованою при ньому школою. П. Конашевич-Сагайдачний був серед діячів, чиїми зусиллями відновили вищу ієрархію православної церкви в Речі Посполитій. (Детальніше про це ви дізнаєтеся з наступного параграфа.)

Важливе місце в діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного посідали заходи з реформування Війська Запорозького й Січі. Він поділив війська на сотні й полки, запровадив навчання та сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневрової артилерії та добре озброєної і навченої піхоти. Усе це забезпечувало високий ступінь підготовленості до ведення воєнних дій, що

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Художник С. Васильківський. 1900 р.

За додатковими джерелами дізнайтеся про внесок автора картини в популяризацію історії українського козацтва.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110347
За що Москва ненавидить Сагайдачного?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

Патріарх Теофан III про роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку [він] віддав своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний. (Григоріос (економіст). Аналогія Єрусалима та Константинопольського патріархату XVII ст. Історичні дослідження для докторантури з церковної історії (грецькою мовою). — Мілан, 1936. — С. 87.)

- Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви? Чи згодні ви з такою оцінкою? Чому?

Запорозький рицар. Художник Ю. Брандт

- Які елементи одягу та зброї запорозького рицаря привертають вашу увагу? Як вони характеризують його статус та роль у суспільстві?

й продемонстрували численні козацькі перемоги в битвах цього періоду.

Суттєво підвищився моральний дух Війська Запорозького. Воно визначало себе захисником православної віри, рідної землі та її населення.

4. Участь українського козацтва в Хотинській війні

- Як участь козацтва вплинула на перебіг Хотинської війни? На що спирається ваша думка?

У 1614—1621 рр. між Річчю Посполитою та Османською імперією тривала війна.

У вересні 1620 р. армія Речі Посполитої, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, зазнала поразки від османського війська під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавському князівстві, султан Осман II почав готуватися до завоювання Речі Посполитої. Польський король Жигмунт (Сигізмунд) III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії та Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання владою Речі Посполитої відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та нереєстрового козацтва. На ній було прийнято рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. П. Конашевич-Сагайдачний натрапив на турків і, дістався поранення, ледве зміг повернутися до свого

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

табору. На козацькій раді він розповів про обіцянки польського короля. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки (під час невдалих рейдів у Молдавське князівство загинуло близько тисячі козаків), позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Конашевича-Сагайдачного.

Блискуче уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася велика турецько-татарська армія, очолювана Османом II (її кількість за різними джерелами визначали від 150 до 300 тис. осіб). Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого 44 100 осіб становили запорожці. Ще 5—6 тис. запорожців здійснювали операції на Чорному морі. Від результатів Хотинської війни **2—28 вересня 1621 р.**, як назвали цю битву, залежала доля Речі Посполитої та українських земель.

У запеклій боротьбі польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

Одночасно з подіями під Хотином відбувалися і морські битви. Козаки здійснювали відчайдушні напади на порти, фортеці на узбережжі Чорного моря, скувавши значні сили османського флоту (43 галери). Козаки навіть здійснили напад і на Стамбул, завдавши відчутних збитків.

Подальші плани Османської імперії щодо підкорення європейських країн зазнали краху. Українські й польські землі також уникли османського завоювання. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти османського панування.

За умовами досягнутого миру Кримський ханат та Османська імперія зобов'язалися не нападати на українські й польські землі. Натомість Річ Посполита обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру та не допускати походів запорожців до Кримського ханату та Османської імперії.

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою справою

БИТВА ПІД ХОТИНОМ
2—28 вересня 1621 р.

Цікаві факти

Напередодні Хотинської війни відбувся бій козацького розвідувального загону біля переправи на річці Прут. Козаки, яких налічувалося близько 400 осіб, три дні стримували атаки татарських та османських загонів. Майже всі козаки загинули. Ця подія показала, хто далі буде головним суперником султана.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

☑ Цікаві факти

Спеціальний сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській війні заявляв, що «справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

Битва під Хотином 1621 р. Реконструкція

- Яку роль для розвитку історичної пам'яті про події минулого відіграють реконструкції? Дайте відповідь на прикладі зображеної реконструкції.

життя. Унаслідок поранення під час битви він невдовзі помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Наведіть узагальнену оцінку ролі та значення морських і суходільних походів козаків проти Кримського ханату й Османської імперії для цих держав і регіону загалом.
2. Яку роль відіграло українське козацтво в війні Речі Посполитої з Московським царством 1617—1618 рр. і Хотинській війні?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місця подій, пов'язаних із воєнними походами українського козацтва початку XVII ст., і коротко прокоментуйте їхній зміст.
4. Складіть хронологічний перелік подій, пов'язаних із військовою активністю українського козацтва в цей період.
5. **Працюємо разом. Метод «Коло ідей».** Обговоріть значення і вплив на тогочасне українське суспільство заходів, які здійснював П. Конашевич-Сагайдачний.

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо в малих групах. Метод «Акваріум».** Польський шляхтич Яків Собеський,

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110308
Із листа католицького єпископа Франческо Чиріолі

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110309

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зв'язок походів українського козацтва на початку XVII ст. з рівнем їхньої військової майстерності;
- гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного як лідера українського козацтва;
- значення участі козацтва в Хотинській війні.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному в Києві

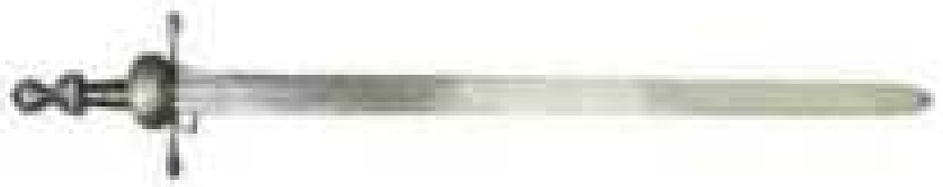

Меч П. Конашевича-Сагайдачного, що зберігається у зброярні Вавельського королівського замку в Кракові. У 1621 р. майбутній правитель Речі Посполитої королевич Владислав IV Ваза вручив його гетьману за перемогу над османами під Хотином

згадуючи діяльність П. Конашевича-Сагайдачного, писав: «Був це чоловік великого духу». Яким є ваше ставлення до такої характеристики? Дайте власну оцінку цього історичного діяча та аргументуйте її фактами.

7. За додатковими джерелами складіть характеристику П. Конашевича-Сагайдачного як історичної особи.
8. За допомогою знань з української літератури охарактеризуйте зміст української народної думи «Маруся Богуславка» як відображення реалій життя історії України цього періоду. Наведіть приклади з твору, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини.
9. **Працюємо в парах.** За додатковими джерелами складіть повідомлення в усній або письмовій формі про морські походи козаків, П. Конашевича-Сагайдачного або Хотинську війну.

Працюємо з хронологією

Початок XVII ст.	Походи запорозьких козаків до Кримського ханату й Османської імперії
1618 р.	Похід козаків на Москву під час війни Речі Посполитої з Московським царством
1621 р.	Хотинська війна

Німецькі найманці під Хотином. Мініатюра з німецької хроніки 1622 р. У польському війську перебувало близько 6 тис. німецьких найманців, а додому повернулося лише близько 1 тис. осіб

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 14. Козацтво і православна церква. Реформи Петра Могили. Києво-Могилянський колегіум

Тестові завдання
rnk.com.ua/109592

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким було становище православної церкви на українських землях у XVI ст.?
2. Коли і як утворилася унійна (греко-католицька) церква? Яких змін зазнало церковне життя тогочасної України після її виникнення?
3. Яким було значення православної віри в ідентичності й політичній культурі українського козацтва?
4. Наведіть факти, що характеризують ставлення козацтва до православної церкви за часів П. Конашевича-Сагайдачного.
5. Що таке «реформи»? Наведіть приклади здійснення реформ.
6. Назвіть види закладів освіти, що діяли в тогочасній Україні. Якими були їхні особливості?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яку роль відіграло українське козацтво в боротьбі за відновлення православної ієрархії;
- про діяльність митрополита Петра Могили з подолання кризових явищ у житті православної церкви;
- про особливості виникнення й діяльності Києво-Могилянського колегіуму.

1. Козацтво і православні церква: боротьба за відновлення православної ієрархії

Оцініть роль українського козацтва в боротьбі за відновлення православної ієрархії.

Із часом українське козацтво перетворилося на захисника православної віри й церкви. Як ви вже знаєте, це стало частиною його ідентичності й політичної культури. Окрім захисту від утисків православних вірян, збереження їхніх храмів, воно допомагало духовенству в різних питаннях. На початку 20-х рр. XVII ст. виникла необхідність відновлення православної ієрархії. Влада Речі Посполитої на це згоди не давала. Для цього вирішили скористатися приїздом до Києва Єрусалимського патріарха Теофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний із козацтвом.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти в **1620 р.** Теофан III висвятив Київським митрополитом **Йова Борецького**, а також Луцького, Берестейсько-Володимирського, Холмського, Перемишльського, Полоцького й Турово-Пінського єпископів. Таким чином православну ієрархію було відновлено.

Проте влада Речі Посполитої відмовлялася визнати висвячених за підтримки козацтва православних ієрархів, убачаючи в цьому порушення королівського «права патронату». Лише в **1632 р.** польський король Владислав IV Ваза погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви.

Це рішення увійшло до складених того ж року **«Пунктів для заспокоєння руського народу»**. Вони відновлювали право обирати православного митрополита «за давніми пра-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

вами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Уніятські отримували сім єпархій, православні — п'ять. Православним віряанам гарантували свободу богослужіння, право обіймати посади в міських урядах, споруджувати й відбудовувати церкви, шпиталі, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

Працюємо в малих групах. Метод «Групове обговорення». Проаналізуйте роль козацтва в боротьбі за відновлення православної ієрархії.

2. Реформи митрополита Петра Могили

Чи можна стверджувати, що церковні реформи Петра Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, а й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

Узаконивши православну церкву, Владислав IV надав привілей на Київську митрополію архімандриту Києво-Печерської лаври Петру

Постать в історії

Петро Могила походив із молдавського князівського роду. Він здобув освіту у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Петро Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Спочатку він був архімандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом Київським і Галицьким. Чимало зусиль Петро Могила доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених уніятами монастирів і церков (Софійського собору та Видубицького монастиря в Києві тощо). Його зусиллями й коштами вперше капітально відреставрували Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. У **1632 р.** Петро Могила став ініціатором створення Києво-Могилянського колегіуму, його відділень у Вінниці, Кременці й Гощі. За його підтримки також було відкрито слов'яно-греко-латинський колегіум у столиці Молдавського князівства місті Ясси (1640 р.). Петру Могилі належить важлива роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в тогочасній Україні.

Митрополит Петро Могила. Невідомий художник

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110310

Герб Петра Могили з «Требника» 1646 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Петро Могила (ліворуч навколішках). Розпис у церкві Спаса на Берестові в Києві

«Требник» Петра Могили. Титульний аркуш. Фотокопія. 1646 р.

Могилі. Ставши митрополитом Київським і Галицьким, Петро Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. Відбулася ретельна перевірка дотримання церковних правил під час призначення всіх рядових священників і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. Петро Могила домігся послаблення негативного впливу «права патронату» на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмовляти у висвяченні на церковні посади запропонованих патронами осіб.

Петро Могила та його сподвижники підготували новий православний катехизис («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, затверджений Київським православним церковним собором, полемічний твір «Літос, або Камінь» і «Требник», де було визначено основи віровчення та обрядовості православної церкви.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Банкнота 500 гривень 2015 р. із зображенням Староакадемічного корпусу Києво-Могилянського колегіуму

- Скільки років від заснування Києво-Могилянського колегіуму минуло на рік випуску банкноти?

3. Києво-Могилянський колегіум

- Як було засновано Києво-Могилянський колегіум?

Восени 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит Петро Могила заснував тут школу («гімназіон»). За програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми. **У 1632 р.** в Києві домовилися об'єднати Київську братську (засновану в 1615 р.) та лаврську школи. Новий заклад освіти, покровителем і засновником якого став Петро Могила, дістав назву Києво-Братський, або **Києво-Могилянський колегіум.**

У цьому закладі освіти застосовували поширені в тогочасній Західній Європі види навчання, які на українських землях з'явилися завдяки діяльності єзуїтських і протестантських колегіумів. Однак протидія єзуїтів і вищих органів влади Речі Посполитої заважала його повноцінному розвитку.

Як і тогочасні європейські заклади освіти, Києво-Могилянський колегіум мав власні школи, що працювали за його програмою в інших містах — Вінниці, Гощі та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітники, зокрема Сильвестр Косів, Осип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110311
Український історик XIX ст. Микола Костомаров про Києво-Могилянський колегіум

Зверніть увагу

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання становив 12 років і був поділений на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — фарі — та трьох нижчих класах — інфімі, грамматиці й синтаксимі — вивчали предмети циклу «семи вільних мистецтв», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — поетики та риторики — були середніми. Викладання в них здійснювали переважно латиною. У поетиці учнівство знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риториці опановували мистецтво складання промов і написання листів. Вищий ступінь навчання в колегіумі здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учнів цих класів називали студеями (студентами).

- За додатковими джерелами ознайомтеся з історією Києво-Могилянського колегіуму та підготуйте повідомлення про це.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що зробило українське козацтво, очолюване П. Конашевичем-Сагайдачним, для захисту православної церкви?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- українське козацтво як захисника ідентичності свого народу в боротьбі за відновлення православної ієрархії;
- значення реформ Петра Могили для православної церкви;
- Києво-Могилянський колегіум як культурно-освітній центр регіону.

Працюємо з хронологією

1620 р. — Висвячення Єрусалимським патріархом Теофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії

1632 р. — Узаконення королем Владиславом IV православної церкви. Утворення Києво-Могилянського колегіуму

Постать в історії

Галька (Єлизавета) Гулевичівна — шляхтянка, що опікувалася розвитком освіти на українських землях. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей «народу руського, православного». Так виникла Київська братська школа, із якої бере початок Києво-Могилянський колегіум.

2. Як ви вважаєте, чи було потрібне реформування православної церкви, здійснене Петром Могилою? Чому?
3. Укажіть особливості, що характеризують Києво-Могилянський колегіум як заклад освіти.

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця діяльності відділень Києво-Могилянського колегіуму на українських землях.
5. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Пошта України випустила марку до 400-річчя від дня народження митрополита Петра Могили. За додатковими джерелами з'ясуйте, коли це відбулося.
   2) Чи існує зв'язок між зверненням влади Речі Посполитої по допомогу до українського козацтва після поразки в битві під Цецорою та боротьбою за визнання відновлення ієрархії православної церкви? Поясніть свою думку. Скільки років розділяє ці події?
6. **Працюємо в парах. Метод «Плакат думок».** Створіть словесно-візуальний образ однієї з подій (на вибір):
   1) боротьба за відновлення православної ієрархії;
   2) церковні реформи Петра Могили;
   3) утворення та особливості діяльності Києво-Могилянського колегіуму.
7. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Поясніть, чи могла мати інші форми боротьба тогочасного українського населення за відновлення православної ієрархії.

Оцінюємо і створюємо

8. Уявіть, що ви маєте можливість взяти інтерв'ю у Петра Могили. Які запитання ви б поставили? Спрогнозуйте відповіді на них.
9. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте добірку експонатів до експозиції віртуального музею за темою (на вибір):
   1) Петро Могила.
   2) Києво-Могилянський колегіум.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 15. Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109593

1. Зростання соціального напруження на українських землях у 20-х рр. XVII ст.

▸▸ Які події та явища на українських землях у цей період спричинили виникнення козацьких повстань?

Після Хотинської війни козацьке військо повернулося на українські землі. Річ Посполита здобула перемогу здебільшого завдяки козакам. Однак обіцянки, які влада давала запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решта мала повернутися під владу своїх панів.

Значна частина виключених із реєстру козаків повернулася до панських маєтків на Київщині, але при цьому зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося покозачення селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцеву владу та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, невдоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства розорили пани.

У 1621—1622 рр. козаки звертался до Жигмунта (Сигізмунда) III з петиціями, у яких зобов'язувалися не нападати на Османську імперію та Кримський ханат, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на державних землях («королівщинах»), так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, а також щоб розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві було заборонено. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких походів кінця 90-х рр. XVI ст.?
2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст.
3. Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини козацьких збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їхній перебіг;
- у чому проявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів;
- про результати, наслідки та значення козацьких збройних конфліктів і повстань.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків.

Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці всупереч забороні влади здійснили три походи до турецьких володінь. Одночасно вони активізували боротьбу з унійцями в Києві. Влада почала бачити в козаках небезпеку та вирішила приборкати їх силою.

Працюємо разом. Метод «Спільний проєкт». Упродовж розгляду навчального матеріалу складіть таблицю та зробіть висновок про спільне та відмінне козацьких повстань.

Причини повстань	Козацькі повстання			Результати і наслідки
	Дата	Керівники	Основні події	

2. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Визначте основні події та результати польсько-козацького конфлікту 1625 р.

У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Наддніпрянщину вирушило 30-тисячне військо Речі Посполитої, очолюване гетьманом Станіславом Конецпольським. Під його натиском окремі повстанські загони козаків, покозачених селян і міщан із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорожжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман Марко Жмайло. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. У жовтні урядові війська атакували козаків. Після кривавої битви, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір та оточив його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але потрапив у трясовину та вимушено відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до

Зверніть увагу

Відносини влади Речі Посполитої та козацтва у 20-х рр. XVII ст. були складними. Ситуацію загострювали спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов мирної угоди, підписаної після Хотинської війни. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20—30-х рр. XVII ст. на УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Основні причини

- Нехтування правами козацтва та релігійні обмеження щодо православного населення
- Здійснення шляхтою за підтримки влади експансії на південноукраїнські землі, колонізовані уходниками і запорозькими козаками
- Загострення відносин між шляхетством і козацтвом через зіткнення інтересів
- Активізація зусиль владних структур Речі Посполитої щодо проблем подолання козацької сваволі

Працюємо в парах. **1.** Визначте важливість проблем, які спричинили повстання, для українського козацтва. **2.** Висловіть припущення, чи могла влада Речі Посполитої уникнути повстань. Що для цього було необхідно зробити?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу урядової сторони видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який у листопаді 1625 р. підписав із С. Конецпольським Куруківську угоду.

За цим договором усі учасники повстання звільнялися від покарання. Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Реєстрові козаки об'єднувалися в полки, що були одночасно військовими підрозділами й територіальними одиницями, де вони жили (Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський). Встановлювали річну платню реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих і додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, мали повернутися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього та припиняти будь-яке «свавільство».

Уряд сподівався, що Куруківська угода ізолює реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинить розгортання покозачення. Створення шести територіальних полків мало на меті примусити реєстровців підтримувати порядок і придушувати на цих землях повстанські виступи. Угода не задовольнила більшість козацтва, і влада не змогла повністю втілити в життя її умови. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереєстрове козацтво, непідконтрольне уряду, яке обирало власного гетьмана.

Зверніть увагу

За Куруківською угодою реєстровцям дозволяли селитися й володіти землею лише на «королівщинах». Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігали право обирати гетьмана, але затверджувати це рішення мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на українських землях, відмовитися від зв'язків з іншими державами та здійснення походів проти Кримського ханату й Османської імперії.

Пам'ятний знак на честь Куруківської битви в селі Чечелеве (Полтавська область)

3. Козацьке повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.

У чому, на вашу думку, полягали особливості козацького повстання під проводом І. Федоровича (Трясила) 1630 р.?

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення війни Речі Посполитої та Швеції на українські землі повернулися **козаки-випищики**

Словник

Козаки-випищики — назва, яку вживали наприкінці XV — у першій половині XVII ст. щодо українських козаків, яких влада Речі Посполитої виключала з козацьких реєстрів.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

Пам'ятник Т. Федоровичу (Трясилу) у Переяславі (Київська область)

ки, яких влада залучила до лав реєстрового козацтва лише для участі у війні. На Київщині в цей час розмістили на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування й насильства щодо місцевого населення загострили ситуацію. Ускладнилися також відносини православних та унійців (греко-католиків).

За таких умов нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному та обрали свого гетьмана — Тараса Федоровича, відомого серед козаків під прізвиськом Трясило. У середині березня **1630 р.** він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас, де розмістився гетьман Г. Чорний. Захопивши місто, запорожці стратили гетьмана за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Т. Федоровича взяли Корсунь, Канів і Переяслав. Із гаслом захисту православної церкви до повстанців звертався митрополит Йов Борецький. Т. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб захистити православну віру та звільнитися від польської влади.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців з урядовим військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої.

Важливою подією стала «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у частину табору, де був розташований штаб С. Конецпольського, і повністю знищив його охорону — «Золоту роту» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Затягування боротьби в ситуації загрози нової війни з Московським царством змусило С. Конецпольського укласти з повстанцями Переяславську угоду 1630 р., згідно з якою реєстровці-повстанці не підлягали покаранню. Статті Куруківської угоди залишалися чинними, але реєстр збільшувався із 6 тис. до 8 тис. осіб. Реєстрові козаки зобов'язувалися покара-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Залишки фортеці Кодак, розташовані за 1,5 км від південної межі міста Дніпро на території села Старі Кодаки. Сучасний стан

ти учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федоровича позбавляли гетьманства. Проте про низку гострих проблем, зокрема утиски православної церкви, в угоді навіть не згадали.

4. Козацьке повстання І. Сулими 1635 р.

▸▸ Чим було спричинене та як завершилося повстання І. Сулими 1635 р.?

Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї на українські землі вводили військові підрозділи Речі Посполитої, запровадили смертну кару для реєстровців — учасників повстань або пов'язаних із тими, хто був причетний до проявів непокори коронному командуванню або козацькій старшині. Також виділяли кошти на спорудження фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

У липні 1635 р. спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Г. Л. де Боплан, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що був перешкодою для руху втікачів на Січ і рейдів козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва Іван Сулима і січова старшина вирішили знищити фортецю. Близько середини серпня **1635 р.** вночі загін козаків, очолюваний І. Сулимою, захопив фортецю Кодак та знищив її залогу. Після цього гетьман спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити виступ. Коронні війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

Фортецю Кодак козаки захоплювали та руйнували кілька разів, а влада Речі Посполитої відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. С. Конецпольський після придушення повстання П. Бута, Я. Острянина та Д. Гуні.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Павло Бут (Павлюк). Імовірно XIX ст. Невідомий художник

Яків Остряни́н (Остряни́ця). Імовірно XIX ст. Невідомий художник

5. Козацьке повстання 1637–1638 рр.

Чим повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх козацьких повстань?

Новим великим виступом козаків стало повстання **1637—1638 рр.** Поштовхом до нього була проведена наприкінці квітня 1637 р. гетьманом Речі Посполитої Миколаєм Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого поручилися місцеві старости.

Повстання очолив Павло Бут (Павлюк), обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників-старшин, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

У грудні 1637 р. урядові війська, очолювані М. Потоцьким, виступили проти бунтівників. У вирішальному бою 15-тисячної коронної армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення та здалися. П. Бута й інших козацьких ватажків, яких старшина видала полякам, пізніше стратили у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва Яків Остряни́н (Остряни́ця). У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини війська Речі Посполитої на Лівобережжі. У квітні Я. Остряни́н переміг велике коронне військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прибули загони гетьмана М. Потоцького й магната Я. Вишневецького.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Я. Остряни́ном і польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман переправився через річку Сулу та перейшов на територію Московського царства.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Загони, що залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Дмитром Гуню. Він відступив на південь і створив добре укріплений табір в урочищі Старець на старому річищі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбито, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6. Прийняття «Ординації Війська Запорозького...»

Чи могли положення «Ординації Війська Запорозького...» забезпечити тривалий мир і спокій на тогочасних українських землях? Поясніть свою думку.

На початку вересня **1638 р.** гетьман Речі Посполитої М. Потоцький скликав у Києві загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», раніше ухвалену сеймом.

Цей документ скасовував назавжди всі права й привілеї реєстровців. На посаду керівника Війська Запорозького (гетьмана) заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися. Реєстр становив 6 тис. козаків.

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став на Київщині відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького...».

Період без значних соціальних протестів, що настав після цього в історії Речі Посполитої, називають добою «золотого спокою». Проте, зруйнувавши традиційне козацьке самоврядування, влада створила ситуацію, за якої в козацькому середовищі поступово наростало напруження. Це призвело до початку в 1648 р. Хмельниччини (про неї ви дізнаєтеся в наступних параграфах).

Працюємо з джерелом

З «Ординації Війська Запорозького...» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державою є знайти такі способи, із яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, усяких давніх судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. (Історія України. Хрестоматія : У 2-х ч. — К. : ІЗМН. — 1996. — Ч. 1. — С. 128.)

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Чим сейм обґрунтовував необхідність покарання реєстрових козаків? **2.** Чи могли зазначені заходи покращити ситуацію на українських землях? Поясніть свою думку.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. для козацтва та всього тогочасного українського суспільства.

Працюємо з хронологією

1625 р.	Повстання М. Жмайла
1630 р.	Повстання Т. Федоровича (Трясила)
1635 р.	Повстання І. Сулими
1637—1638 рр.	Козацьке повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні
1638 р.	Прийняття «Ординації Війська Запорозького...»

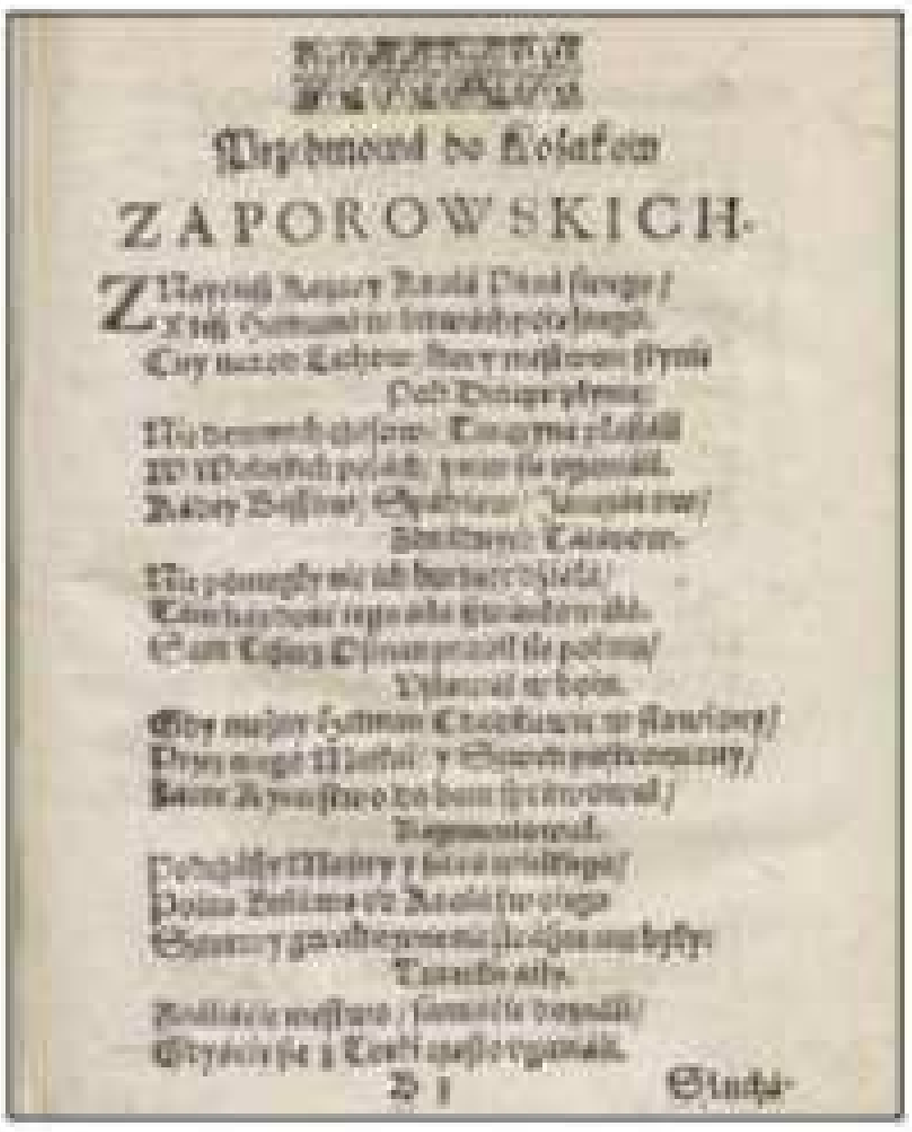

Ordynacya Woyska Zaporowskiego

ZAPOROWSKICH.

Аркуш «Ординації Війська Запорозького...». Фотокопія. 1638 р.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Хто очолював козацьке повстання в 1635 р.?
2. У чому полягало зростання соціальної напруженості у 20-х рр. XVII ст.?
3. Які обмеження накладала на українське козацтво «Ординація Війська Запорозького...»?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з перебігом козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст., і поясніть, що саме в них відбувалося.
5. Розв'яжіть історичну задачу. За додатковими джерелами з'ясуйте, хто з наведених діячів був сучасником козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. і яких саме: Михайло Рогоза, Йосиф Велямин Рутський, Йов Борецький, Петро Могила.
6. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Чи погоджуєтеся ви з твердженнями? Поясніть чому.
   1) Висунуті козацтвом у 20—30-х рр. XVII ст. гасла забезпечували йому підтримку значної частини населення тогочасного українського суспільства.
   2) Козацтво в цей період продемонструвало свою здатність стати на чолі українського національно-визвольного руху.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Розподіліть ролі та підготуйте невеликі інсценівки, що відображають епізоди козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.
8. **Працюємо в парах.** Розіграйте уявні діалоги з оцінкою козацьких повстань цієї доби між представниками різних соціальних станів та етнічних груп (православні, католики, протестанти, мусульмани, юдеї, русини, кримські татари, поляки, литовці тощо).

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§16. Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст. (Козацької революції)

Тестові завдання
rnk.com.ua/109594

1. Передумови та причини

Чи можна вважати, що ситуація, яка склалася в цей час на теренах України, становила загрозу соціального вибуху? Поясніть свою думку.

Загострення суперечностей у різних сферах розвитку суспільства сформувало передумови **Національно-визвольної війни (Козацької революції).**

У цей час ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок збільшення на українських землях володінь польської шляхти зростав визиск селянства. Значно погіршилося також життя міщан і реєстрових козаків. Серед козацтва посилювалося невдоволення владою через нехтування його становими інтересами. Критичним стало становище в релігійній сфері. Попри проголошувану свободу віросповідання утиски православних не припинялися. На тогочасних українських землях релігійні обмеження стали чинником, що об'єднував представників різних верств у протестах проти влади.

Політичне становище також залишалося тяжким. Усвідомлюючи себе спільнотою з власними культурними традиціями, українське населення не бачило можливостей для свого повноцінного розвитку за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої.

Назрівали також психологічні передумови до початку боротьби. Ступінь і характер насильства в діях землевласників, орендарів, управителів та урядовців викликали в українському суспільстві озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

Українські історики В. Смолій та В. Степанков вважають Хмельниччину першим етапом

ПРИГАДАЙТЕ

1. Наведіть приклади, що свідчать про погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійні утиски українського населення владою Речі Посполитої.
2. Якими були причини козацьких повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були передумови та причини Національно-визвольної війни (Козацької революції);
- про Б. Хмельницького та його соратників, які очолили боротьбу українського народу на її початку;
- які події відбувалися у цей час на українських землях.

Словник

Національно-визвольна війна середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського населення, розпочата козацтвом під проводом Б. Хмельницького. Ця боротьба сприяла утворенню Української козацької держави.

Козацька революція XVII ст. — політичний процес, який тривав в українському суспільстві в 1648—1676 рр. Він став поєднанням боротьби за національне визволення, соціальних протестів, збройної боротьби та спричинив глибокі зміни в більшості сфер життя.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110312

Української національної революції XVII ст. Після завершення Хмельниччини українські землі охопили старшинські міжусобиці та руйнування господарського життя (вересень 1657 — червень 1663 р.). Це спричинило поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Козацької держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

Працюємо разом. Висловіть думку, чи дійсно на теренах тогочасної України назрівав соціальний вибух.

2. Б. Хмельницький і його соратники

Яке уявлення можна скласти про лідерів боротьби української спільноти за свої права в середині XVII ст.?

Хмельниччина тривала в 1648—1657 рр. Вона мала національно-визвольний, релігійний і соціальний характер. Її рушійною силою стали козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної русинської шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький.**

Гетьман Богдан Хмельницький. Художник В. Гондіус. Гравюра. XVII ст.

Працюємо з джерелом

Б. Хмельницький про основну причину початку боротьби (Із Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки початку XVIII ст.)

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної Батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами... (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ. (Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. — К. : Товариство «Знання» України, 1992. — 192 с.)

Працюємо в парах. **1.** Обговоріть зміст джерела та визначте, у чому Б. Хмельницький убачав основну причину боротьби української спільноти проти влади Речі Посполитої.
2. Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Створити з повсталих селян і козаків військо, яке боролося за визволення козацької України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх соратників. Серед них були представники різних станів — козацтва, русинської шляхти, міщан. У роки боротьби вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами. До найближчого оточення Б. Хмельницького належали Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антін Жданович та інші. Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні його товариші були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення українських земель.

3. Початок війни

Чи розпочалася б війна, якби не відбулося події, що стала приводом до неї? Поясніть свою думку.

Приводом до початку протестів, що переросли у збройну боротьбу, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Разом зі своїми слугами він навесні 1647 р. пограбував і зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів. Звернення до суду та навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів.

Не знайшовши справедливості, Б. Хмельницький приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти влади. Його вирішили розпочати захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва Яцек Шемберк. Домовилися також направити послів до кримського хана й султана Османської імперії, щоб заручитися їхньою підтримкою.

Однак про наміри повстанців стало відомо владі. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх

Постать в історії

Богдан (Зиновій) Хмельницький походив із дрібної русинської шляхти, освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівському єзуїтському колегіумі. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі. У 1620 р. разом із батьком він брав участь у поході польського війська до Молдавського князівства проти Османської імперії. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до полону, із якого його викупили запорожці. Він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем.

Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханату, а під час повстань 20—30-х рр. XVII ст. виступав на боці козацтва. У січні 1648 р. він очолив боротьбу проти Речі Посполитої, у якій проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і мудрий державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, він сформулював ідею створення окремої Козацької держави й розпочав здійснення своєї мети. Пізніше Б. Хмельницький домігся визнання Козацької держави багатьма країнами світу.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110348
Яким Хмельницький був насправді?
Таємниці великих українців. Богдан Хмельницький

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110313

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Прапор війська Б. Хмельницького з Військового музею у Стокгольмі (Швеція).
Напис: Богдан Хмельницький, Гетьман Війська Запорозького, Його Королівської Милості

друзів. На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорожжя та розташувався недалеко від **Микитинської Січі**. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою заволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважають початком Хмельниччини.

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. Він звернувся до українського народу й закликав усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про військово-політичний союз із кримським ханом Ісламом III Гераєм. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан пообіцяв надіслати, імовірно, 6 тис. кримськотатарських кінних воїнів (існують припущення, що їх було значно більше).

До кінця квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків і 6 тис. кримських татар. Проти них виступило військо Речі Посполитої, очолюване коронним гетьманом М. Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки. На відміну від виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба козацтва набула великого розмаху та підтримки більшості суспільства. Активізувалися процеси покозачення серед різних верств українського населення.

Словник

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Вона проіснувала до 1652 р.

Зверніть увагу

Роки Козацької революції XVII ст. стали трагедією для єврейської громади на українських землях. Зокрема, про це йдеться в єврейській хроніці уродженця Острога рабіна Натана Ганновера «Болото безоднє», яку було видано в 1653 р. у Венеції (Італія). Хроніка містить відомості про те, як на початку Хмельниччини єврейське населення на теренах України зазнавало численних погромів, виселень або примусового навернення у православ'я. Загалом за період Козацької революції близько 300 єврейських громад припинили існування, при цьому кожного другого їхнього представника було вбито. Загальна кількість жертв серед єврейського населення, за різними оцінками, становить від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб або більше.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (події 1648—1650 рр.)

▸▸ Простежте за картою перебіг подій, пов'язаних із початком Хмельниччини.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Із якою державою посольство Б. Хмельницького в березні 1648 р. уклало договір про військово-політичний союз?
2. Як загострення суперечностей у соціально-економічній сфері вплинуло на подальше життя суспільства?
3. Як розпочалася Хмельниччина?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- обумовленість початку в 1648 р. національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої тими передумовами і причинами, які склалися на цей час у суспільстві;
- початок національно-визвольної боротьби та сили, здатні її очолити.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з хронологією

25 січня 1648 р. — Прибуття Б. Хмельницького та його соратників до Микитинської Січі. Початок боротьби козацтва проти Речі Посполитої

1648—1657 рр. — Хмельниччина

1648—1676 рр. — Козацька революція середини XVII ст.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у місті Нікополь (Дніпропетровська область)

Застосовуємо і аналізуємо

4. Прокоментуйте зміст подій, зображених на карті атласу, за цим періодом війни.
5. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Період після прийняття «Ординації Війська Запорізького...» влада Речі Посполитої називала добою «золотого спокою». Скільки років вона тривала?
   2) Національний банк України випустив ювілейну монету, присвячену 350-річчю початку Хмельниччини. Якого року відзначали цю дату?
6. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски українського православного населення в релігійній сфері. Спростуйте або підтвердьте цю думку.
7. **Працюємо в малих групах. Метод «Дискусійна проблема».** Обговоріть перелік можливих і доцільних заходів для уникнення війни, які могла здійснити Річ Посполита. Також висловіть своє обґрунтоване припущення, чому вона цього не зробила.
8. Розпочніть складати таблицю «Хмельниччина».

Період	Основні події	Підсумки періоду	
		воєнні	суспільно-політичні

Оцінюємо і створюємо

9. Підготуйте повідомлення про життєвий шлях Б. Хмельницького напередодні та на початку боротьби.
10. Оцініть дії Б. Хмельницького та його соратників на початковому етапі Хмельниччини. У чому, на вашу думку, полягали його успіхи, а в чому — невдачі?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 17. Перебіг боротьби в 1648–1649 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109595

1. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем

Чи погоджуєтеся ви із судженням, що битви на Жовтих Водах і під Корсунем мали велике значення для подальшої боротьби? Чому?

Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване гетьманом М. Потоцьким і його заступником гетьманом Марціном Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Великий коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше, очолюване його сином Стефаном Потоцьким, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, — на човнах по Дніпру. Однак Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм (Тугай-беєм), першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Незабаром з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили І. Барабаша та І. Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького. Опинившись у скрутному становищі, армія Речі Посполитої спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська **6 травня 1648 р.** розгромили її вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон кримські татари, і дорогою до Криму він помер.

ПРИГАДАЙТЕ

1. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, які засоби боротьби використовували козаки під час козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.
2. Яка подія започаткувала Хмельниччину?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про битви на Жовтих Водах, під Корсунем й Пилявцями та визвольний похід українського війська до Галичини;
- як відбувалася та чим завершилася Збаразько-Зборівська кампанія;
- про напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територію Козацької держави за Зборівською угодою.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110314
Із листа брацлавського воєводи ... про ситуацію на українських землях після битви під Корсунем

Цікаві факти

У місті Жовті Води Дніпропетровської області встановлено монумент на честь розгрому запорозькими козаками на чолі з Б. Хмельницьким польських військ у січні 1648 р.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Зустріч Б. Хмельницького із Тугай-беєм під Корсунем. Художник Ю. Коссак. 1885 р.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під Корсунь (зараз місто Корсунь-Шевченківський Черкаської області), щоб завдати удару основним силам Речі Посполитої. Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, вони вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані черкаським полковником М. Кривоносом, улаштували засідку. 16 травня 1648 р. козацько-татарське військо атакувало табір противника і прорвало його оборону в трьох місцях. Битва завершилася поразкою війська Речі Посполитої.

Працюємо разом. Метод «Акваріум». Висловіть думку, чому битви на Жовтих Водах і під Корсунем мали важливе значення для подальшої збройної боротьби українського народу.

2. Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями

На підставі чого розглянуті події можна вважати свідченням наростання боротьби? Поясніть свою думку.

Пам'ятник на честь розгрому запорозькими козаками польських військ у місті Жовті Води (Дніпропетровська область) у травні 1648 р.

Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах, мали важливе значення для подальшої збройної боротьби. Військо повстанців швидко зростало. Утворювалися сотні нових повстанських загонів, які приєдналися до боротьби. Повстанці оголошували наміри «дійти до Вісли». Протягом літа 1648 р. від польської влади було звільнене все Лівобережжя. Війна

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

поширилася на Правобережжя. М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщан, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Так само жорстоко поводилося щодо українського населення й військо Речі Посполитої. У цей самий час українські землі охопив вир селянської війни. Сповнене ненависті до своїх гнобителів, селянство винищило панів і їхні сім'ї. Після марних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередила свої сили 40-тисячна армія Речі Посполитої (а з обозними та слугами вона налічувала 80—90 тис. осіб). Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Осторог та Александр Конецпольський. Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова **11—13 вересня 1648 р.** і завершилася перемогою об'єднаного козацько-татарського війська (5—6 тис. буджацьких татар прибули на допомогу козакам).

Б. Хмельницький вирішив рухатися на захід у Галичину, сподіваючись примусити владу визнати Україну рівноправним із Литвою та Польщею суб'єктом Речі Посполитої.

Максим Кривоніс. Гравюра по дереву XVII ст.

3. Похід козацького війська в Галичину

» Якими були результати походу козацького війська до Галичини?

Звільнивши Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення рухатися до Львова. Від початку жовтня 1648 р. тривала облога міста, а після захоплення полком М. Кривоноса Високого замку розпочалися переговори про долю Львова.

Б. Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом. Художник Я. Матейко. 1885 р.

» Створіть запит (промпт) та з'ясуйте, який сюжет лежить в основі картини?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Посли львівського магістрату у Б. Хмельницького. Художник Є. Турбацький. 1907 р.

Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп. Після цього Б. Хмельницький рушив до Замостя — важливого міста на шляху до польської столиці Варшави. Підступивши до його стін, він запропонував жителям здати Замостя за викуп, але дістав відмову та наказав розпочати штурм. Проте три спроби захопити місто виявилися невдалими.

У цей час у Варшаві після смерті короля Владислава IV престол посів його брат Ян II Казимир. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я, що передбачало відведення козацького війська. Гетьман погодився. До того ж Б. Хмельницький очікував, що новий король буде прихильнішим до вимог населення українських земель. Спочатку Старшинська рада, а потім загальна військова рада ухвалили рішення припинити воєнну кампанію. Козацько-татарське військо було не в найкращому стані. Його боєздатність підривали холод, нестача припасів, епідемія чуми. Ця хвороба забрала життя М. Кривоноса. У листопаді 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя.

4. Програма побудови Козацької держави

Які положення містила сформульована Б. Хмельницьким програма побудови Козацької держави?

Перше бачення того, яким має бути майбутнє зайнятих повстанцями земель, Б. Хмельницький сформулював після битви під Корсунем наприкінці травня 1648 р. Через кримськотатарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав великому коронному гетьману М. Потоцькому перелік вимог до влади Речі Посполитої. Вони передбачали створення держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише королю, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані разом із Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалася. Проте М. Потоцький відмовився передати ці вимоги до Варшави.

Постать в історії

Адам Кисіль уславився завдяки відвазі у війнах, а також своїм ораторським здібностям і таланту політичного діяча. Він намагався примирити православну й католицьку церкви. Під час козацького повстання 1637—1638 рр. А. Кисіль вів переговори з козацькими ватажками й відіграв не останню роль у забезпеченні «золотого спокою». У роки Національно-визвольної війни українського народу він став представником Речі Посполитої на переговорах із повсталими. А. Кисіль прагнув повернути лад, що існував на українських землях до війни. Водночас він хотів посилити вплив русинської православної шляхти, до якої сам належав. Це хитання між двома таборами призвело до логічного фіналу: «і від поляків я маю біду, і від своїх — русинів — також».

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

В'їзд Б. Хмельницького до Києва в 1648 р. Художник М. Іваскюк. 1912 р.

Як автор картини передав атмосферу зображеної події?

Наприкінці грудня 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину в'їхав до Києва. Його зустрічали Київський митрополит Сильвестр Косів, Єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, тисячі киян і козаків. Через декілька днів у Софійському соборі Єрусалимський патріарх благословив гетьмана на продовження боротьби.

На переговорах із делегацією на чолі з київським воєводою **Адамом Киселем** у Переяславі (лютий 1649 р.) і московським посольством Григорія Унковського в Чигирині (квітень 1649 р.) Б. Хмельницький загалом оприлюднив програму побудови Козацької держави. Він проголошував: «виб'ю з лядської неволі весь народ руський, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну».

Козацька держава, на думку Б. Хмельницького, мала існувати в етнічних межах розселення української спільноти. На переговорах із польськими представниками він казав: «За границю на війну не піду, на турків і кримських татар шаблі не підійму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи». Основою устрою Козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. Б. Хмельницький був переконаний, що вона є правонаступником Русі.

Адам Кисіль. Невідомий художник. 1653 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Михайло (Станіслав) Кричевський.
Невідомий художник.
Між 1630 та 1660 рр.

Гетьман вважав, що влада Речі Посполитої має визнати Козацьку державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо». Правити нею, на думку Б. Хмельницького, мав монарх. «Правда то є, — казав гетьман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5. Збаразько-Зборівська кампанія

У лютому 1649 р. на переговорах між польськими представниками та Б. Хмельницьким сторони домовилися про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план: завдати козацькій Україні нищівного удару значними силами. У травні **1649 р.** загони Речі Посполитої, порушивши перемир'я, переправилися через річку Горинь, пішли південно-східною частиною Волині до Старокостянтинова. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила противників відступити під захист стін Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусі на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський за розпорядженням

Цікаві факти

У той час як розгорталися події Хмельниччини на Волині, наприкінці липня 1649 р. спалахнули бої під містом Лоєв, де була переправа через Дніпро. Заволодіння нею відкривало шлях для військ Речі Посполитої на Київ. Усвідомлюючи це, Б. Хмельницький відправив на північний кордон наказним гетьманом київського полковника М.-С. Кричевського. Тут наступали литовські війська під командуванням князя Я. Радзивілла. Обидва досвідчені полководці маневрами намагалися зайняти вигідні позиції. Зрештою війська зійшлися в зустрічному бою. Ціною великих втрат козаки зупинили наступ противника. Однак у бою було важко поранено М.-С. Кричевського. Відчуваючи за собою провину за загибель козаків, наказний гетьман попросив залишити його помирати на полі битви. Вражений військовою звитягою М.-С. Кричевського, Я. Радзивілл розпорядився намалювати його посмертний портрет, поховати з усіма почестями, насипати над могилою «вождя непокірних козаків» курган і поставити на ньому хрест. Із почестями також поховали близько 7 тис. загиблих козаків у 19 могилах із курганами.

Проте значними втрати були не лише з козацької сторони. Литва втратила близько 6 тис. вояків. Крім того, під час бою вона використала майже всі боєприпаси. У розпорядженні князя Я. Радзивілла, як стверджували тоді, залишилася лише одна бочка пороху, і зрозуміло, що з таким забезпеченням його похід на українські землі був приречений на поразку.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зборівська битва. Художник С. Нечай. Діорама в музеї «Зборівська битва» у Зборові (Тернопільська область). Фрагмент

- Яку інформацію про Зборівську битву можна отримати за фрагментом діорами?

Б. Хмельницького спробував зупинити противника біля міста Лоєв наприкінці липня 1649 р., але зазнав поразки. Діставши тяжке поранення, М.-С. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзивілл відмовився від вторгнення на українські землі.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110315

Під місто Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна кримськотатарська орда під проводом хана Іслама III Герая. Гетьман розпочав наступ у липні, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тис. осіб. Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця. Від розвідки Б. Хмельницький та Іслям III Герай дізналися, що на допомогу обложеним прямує 35-тисячне військо короля Яна II Казимира. Щоб не дати противникам об'єднатися, було вирішено розбити коронне військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. кримських татар, очолюваних гетьманом і кримським ханом.

Битва під Зборовом відбулася в серпні **1649 р.** Становище армії Речі Посполитої було критичним, і військо гетьмана могло здобути перемогу, проте хан Іслям III Герай не був зацікавлений у цьому. Він наполіг на припиненні Б. Хмельницьким битви, уклав із королем вигідну для Кримського ханату угоду та примусив гетьмана погодитися на її умови.

За Зборівською угодою король визначав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Фактично Козацьку державу визнавали автономним утворенням у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводили польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, уряд Речі Посполитої зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Король відповідно до укладеної угоди з кримським ханом зобов'язувався сплатити викуп у 200 тис. талерів і щорічно виплачувати упомінки (різновид данини). Окремо, за 200 тис. талерів, знімали облогу Збаража, кримським татарам дозволяли брати ясир на українських землях під час повернення додому. У козацькій Україні умови Зборівської угоди спричинили чимало протестів населення. Гетьману довелося докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також був невдоволений умовами угоди. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемогу в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями?
2. Якими були основні події Збаразько-Зборівської кампанії?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом воєнних дій у 1648—1649 рр.
4. Продовжте складати таблицю «Хмельниччина».
5. **Працюємо разом. «Кола Венна».** Чим період 1648—1649 рр. перебігу Хмельниччини відрізнявся від козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст.?
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Плакат думок».** Яким було значення Зборівської угоди для розвитку тогочасної української спільноти та подальшої боротьби?

Оцінюємо і створюємо

7. Український історик XX ст. В. Липинський вважав, що наказний гетьман М.-С. Кричевський своєю жертовністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте таку думку.
8. Напишіть на прикладі подвигу наказного гетьмана козацького війська М.-С. Кричевського есе за темою «Герої віддають життя за Україну: минуле і сучасність».

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перебіг воєнних дій 1648—1649 рр.;
- шлях, який відкривала перед українською спільнотою висунута Б. Хмельницьким програма побудови Козацької держави;
- значення підсумків Збаразько-Зборівської кампанії 1648—1649 рр. для розгортання боротьби козацьких повстанців з урядовими силами.

Працюємо з хронологією

Квітень-вересень 1648 р.	Битви на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями
Жовтень-листопад 1648 р.	Облога козацьким військом Львова і Замостя
Грудень 1648 р.	Урочистий вступ Б. Хмельницького в Київ
Липень-серпень 1649 р.	Збаразько-Зборівська кампанія. Зборівська угода

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 18. Утворення Козацької держави — Війська Запорозького

Тестові завдання
rnk.com.ua/109596

1. Політичний устрій

Чи можна стверджувати, що політичний устрій Козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою думку.

На звільнених від польського панування українських землях у **1649 р.** сформувалася Козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Через те, що території, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її Гетьманською, або Козацькою, державою.

В основу політичного устрою Козацької держави було покладено систему органів влади Війська Запорозького, що існувала до 1648 р., і традиції козацького самоврядування Запорозької Січі. За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брали участь усі козаки, а іноді й представники інших суспільних верств. Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави, його обирала Генеральна військова рада безстроково. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення.

За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну та укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами. Поступово зростав вплив Старшинської ради. Вона опікувалася військовими, адміністративними, господарськими, правовими й зовнішньополітичними питаннями.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва?
2. Назвіть і покажіть на карті атласу полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою.
3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про адміністративно-територіальний та політичний устрій, територію, військо, фінанси та судочинство Козацької держави;
- якими були основні зміни в соціально-економічному житті населення внаслідок утворення Гетьманщини.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/108784

Словник

Гетьманщина — назва, яку вживали щодо Козацької держави в 1648—1764 рр.

Генеральна військова рада — найвищий державний орган за часів Гетьманщини.

Універсал — адміністративно-політичний акт вищого органу державної влади. «Універсалами» також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Козацькі старшини. Художник П. Андрусів. 1977 р.

Опишіть вбрання і озброєння зображених на картині старшин. Як це характеризує їхній соціальний статус?

Словник

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Гетьманщині в XVI—XVIII ст. Найвиразнішої форми вони набули від часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.
Генеральна старшина — назва членів уряду Гетьманщини.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110349
Як насправді одягались козаки

Рішення Старшинської ради були обов'язковими для гетьмана. Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя та готувала проєкти рішень для Старшинської ради. Центральним органом виконавчої влади став уряд Гетьманщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління та відносин Війська Запорозького з іншими державами. Уряд складався з **генеральної старшини**, яку спочатку обирали, а з часом почав призначати гетьман.

До генеральної старшини належали:

- *писар* — очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі справи Генерального уряду;
- *суддя* — один або двоє; здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді;
- *обозний* — забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії;
- *підскарбій* — завідував державною скарбницею та фінансами; до 1654 р. ці функції виконував гетьман;
- *два осавули* — військові ад'ютанти гетьмана;
- *хорунжий* — охоронець військової корогви;
- *бунчужний* — охоронець гетьманського бунчука;

Одяг, спорядження та озброєння козака (покозаченого селянина) станом на 1649 р. Реконструкція

Порівняйте вбрання і обладунок українського козака та козацької старшини.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

- *наказний гетьман* — тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій.

Управлінці різного рівня разом із православною шляхтою та духовенством склали **політичну еліту** Козацької держави.

2. Адміністративно-територіальний устрій

Як в адміністративно-територіальному устрої Козацької держави втілилися традиції козацького самоврядування?

За умовами Зборівської угоди Козацька держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств загальною площею понад 200 тис. км^2.

Держава поділялася на **полки**, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивнянський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. Так, у 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків.

У полках діяли власні уряди, що складалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд.

Словник

Політична еліта — привілейована група населення, представники якої здійснюють владні та лідерські функції в суспільстві й державі.

Полк — у Гетьманщині: 1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) підрозділ козацького війська.

ГЕРБИ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Полтавський полк

Ніжинський полк

Чернігівський полк

Миргородський полк

Прилуцький полк

Переяславський полк

Кропивнянський полк

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ГЕРБИ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Київський полк

Канівський полк

Білоцерківський полк

Чигиринський полк

Кальницький полк

Корсунський полк

Брацлавський полк

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО середини XVII ст.

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, які органи влади Запорозької Січі успадкувала Козацька держава.

Полк залежно від території та кількості населення налічував 10—20 і більше **сотень,** у кожній із яких був сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула й хорунжого. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків. Територія Запорозької Січі разом із її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, якою управляла Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Столицею держави був Чигирин — резиденція гетьмана.

Словник

Сотня — у Гетьманщині: 1) адміністративна одиниця у складі полку; 2) підрозділ козацького війська.

1. Розробіть освітній проєкт «Козацькі символи у сучасних військових емблемах України» (спираючись на ілюстрації с. 133, 134). **2.** Згенеруйте за допомогою штучного інтелекту герб, який би мав українську історичну символіку. Поясніть її.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

3. Козацьке військо. Фінанси та судочинство

Що було характерно для організації козацького війська та судочинства?

Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав формування козацького війська. Його ядром стали реєстрові й запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та міщани. Для подальшого формування й організації своїх збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень осіб, яких об'єднували в полк. Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Через нестачу власної кінноти до війська брали союзних кримськотатарських кіннотників.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Вона складалася з полкової артилерії та окремої артилерії головного командування (гетьмана). У ній використовували гармати, захоплені повстанцями в містах і замках, а також власні, виготовлені в майстерні Ніжина. Керівні посади в козацькому війську обіймали представники реєстрової козацької старшини, русинської шляхти й найшанованіші козаки. Фінансову систему Гетьманщини до 1654 р. контролював особисто Б. Хмельницький. На звільненій території він ліквідовував усі старі державні податки та запроваджував нові.

Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торговельні мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького» (забезпечували надходження до скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно).

У Козацькій державі діяла власна система судочинства. Замість станових (гродських, земських і підкоморських) судів було створено Генеральний військовий суд, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо). У містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. Справи духовенства розглядали в церковних судах.

Шабля XVII ст.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110316

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

З Універсалу Б. Хмельницького із закликом до української спільноти підтримати розпочату козацтвом боротьбу

Так прошу вашої ласки... щоб ті, що є людьми одного Бога, одної віри та крові, коли буду я далі з військом наближатися до вас, мали свою стрільбу, шаблі, кульбаки (козачі сідла), коней, стріли, коси та інше залізо для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готовтесь на цих неприятелів наших і нашої стародавньої віри, ляхів, ворожих нашому народові... Порохом, найбільше оловом і грішми запасайтеся для деяких справ, про які дам вам знати пізніше, чого слід буде держатися. А якщо знаєте або чуєте від проїжджих або перехожих про військо, яких чужоземних народів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас... (Історія України. Джерельний літопис. — К. : КВІЦ, 2012. — С. 155.)

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, яку роль для організації та дій козацького війська відігравала підтримка населення.

Словник

Займанщина — різновид звичаєвого права, за яким особа ставала власником і користувачем землі на підставі першого «займу».

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110317

4. Зміни в соціально-економічному житті

Чи можна стверджувати, що Хмельниччина призвела до значних змін у соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку.

Повстанська боротьба, розпочата Б. Хмельницьким, спричинила чимало змін у соціально-економічному житті українських земель та їхнього населення. З'явилося чимало «королівщин» і приватних земель, які залишилися без власників після того, як загинули або втекли польські шляхтичі та католицьке духовенство, що володіли ними. Після укладення Зборівської угоди селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах») на теренах Гетьманщини, здобули особисту свободу та тепер могли володіти землею, яку вони зайняли після втечі її власників. Їхні господарства оголосили належними до сіл і підпорядкували Військовому скарбу. За володіння землею селяни сплачували державі податок. Це стало проявом тогочасного права **займанщини**, коли селянство «займало» землі та ставало їхнім володарем і користувачем з відповідними правами та обов'язками.

Дещо складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівською угодою шляхта дістала право повернутися до своїх маєтків, а селянство зобов'язали виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни здебільшого з обуренням сприймали спроби шляхти відновити своє панування та відмовлялися коритися.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях кінця XVI — 30-х рр. XVII ст., під час війни було відновлено. Дістався можливість для політичної діяльності завдяки наявності власної адміністративної влади, судочинства, військової служби й землеволодіння, козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан Козацької держави.

Козацька старшина відтепер могла набути впливу і значення провідної верстви тогочасного українського суспільства.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якими, на вашу думку, були особливості політичного устрою Козацької держави?
2. Укажіть нові явища в соціально-економічному житті українського суспільства після створення Козацької держави.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу місто-резиденцію гетьмана Козацької держави та центри полків. Визначте межі території тогочасної Гетьманщини.
4. Розв'яжіть хронологічну задачу. Коли відзначатимуть 400-річчя Козацької держави? Запропонуйте опис або малюнок пам'ятної монети (медалі) до цієї дати. Обґрунтуйте, що саме й чому, на вашу думку, на ній доцільно зобразити.
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Асоціативна квітка».** Створіть характеристики-асоціації до поняття «Козацька держава».

Оцінюємо і створюємо

6. **Працюємо разом.**
   1) **Метод «ПРЕС».** Підтвердьте або спростуйте судження «Історичні обставини зумовили напіввійськовий характер тогочасної української держави».
   2) **Метод «Кола Венна».** Порівняйте Козацьку державу з відомими вам за курсом всесвітньої історії європейськими державами Ранньомодерної доби. За необхідності зверніться до додаткових джерел.
7. Напишіть статтю до соціальної мережі «Місце Війська Запорозького в українському державотворенні».

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- організаційні засади, на яких утворилася Козацька держава;
- характер змін, що відбулися в різних сферах життя населення після створення Козацької держави.

Працюємо з хронологією

1649 р. — Виникнення Козацької держави

Полковник реєстрового лівобережного полку. Художник С. Васильківський. 1900 р.

▸▸ Опишіть зовнішній вигляд козацької старшини за ілюстрацією.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109597

§ 19. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Назвіть найважливіші битви першого періоду Хмельниччини.
2. Якими були умови Зборівської угоди?
3. На яких засадах була створена й розбудовувалася Козацька держава?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг воєнних дій у 1650—1653 рр.;
- про умови Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди;
- чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ;
- яким було внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Цікаві факти

В Україні у селі Пляшева Рівненської області в 1966 р. було відкрито історико-меморіальний заповідник «Поле Берестейської битви», відомий також як «Козацькі могили». У 2008 р. заповідник здобув статус національного.

1. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком

Чи змінила характер збройної боротьби битва під Берестечком? Що, на вашу думку, спричинило поразку в ній козаків?

Із листопада 1650 р. уряд Речі Посполитої активно готувався до воєнних дій проти України. 8 лютого 1651 р. командувачі його військ гетьман М. Калиновський і брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі. 10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського захопило містечко Красне. У бою загинув один із найближчих соратників Б. Хмельницького, брацлавський полковник Данило Нечай.

1—10 березня розгорнулися бої за Вінницю. Попри значну кількісну перевагу ворожого війська козаки на чолі з полковником Іваном Богуном утримували місто до приходу підмоги. Уманський полк Йосипа Глуха завдав удару підрозділам Речі Посполитої, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козаки захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба військ Речі Посполитої заволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Вони втратили 8 тис. осіб і всю артилерію.

Вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р. відбулася на Волині, неподалік міста Берестечко. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького. До нього приєдналося 30—40-тисячне військо кримських татар на чолі з ханом Ісламом III Гераєм. Битва під Берестечком розпочалася 18 червня 1651 р. Сторони зазнавали значних втрат, особливо кримські татари. Військо Речі Посполитої приготувалося до вирішального

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» у селі Пляшеве (Рівненська область)

За додатковими джерелами проведіть віртуальну екскурсію до заповідника.

бою, але Б. Хмельницький хотів уникнути його. Хан повідомив гетьмана, що наступного дня через мусульманське свято кримські татари не можуть воювати, а також попередив про втому і пригніченість його воїнів.

Під час битви частини Речі Посполитої перейшли в наступ на позиції кримських татар. Серед останніх зчинилася паніка, і вони кинулися тікати. Іслям III Герай не зміг їх зупинити.

Усвідомлюючи поразку, Б. Хмельницький відвів козаків до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Ісляма III Герая, Б. Хмельницький був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею і зневірене кримськотатарське військо неможливо.

Б. Хмельницький почав збирати армію біля Білої Церкви для нової вирішальної битви. У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі та відбивав атаки частин противника. Визволити війська з оточення мав І. Богун. За його наказом через болото та Пляшівку збудували переправу, якою й вивели основні сили козацької армії та всю полкову артилерію. Проте значну частину повстанських загонів було розбито.

Працюємо разом. Метод «Два — чотири — усі разом». Визначте, чи вплинула битва під Берестечком на перебіг збройної боротьби. Що спричинило поразку козаків у битві?

Працюємо з джерелом

Зі щоденника польського жовніра С. Освенцима про загибель Д. Нечая (1651 р.)

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня й робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи змоги організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг. (Щоденник Станіслава Освенцима (російською мовою) // Киевская старина. — 1892.)

Яку оцінку дав автор останнім діям Д. Нечая? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про козацького полковника Д. Нечая.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зверніть увагу

Після поразки під Берестечком Козацька держава опинилася у важкій ситуації. Розуміючи небезпеку на північному кордоні, Б. Хмельницький із весни 1651 р. різними дипломатичними заходами намагався стримати можливий удар литовського гетьмана Я. Радзивілла в тил козацького війська. Проте вже за кілька днів після битви під Берестечком литовське військо почало наступ. Вирішальна битва відбулася під Ріпками 26 червня 1651 р. Литовські війська оточили Чернігів і захопили Київ. Однак дії козацьких сил у тилу литовської армії не дали можливості Я. Радзивіллу об'єднатися з основними силами Корони Польської.

Постать в історії

У битві під Ріпками в червні 1651 р. загинув козацький полковник **Мартин Небаба**, який здивував усіх неймовірною мужністю. Втративши під час бою праву руку, він перехопив шаблю лівою та продовжив битися. Віддаючи йому належну шану, Я. Радзивілл наказав насипати високу могилу над місцем поховання козака. Шведські дипломати називали М. Небабу «одним із найкращих полковників Хмельницького», а тогочасні польські діячі характеризували його як людину «надзвичайної хоробрості».

» За додатковими джерелами підготуйте біографічну довідку про полковника М. Небабу.

2. Укладення Білоцерківського договору

» Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир? Поясніть свою думку.

На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне військо ногайських татар. Козацько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне коронне військо, очолюване М. Потоцьким. Проте постійні напади повстанських загонів, нестача продовольства, спалахи хвороб обмежували їхні можливості. Так, від хвороби помер противник Б. Хмельницького відомий воєначальник князь Я. Вишневецький.

Бої 13—15 вересня були невдалими для коронного війська та змусили М. Потоцького відмовитися від намірів провести вирішальну битву. Не допомогли їм й успіхи литовського гетьмана Я. Радзивілла, який захопив Київ (незабаром йому довелося залишити місто, щоб не потрапити в оточення). Поширювалися чутки, що з Криму на допомогу Б. Хмельницькому днями прибуде Іслям III Герай із великим військом. Зважаючи на це, представники Речі Посполитої погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків повстанців. Це викликало бунт у козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах.

За Білоцерківським договором територію Гетьманщини було обмежено Київським воєводством, а козацький реєстр скорочено до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, повертались до своїх панів. Шляхта знову отримувала свої маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств повертала польська влада.

Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, був позбавлений права

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Голландський художник Абрагам ван Вестерфельд був надвірним живописцем литовського гетьмана Я. Радзивілла. Він супроводжував його й замальовував події, свідком яких був.

Укладення Білоцерківського договору 1651 р. Художник А. ван Вестерфельд

- Як автор картини відобразив процес укладення угоди?

дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханатом. Пани не могли притягувати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігали. Польським військам заборонили розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберіг посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Влада Речі Посполитої вважала, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала повстанців. Однак Вальний сейм не ухвалив його. Б. Хмельницький перестав вважати його чинним. Основним здобутком Білоцерківського договору було збереження Козацької держави.

3. Молдавські походи козацького війська. Битва під Батогом

- Якою була головна мета молдавських походів?

У роки Хмельниччини гетьман Б. Хмельницький і його сини **Тиміш Хмельницький** здійснили чотири походи до Молдавського князівства. Їхньою метою було позбавити Річ Посполиту можливості використати терени Молдавського князівства як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися її певної політичної ізоляції. При цьому Б. Хмельницький прагнув схилити Молдавське князівство до укладення династичного союзу шляхом одруження Т. Хмельницького з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Розандою. До того ж друга дочка В. Лупу була одружена з литовським князем Я. Радзивіллом. Завдяки шлюбу свого сина гетьман хотів започаткувати власну династію в Гетьманщині та в такий спосіб зрівнятися з іншими державами тогочасної Європи. Також він сподівався спробувати забезпечити нейтралітет Литви у своїй боротьбі.

У серпні-вересні **1650 р.** відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і кримським калга-султаном Киримом Гераєм. Козацько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) заволоділо столицею Молдавського князівства містом Ясси. В. Лупу уклав договір,

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій.

Однак після поразки козацького війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду. **У липні-серпні 1652 р.** Б. Хмельницький і Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушили до Ясс, щоб примусити молдавського господаря виконувати умови договору.

Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська він розташував укріплений табір із військами (35 тис. осіб разом зі слугами). **22 травня 1652 р.**, прибувши під Батіг, Б. Хмельницький з'ясував, що кількість війська М. Калиновського значно менша за розміри польського табору. Він наказав атакувати його з усіх боків, оскільки розумів, що неможливо захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали 22—23 травня та завершилися повним розгромом противників. У битві загинули близько 10 тис. коронних воїнів і сам М. Калиновський.

Козацько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Т. Хмельницького та Розанди Лупу. У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавського князівства гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу вмовив його на похід проти Волощини. Однак цей похід зазнав поразки та став приводом до об'єднання сил Речі Посполитої, Волощини і Трансільванії проти Козацької держави.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до союзу проти Козацької держави приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні **1653 р.** За наказом гетьмана Т. Хмельницький повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Т. Хмельницький був важко поранений

Працюємо з джерелом

Із листа Б. Хмельницького до гетьмана Речі Посполитої М. Калиновського (1652 р.)

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займаєте; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя. (Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Л., 1930, с. 122.)

1. Про що повідомляв М. Калиновського гетьмана Б. Хмельницький? **2.** Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

і через декілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву та повернулися додому.

4. Облога Жванця. Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

⏩ У чому, на вашу думку, полягала складність внутрішньо- і зовнішньополітичного становища Козацької держави наприкінці 1653 р.?

Після поразки під Батогом коронне військо під командуванням Стефана Чарнецького в лютому 1653 р. вдерлося на Брацлавщину, знищуючи міста й села. Однак під Уманню воно було розгромлене козаками під проводом полковника І. Богуна. У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків і 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти Речі Посполитої. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького було зірвано.

У той самий час армія Речі Посполитої, очолювана королем Яном II Казимиром, просуваючись українськими землями, **восени 1653 р.** дісталася Жванецького замку, що розташовувався поряд із Хотином, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб. У середині жовтня 1653 р. сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Іслям III Герая. Розпочалася облога козацько-татарською армією табору противників.

У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була

⏩ За додатковими джерелами підготуйте біографічну довідку про життєвий шлях Розанди Лупу. Як ви вважаєте, яким чином особисті трагедії та втрати вплинули на неї? Які приклади з її життя можуть ілюструвати це?

Козаки зустрічають тіло загиблого Т. Хмельницького. Художник О. Курилас

Постать в історії

Подружнє життя **Розанди Лупу** та Тимоша Хмельницького було нетривалим. Через рік після весілля сина гетьмана було вбито. Тіло чоловіка Р. Лупу зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавського князівства, де й провела останні 20 років свого життя. Пізніше Р. Лупу потрапила до поляків, які стратили її за зв'язки з бунтівним козацьким гетьманом. Доля її дітей невідома.

Розанда Лупу. Художник Н. Атамась

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

кількість татарської кінноти. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин представники короля розпочали переговори про мир. Посередником у переговорах між козацтвом і Річчю Посполитою знову виступив кримський хан.

5 грудня 1653 р. поблизу міста Кам'янець хан Іслям III Герай та король Ян II Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій і згоду Речі Посполитої виплатити кримському хану викуп (так звані упоминки). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела свідчать про відновлення умов Зборівської угоди, інші — про те, що козаки залишалися лише зі своїми давніми правами і привілеями (які вони мали до початку війни).

Б. Хмельницький не брав участі в укладенні договору. Дізнавшись про його зміст, він скликав Старшинську раду, де заявив про необхідність остаточного розриву відносин із Річчю Посполитою. При цьому дедалі більше ускладнювалася ситуація Козацької держави. У лавах козаків піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню. Погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Було зрозуміло, що Козацька держава зможе перемогти лише за підтримки сильних союзників. Такими в цей час гетьман розглядав Османську імперію або Московське царство.

Руїни Жванецького замку (Хмельницька область)

- Обґрунтуйте, чому українська влада має турбуватися про збереження пам'яток минулого.

СТАН КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ наприкінці 1653 р.

Характерні ознаки

- Спустошення українських земель унаслідок тривалих воєнних дій
- Загибель значної кількості людей від воєнних дій та епідемій чуми та холери
- Занепад сільського господарства
- Посилення серед населення Козацької держави настроїв втоми від війни
- Ускладнення зовнішньополітичного становища

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яка битва була вирішальною у воєнній кампанії 1651 р.?
2. Укажіть основні відмінності між умовами Зборівської угоди та Білоцерківського договору.
3. Якими були причини й наслідки битви під Батогом?
4. Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? Назвіть основні битви 1653 р. Якими були їхні результати?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Застосовуємо і аналізуємо

5. Простежте за картою атласу напрямки основних воєнних походів і вкажіть місця битв у 1651—1653 рр.
6. Продовжте складати таблицю «Хмельниччина».
7. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років минуло від часу укладення Люблінської унії до битви під Берестечком?
   2) Національний банк України випустив ювілейну монету до 350-річчя битви під Батогом. Коли з'явилася ця монета?
8. **Працюємо в малих групах. Метод «Синтез думок».** Чому Кам'янецька угода могла стати лише тимчасовим перемир'ям?
9. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Чи можна стверджувати, що воєнно-політичні події 1650—1653 рр. продемонстрували наявність у Б. Хмельницького великої волі й здатності визнавати та усувати свої помилки? Чому?
10. **Працюємо в парах. Метод «Дискусійна проблема».** Виконайте проблемне завдання. Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував польському королю визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Проте король не дав згоди. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

Оцінюємо і створюємо

11. **Працюємо разом. Метод «Уявний мікрофон».** Оцініть перебіг подій, дії в них сторін конфлікту та результати, яких вони досягли в 1650—1653 рр.
12. Створіть добірку експонатів до експозиції «Битва під Берестечком» для віртуального музею (з обґрунтуванням їхньої доцільності).

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості перебігу воєнних дій у 1650—1653 рр.;
- значення молдавських походів для Козацької держави;
- можливі шляхи розв'язання кризової ситуації, що склалася в Гетьманщині наприкінці 1653 р.

Працюємо з хронологією

1651 р.	Битва під Берестечком. Білоцерківський договір
1650, 1652, 1653 рр.	Молдавські походи
Травень 1652 р.	Битва під Батогом
Осінь-зима 1653 р.	Жванецька облога. Кам'янецька угода

Зверніть увагу

Наприкінці 1653 р. цілі райони Правобережжя, де йшли воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до кримських татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення постраждалих від боїв українських земель скоротилася на третину. Відбувалося масове переселення населення з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московського царства та Молдавського князівства. Занепадали сільське господарство, ремесла, промисли й торгівля, що унеможливлювало подальше ведення війни.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109598

§ 20. Козацька держава в системі міжнародних відносин

ПРИГАДАЙТЕ

1. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть та охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі.
2. Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів?
3. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яке місце посідала Гетьманщина в міжнародних відносинах тогочасної Європи;
- про особливості зовнішньої політики Гетьманщини;
- як розвивалися відносини між Козацькою державою та Московським царством у роки війни;
- про положення українсько-московського договору 1654 р.

Цікаві факти

Своє несхвалення подій Хмельниччини активно висловлювали представники Папи Римського. Так, у 1648—1652 рр. Іоанн Торрес, повідомляючи про події на українських землях і характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях уряд Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

1. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах ранньомодерної Європи

Які міжнародні чинники були сприятливими для національно-визвольної боротьби українського народу, а які — ні? Поясніть свою думку.

Події, які з 1648 р. відбувалися на українських землях у складі Речі Посполитої, не залишили байдужими правителів країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Хмельниччини завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій у Козацькій державі суттєво відрізнялося з огляду на належність до католицького або протестантського табору.

Більшість католицьких країн — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу негативно сприйняли події Хмельниччини та підтримали свого союзника Річ Посполиту.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українським козацтвом і застерігав польський уряд від найменших поступок йому. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої досить різкий протест проти укладення Зборівської угоди. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив, що ця угода є вимушеним кроком і дотримуватися її умов Річ Посполита не збирається. Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати у військо найманців у своїх володіннях.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

- Що, на вашу думку, прагнув повідомити художник про Козацьку державу? Поясніть, чому ви так вважаєте.

Серед католицьких держав на події в козацькій Україні позитивно відреагувала Венеційська республіка, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди Венеційська республіка спробувала об'єднатися з козацтвом проти Османської імперії. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеційське посольство на чолі з А. Віміною. Зважаючи на тогочасні події, виступ козаків проти османського султана був приречений, і гетьман відмовився.

Серед держав протестантського табору, до яких належали Швеція, Англія, Нідерланди та князівства Північної Німеччини, переважало позитивне ставлення до боротьби козацтва проти влади Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція завдяки перемозі в Тридцятилітній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме її позиція завадила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями на українських землях і стягував війська до польського кордону, плануючи вторгнення в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більша частина армії якої брала участь у воєнних діях на українських землях.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбург-Прусською державою. Пруссія була васалом Речі Посполитої. Фрідріх Вільгельм відмовився виконувати свої васальні обов'язки й виступати на боці польського короля у війнах та домігся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

- **Працюємо разом. Метод «Акваріум».** Обговоріть міжнародні чинники національно-визвольної боротьби українського народу.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Б. Хмельницький і польські посли. Ескіз до картини. Художник І. Петров

Зверніть увагу

Держави, з якими Гетьманщина підтверджувала зовнішньополітичні зв'язки за часів Б. Хмельницького:

- Волоське князівство
- Корона Польська
- Молдавське князівство
- Венеційська республіка
- Кримський ханат
- Османська імперія
- Шведське королівство
- Московське царство
- Угорське королівство
- Бранденбург-Прусська держава
- Велике князівство Литовське
- Трансільванське князівство

2. Зовнішня політика Гетьманщини

Укажіть здобутки Козацької держави в зовнішній політиці.

Успіхи в роки Хмельниччини були зумовлені досягненнями гетьмана в зовнішній політиці. Повстанню передували зважена зовнішньополітична підготовка, пошук союзників. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для вдалого завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища й визнання Гетьманщини як окремої держави.

Для реалізації головної мети боротьби — створення та утвердження Козацької держави — гетьман намагався скористатися геополітичними прагненнями провідних держав у регіоні: Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства та Священної Римської імперії. Головною складністю було те, що кожна із цих держав мала власні плани на українські землі, а створення Козацької держави вони або заперечували, або розглядали як засіб дестабілізації противника.

Спочатку гетьман намагався знайти компроміс із владою Речі Посполитої, використовуючи союз із Кримським ханатом і Молдавським князівством, за якими стояла Османська імперія, щоб збільшити свої сили й мати додатковий тиск на противника. Крім того, Б. Хмельницький намагався узаконити свою владу через династичний союз із Молдавським князівством. Проте ці дипломатичні зусилля не дали бажаного результату. Союзники Кримського ханату та Молдавське князівство мали власні прагнення, які іноді розходилися з діями гетьмана, а залежність від Османської імперії робила їх несамостійними в подальших діях.

Проте навіть за таких умов Б. Хмельницькому вдалося домогтися, щоб на Гетьманщину змушені були зважати великі держави. До того ж Національно-визвольна війна значно ослабила Річ Посполиту. Це створило передумови для залучення до конфлікту суперників Речі Посполитої в боротьбі за землі Центрально-Східної і Північної Європи. Османська імперія, Мос-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ковське царство, Шведське королівство, австрійські Габсбурги були не проти приєднати володіння Речі Посполитої. Кожна із цих держав представляла і релігійний напрям у розвитку подій: Османська імперія — мусульманський світ, Московське царство — православ'я, Швеція була лідером протестантських країн, Габсбурги — традиційною опорою католицького світу.

Із початку війни Б. Хмельницький намагався залучити ці сили на свій бік. Так, гетьман уклав із султаном Османської імперії угоду, за якою українські купці могли без перешкод плавати Чорним морем і на 100 років звільнялися від сплати мита.

Наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький опинився в ситуації вибору, який союз є вигіднішим. З огляду на складне становище Козацької держави умови союзу диктувала могутніша сторона.

3. Укладення Гетьманщиною угоди з Московською державою в 1654 р.

» Чи була угода з Московською державою вимушеним кроком для Гетьманщини? Що підписання «березневих статей» означало для Московської держави та Гетьманщини?

Від серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали козацькі посольства, які намагалися домовитися про отримання допомоги. У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме **протекторат** османського султана. У жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив: «Військо Запорозьке з містами й землями прийняти під государеву високу руку», а Речі Посполитій оголосив війну.

Для цього до Гетьманщини вирушило московське посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним. Для вирішення питання про прийняття протекторату московського царя в **січні 1654 р.** в Переяславі скликали військову раду, яка підтримала його пропозицію перейти в підданство московського царя.

Після ради в Переяславі московські посли вирушили до Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися прися-

Працюємо з джерелом

Із промови Б. Хмельницького на раді в Переяславі (8 січня 1654 р.)

...зібралися ми на раду, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний московський государ... Турецький цар — це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни... Кримський хан також бусурман: ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів, — розповідати не треба: самі ви все знаєте... А православний християнський... цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри... (Історія України. Джерельний літопис. — К. : КВІЦ, 2012. — С. 173)

» **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гетьман пояснював народу союз із московським царем? **2.** Чому Б. Хмельницький наголошував на релігійному питанні?

Цікаві факти

Оригінал угоди 1654 р. в Україні досі не знайдено через втрату всього гетьманського архіву. На сьогодні відомі лише його списки-перекази російською мовою.

Словник

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, могутнішої. Держава, що перебуває під протекторатом, має певну автономію у внутрішніх справах, але питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики контролює сильна сторона.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Переяславська рада 1654 р. Гравюра. Невідомий художник

Працюємо в малих групах. Що спонукало Б. Хмельницького укласти «Березневі статті» з Московською державою? Які були політичні та військові передумови цього рішення? Чому деякі козацькі старшини та духовенство відмовилися підтримати «Березневі статті»? Які аргументи вони висловлювали проти угоди?

Працюємо з джерелом

Із виступу І. Богуна (1654 р.)

У Московщині панує найогидніше рабство. Там немає й бути не може нічого власного, бо все є власністю царя. Московські бояри титулують себе «рабами царськими». Увесь народ московський є рабом. У Московії продають людей на базарі, як у нас худобу. Приєднатися до такого народу — це гірше, ніж скочити живим у вогонь. (Історія русів / Пер. з рос.: Іван Драч. — К. : Веселка, 2003. — 2-ге вид. — 365 с.)

Які аргументи проти союзу Гетьманщини з Московською державою наводив І. Богун?

Зверніть увагу

Після Переяславської ради Б. Хмельницький планував, що обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак В. Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке погоджується скласти присягу в односторонньому порядку.

гати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Опирався цьому й Київський митрополит Сильвестр Косів.

У березні **1654 р.** до Москви прибули українські посли й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений під час переговорів варіант угоди дістав назву **«Березневі статті»**. За домовленостями цар обіцяв зберігати й не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими.

Козацький реєстр визначали в кількості 60 тис. осіб. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьмана і старшину обирали козаки на раді. Гетьману дозволяли підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонили. Залишався давній поділ на стани зі своїми правами й привілеями. Щодо українського населення зберігали чинність місцеві закони і звичаї. На посади можна було призначати представників місцевого населення. За православним духовенством визнавали права на майно, яким воно володіло.

Козацька сторона погоджувалася на право московського царя тримати в Києві воєводу з військовою залогою та розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі передбачалася організація спільних дій. Московська держава

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

зобов'язувалася вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р. Завдяки «Березневим статтям» Козацька держава дістала можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю Посполитою до перемоги. Проте водночас ця угода відкрила шлях для майбутньої московської експансії українських земель.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яка католицька держава позитивно сприймала події в Козацькій державі, убачаючи в українському козацтві корисну для себе антитурецьку силу?
2. Охарактеризуйте місце Козацької держави в тогочасних міжнародних відносинах Європи.
3. Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу держави, із якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Козацька держава за часів Б. Хмельницького.
5. Розв'яжіть хронологічну задачу. За курсом всесвітньої історії визначте, скільки років розділяє завершення Тридцятилітньої війни та початок Швецією війни проти Речі Посполитої. Як ви вважаєте, чи існував для Швеції зв'язок між цими подіями? Чому?
6. Чим можна пояснити відмінності у ставленні до Козацької держави країн Європи, що належали до католицького й протестантського таборів?
7. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Які обмеження і переваги містили умови «Березневих статтей» для Війська Запорозького? Спрогнозуйте, як це вплинуло на його військову та політичну діяльність.

Оцінюємо і створюємо

8. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за темою (на вибір):
   1) Богдан Хмельницький — дипломат.
   2) «Березневі статті».
9. **Працюємо в малих групах.** Оцінюючи «Березневі статті» 1654 р., історикиня О. Апанович зазначала, що ця угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Поясніть, як ви розумієте таку думку. За додатковими джерелами складіть довідкове повідомлення про оцінки «Березневих статей» українськими та зарубіжними вченими.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- вплив утворення Козацької держави на міжнародні відносини Ранньомодерної доби;
- значення зовнішньої політики Б. Хмельницького для існування Козацької держави;
- причини звернення гетьмана по допомогу до Московської держави та зміст «Березневих статей» 1654 р.

Працюємо з хронологією

Січень 1654 р.	Переяславська рада
Березень 1654 р.	«Березневі статті»

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 21. Розгортання воєнно-політичних подій у 1654–1657 рр.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109599

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які перемоги здобуло українське військо в 1652 р.?
2. Яким було становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
3. У чому, на вашу думку, полягали основні причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр.;
- як і чому відбулася зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького;
- про дії козацького війська в Польщі в 1657 р.;
- про Б. Хмельницького як людину, політичного діяча й полководця.

Наказний гетьман Іван Золотаренко — відомий козацький ватажок, що був сином корсунського міщанина, який подався в козаки. Невідомий художник. XVII ст.

1. Воєнна кампанія 1654–1655 рр.

Якими були переваги й недоліки союзу з Московським царством для Української козацької держави?

У січні 1654 р. уряд Речі Посполитої, дізнавшись про події в Переяславі, готувався до нової великої війни з Московською державою. У лютому-березні 1654 р. його 20-тисячне військо вдерлося на Поділля та Брацлавщину й спустошило 20 населених пунктів. Так, місто Немирів було взяте в облогу і знищене після відмови здатися. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення та протидію козацьких військ на чолі з В. Томиленком та І. Богуном частини Речі Посполитої відступили.

У той час головні воєнні дії розгорталися на білоруських землях і Смоленщині. На вимогу царя в травні 1654 р. Б. Хмельницький спрямував туди 18-тисячне козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком. До кінця 1654 р. московські війська захопили південь Білорусі та всю Смоленщину.

Кримський ханат теж негативно поставився до рішень Переяславської ради. Б. Хмельницький проігнорував вимогу Ісляма III Герая розірвати союз із Московською державою, і тоді хан спочатку уклав мирну угоду з Річчю Посполитою, а потім підписав із Московською державою «Вічний договір» про взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне військо Речі Посполитої на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким вступило на Поділля. Воно діяло з надзвичайною жорстокістю щодо місцевого мирного населення.

На початку грудня в Козацьку державу вдерлося та приєдналося до армії Речі Поспо-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зверніть увагу

Восени 1654 р. козаки й місцеве населення чинили опір об'єднаному 50-тисячному війську Речі Посполитої і Кримського ханату на Брацлавщині. Містечко Буша (неподалік Вінниці) стало символом протистояння. Три дні Буша відбивала напади. Спустошення Брацлавщини тривало до кінця 1654 р. Загинуло понад 30 тис. жителів. Десятки тисяч людей утекли до Молдавського князівства. Влада Речі Посполитої, не бажаючи платити татарським воїнам за допомогу, розрахувалася з ними десятками тисяч місцевих жителів, яких віддали в ясир.

литої 20-тисячне військо на чолі з кримським ханом Мехмедом IV Гераєм. Болісно переживаючи спустошення Поділля, Б. Хмельницький очікував на прибуття московських військ. Нарешті до нього приєдналися 10—12 тис. осіб із війська воєводи Василя Шереметьєва.

Гетьман із 40—42-тисячною козацько-московською армією вирушив до Умані. Вирішальна битва відбулася 19—21 січня **1655 р.** неподалік села Охматів. Противники билися посеред поля в лютий мороз, обидві сторони втратили до 30 тис. осіб (битву назвали Дрижипольською). Ніхто не здобув переваги, але й не мав сил продовжувати воєнну кампанію.

Просування об'єднаного війська Речі Посполитої в глиб українських земель було зупинено. Намагаючись зруйнувати військовий союз противників, гетьман повідомив османського султана Мехмеда IV, що згоден прийняти його протекторат. У відповідь султан наказав кримському хану не чинити нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Козацькі війська наказного гетьмана І. Золотаренка взяли Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Річ Посполиту рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на її корону, і швидко захопив Варшаву та Краків.

Б. Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під коронної влади західноукраїнські землі. 19 вересня 1655 р. козацько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав,

Історико-культурний заповідник «Буша» (Вінницька область)

За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про заповідник «Буша».

Козаки під Львовом у 1655 р. Невідомий художник. XVII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши подекуди до Вісли і за Сян. Однак шведський король вимагав від Б. Хмельницького зняти облогу зі Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед IV Герай, порушивши заборону османського султана, разом з ордою вдерся на українські землі та просувається до Львова.

У цій ситуації наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати. Напередодні він зустрівся з послом короля Речі Посполитої та заявив про готовність укласти мир і надати допомогу в боротьбі з противниками. В обмін на це гетьман пропонував йому відмовитися від претензій на володіння «всім Руським князівством» і визнати приєднання до нього західноукраїнських земель.

Під час відступу козацько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили напад. З огляду на це в листопаді 1655 р. під Озерною Мехмед IV Герай уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханату в боротьбу Гетьманщини та Московської держави з Річчю Посполитою, відновлення козацько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

Працюємо разом. Метод «Тонкі й товсті запитання».
Проаналізуйте переваги й недоліки союзу з Московським царством для Гетьманщини.

2. Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького

Чому Б. Хмельницький вважав Віленське перемир'я порушенням Московською державою умов «Березневих статей»? У чому полягала зміна зовнішньополітичного курсу гетьмана?

Суперечності, що загострювалися між Московською державою та Швецією через Балтію, у травні 1656 р. призвели до війни. Через неможливість воювати на два фронти Московська держава погодилася на пропозицію Речі Посполитої про укладення миру. У серпні-жовтні 1656 р. у Вільні відбулися переговори, що закінчилися підписанням договору. За Віленського перемир'я умовами воєнні дії між Московським царством і Річчю Посполитою припинялися. Держави домовилися вести спільні воєнні дії проти Швеції.

Посли Речі Посполитої пропонували обрати московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна II Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання московського царя правителем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася у її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини викликало невдоволення гетьмана та старшини. У Віленському перемир'ї вони вбачали порушення «Березневих статей» 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля з укладення військово-політичного союзу зі Швецією

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Переправа козацького війська, очолюваного наказним гетьманом А. Ждановичем, через Віслу під Варшавою 15 червня 1657 р. Гравюра (фрагмент). Художник Е. Дальберг. 1657 р.

та Трансільванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханату.

У грудні 1656 р. в угорському місті Раднот було підписано договір про союз між Швецією і Трансільванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансільванії. Раднотський договір засвідчив, що трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці та шведський король Карл X Густав, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення. **Наприкінці грудня 1656 р.** Б. Хмельницький без відома Московського царства вирішив підтримати вторгнення в Польщу Дьєрдя II Ракоці. Гетьман відправив йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість козацького війська сягала 18—20 тис. осіб.

Трансільванський князь швидко пройшов Галичиною. Під Перемишлем до нього приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили назустріч армії шведського короля, щоб далі діяти разом. Після об'єднання військ за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару Речі Посполитій. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін, а згодом Варшаву. Однак незабаром становище союзників погіршилося.

Працюємо з джерелом

Із листа гетьмана Б. Хмельницького до короля Швеції Карла X Густава (1656 р.)

...Для того щоб приязнь могла зміцнюватися та перетворюватися на тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначали її безсумнівна вірність і непорушна сталість... Про те сповіщаю цим (листом), що як від початку підняли ми зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найяснішим воєводам Молдавського князівства й найсвітлішому князеві Трансільванії... (Історія України. Джерельний літопис. — К. : КВІЦ, 2012. — С. 180)

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, які відносини прагнув установити зі шведським королем Б. Хмельницький.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Смерть Б. Хмельницького.
Художник Т. Шевченко. 1836 р.

Цікаві факти

Дослідники припускають, що ймовірним місцем поховання праху Б. Хмельницького може бути «Семидубова гора» неподалік Суботова (Черкаська область). Існує також версія, що гетьмана поховали в Іллінській церкві (склеп було знайдено у 2019 р.).

Б. Хмельницький як особистість, політик і полководець
rmk.com.ua/110318

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості воєнної кампанії 1654—1655 рр.;
- вплив укладення Віленського перемир'я на рішення Б. Хмельницького змінити напрям зовнішньої політики Гетьманщини;
- наслідки поразки союзу Козацької держави, Трансільванії та Швеції;
- значення особи Б. Хмельницького в перебігу Хмельниччини.

Працюємо з хронологією

1655 р.	Битва під Охматовом
1656 р.	Віленське перемир'я
Кінець 1656 — 1657 р.	Спільний похід трансільванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка

У Короні Польській розгорнувся широкий визвольний рух. Через це та після нападу Данії на Швецію Карл X Густав залишив польську територію. Одночасно із цим польські війська розпочали дії у Трансільванії, а до Корони Польської як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці вступив у переговори з польським командуванням і здався. До козаків А. Ждановича в цей час приїхав московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед козацтва поширилися чутки, що стан здоров'я Б. Хмельницького різко погіршився і він доживає останні дні. А. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав повертатися додому.

За деякими свідченнями, хворий гетьман тяжко сприйняв поразку спільного походу трансільванських і козацьких військ до Корони Польської. У липні 1657 р. Б. Хмельницький помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яке українське місто взяла в облогу українсько-московська армія 19 вересня 1655 р.?
2. Укажіть найважливіші, на вашу думку, воєнно-політичні події кампанії 1654—1655 рр.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Дружини Б. Хмельницького: Ганна Сомко (1), Гелена Чаплинська (2), Ганна Золотаренко (3). Художник Н. Атамась

3. Як відбувався похід козацького війська до Польщі наприкінці 1656 — 1657 р.?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр.
5. Закінчіть складати таблицю «Хмельниччина».
6. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Обговоріть проблемне питання. Зміна Б. Хмельницьким зовнішньополітичних орієнтирів Козацької держави в 1656 р. стала виправданим кроком, успіхом, необхідністю, помилкою в його політиці чи чимось іншим? Поясніть свою думку.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах. Метод «Дебати».** У своєму щоденнику тогочасний литовський політичний діяч Альбрехт Радзивілл зазначав: «Хмельницький тримав русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом». Чи згодні ви з таким твердженням? Обґрунтуйте свою думку.
8. Підготуйте статтю до соціальної мережі за темою «Моє бачення досягнень і помилок Б. Хмельницького в роки Хмельниччини».
9. За додатковими джерелами напишіть біографічну довідку про дружин Б. Хмельницького (Ганну Сомко, Гелену Чаплинську, Ганну Золотаренко).

rnk.com.ua/109914
Практичне заняття за розділом III

rnk.com.ua/109915
Узагальнення знань за розділом III

rnk.com.ua/109916
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§22–23. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я

Тестові завдання
rnk.com.ua/109600

ПРИГАДАЙТЕ

1. У якому становищі перебувала Українська козацька держава на момент смерті Б. Хмельницького?
2. Якими були соціальні наслідки Хмельниччини?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про правління гетьмана І. Виговського та Андрусівське перемир'я;
- якими були причини і наслідки московсько-української війни 1658—1659 рр.;
- що спричинило Руїну та розкол Гетьманщини.

Репродукція печатки гетьмана І. Виговського

1. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І. Виговського. Гадяцька угода

Чому значна частина населення негативно сприймала політику І. Виговського? Які це мало наслідки?

Політичне і соціально-економічне становище Козацької держави після смерті Б. Хмельницького було вкрай складним. Тривала війна різко погіршила добробут селян, міщан й козаків. Поразка українсько-трансільванської воєнної кампанії проти Речі Посполитої негативно вплинула на суспільство. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами Гетьманщини.

Чимало козаків, що не отримували платню за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу. У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський**. У вересні 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині його було обрано гетьманом до повноліття сина Б. Хмельницького Юрія, а вже в жовтні козацька рада в Корсуні призначила І. Виговського повноправним гетьманом.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Гетьман Іван Виговський.
Невідомий художник. XIX ст.

Вибір полковником Мартина Пушкаря.
Художник С. Васильківський

І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він намагався зберегти союзницькі відносини зі Швецією, Трансільванією, Кримським ханатом та Московською державою. Московський цар підтримував І. Виговського в боротьбі за гетьманську булаву.

На час обрання гетьманом І. Виговський був досвідченим державним діячем, однак у внутрішній політиці припустився досить серйозних помилок. По-перше, гетьман орієнтувався на потреби козацької старшини й шляхти, залишаючи поза увагою інтереси козаків, селян і міщан. По-друге, згубним для Української козацької держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами І. Виговський шукав допомоги в правителів інших держав.

Прорахунки гетьмана спричинили козацькі заворушення в жовтні 1657 р. Козаків очолили кошовий отаман запорожців **Яків Барабаш** і полтавський полковник **Мартин Пушкар**. Ці виступи таємно підтримувала Московська держава. Спочатку гетьман спробував домовитися, погодившись на деякі поступки, яким свого часу опирався Б. Хмельницький. Так, він дозволив призначити московських воєвод у великих містах Гетьманщини, погодився на перепис населення для збирання данини царю тощо. Проте це не допомогло.

Тоді для придушення повстання І. Виговський уперше в історії українських земель

Постать в історії

Іван Виговський походив із православної шляхетської родини. Імовірно, він навчався у Київській братській школі або в Києво-Могилянському колегіумі. У 30-х рр. XVII ст. І. Виговський працював у київському і луцькому судах, намісником луцького старости. Потім він пішов на військову службу, досяг чину ротмістра кварцяного (найманого) війська Речі Посполитої. Під час битви під Жовтими Водами І. Виговський потрапив у полон до татарського війська, був викуплений Б. Хмельницьким і став його писарем та найближчим соратником. І. Виговський створив та очолив Генеральну канцелярію — адміністративний та дипломатичний уряд при гетьманові, брав участь у битвах Національно-визвольної війни, розробляв Зборівську угоду, Білоцерківський договір та «Березневі статті».

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Ай Словник

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами в межах однієї держави задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу і постійної агресії сусідніх держав.

Юрій Немирич і його герб «Клямри». Невідомий художник

Постать в історії

Юрій Немирич народився в 1612 р. на Житомирщині в родині бояр Немиричів. Початкову освіту за бажанням батька він здобув у Раківській социніанській академії в Польщі, а в 1630—1633 рр. здійснив освітню мандрівку за кордон. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак видав у Парижі власний твір під назвою «Розвідка про московитську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Московської держави та Речі Посполитої.

На початку Хмельниччини Ю. Немирич воював на боці Польщі. У 1655 р. він перейшов на бік трансільванського князя Дьердя II Ракоці, який підтримував протестантів, а в 1657 р. — на бік козаків. У цей самий час Ю. Немирич прийняв православну віру. Після смерті Б. Хмельницького він став «правою рукою» І. Виговського у планах примирення України й Польщі через федеративний союз трьох держав. У серпні 1659 р. Ю. Немирич трагічно загинув.

використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час боїв між прихильниками та противниками гетьмана у травні-червні 1658 р. загинуло та було взято в ясир близько 50 тис. осіб, серед яких були і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період **громадянської війни**. В українській історії його також називають **Руїною**.

Остаточно авторитет гетьмана у суспільстві підірвало його прагнення порозумітися з Річчю Посполитою. Починаючи з весни 1658 р. тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Поштовхом до такої зміни політики Української козацької держави, за образним висловом І. Виговського, стало те, що «Москва хоче мати гетьмана, якого можна, взявши за хохол, за собою водити». Крім того, отримати допомогу від кримського хана гетьман міг лише після примирення з польським урядом (із 1654 р. упродовж 12 років тривав союз між Річчю Посполитою і Кримським ханатом.

У вересні **1658 р.** на козацькій раді неподалік міста Гадяч було укладено українсько-польську угоду. Одним з авторів цієї угоди був **Юрій Немирич**. Польський сейм затвердив **Гадяцьку угоду** з деякими змінами у травні 1659 р. Вона містила такі положення:

- українські землі в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входили до складу Речі Посполитої як третя рівноправна частина федерації (назву «Руське князівство» було вилучено з остаточного тексту угоди, яку ухвалив сейм Речі Посполитої);
- федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками трьох держав;
- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, що були представниками козацької старшини; гетьмана обирали довічно;
- гетьману заборонялися будь-які відносини з іншими державами;

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

- польські й литовські війська не мали права перебувати на українських землях;
- козацький реєстр мав становити 30 тис. осіб;
- гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетських привілеїв;
- церковна унія мала бути скасована; п'ять православних ієрархів отримували місця в сенаті;
- передбачалося заснувати необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

РІЧ ПОСПОЛИТА ЗА УМОВАМИ ГАДЯЦЬКОЇ УГОДИ

1. Які асоціації у вас виникають до слова «руїна»? Поясніть, чому цей період дістав назву «Руїна». Доберіть за текстом параграфа приклади, які це доводять. **2.** Поміркуйте та поясніть, які статті Гадяцької угоди зберігали суверенітет Гетьманщини, а які його обмежували. Здійсніть SWOT-аналіз Гадяцьких статей.

Сильні сторони	Слабкі сторони
Можливості, що надавали	Загрози, які несли

Зверніть увагу

Хоча польський сейм і затвердив Гадяцьку угоду (з її 24 пунктів сім було відхилено, а шість скориговано), її умови не були втілені в життя. Цей документ, попри всі його позитивні моменти, спізнився щонайменше на століття. Після тривалої боротьби з Польщею його вже не сприймали в українському суспільстві. Коли посланець привіз остаточний текст угоди до І. Виговського, той вигукнув: «Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз».

2. Московсько-українська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва

Що спричинило війну Московії проти Козацької держави?

Гадяцька угода стала приводом до відкритої агресії Московської держави проти Гетьманщини. Московська влада закликала український народ не підкорятися гетьману, а армія на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським силою схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік Московської держави.

І. Виговський розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомив про розрив із Московією та його причини.

На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем Олексієм Трубецьким підійшло до Конотопа та взяло його в облогу. Місто захищали 4,5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна

Гетьман І. Виговський під Конотопом 1659 р. Художник І. Бєльський

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1658—1659 рр.

оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили та разом із поляками й кримськими татарами рушити на допомогу.

8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій було завдано поразку 50-тисячній московській армії. У битві загинули значні сили московської кінноти (зокрема 249 представників знатних родів). Уважають, що в Конотопській битві загинуло до 5 тис. московитів, ще тисяча потрапили в полон (у тому числі князь Семен Пожарський і десятки знатних воєвод). Більшість полонених були страчені татарами. О. Трубецькой дивом уник полону, хоча й отримав два поранення.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110350
Як український гетьман розбив московське військо

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

КОНОТОПСЬКА БИТВА (1659 р.)

Облога Конотопа московськими військами
Рух козацьких і татарських загонів
Маневр козацьких загонів
Атака із засідки козацьких загонів
Маневр та атака татарських загонів
Рух московських військ
Місце розгрому московських військ
Втеча московських військ
Болота

Що сприяло перемозі козацько-татарського війська?

Були втрачені артилерія, скарбниця, обоз, бойові знамена.

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Невдоволена політикою І. Виговського козацька старшина об'єдналася навколо **Юрія Хмельницького** й висунула його на гетьманство. У вересні 1659 р. відбулася козацька рада, на якій Ю. Хмельницького обрали гетьманом. І. Виговський урятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його звинуватили у змові проти Польщі й стратили.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110319

3. Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину

Що спричинило поділ Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну? Яким є ваше ставлення до правління гетьманів Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького?

Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив налагодити відносини з Московською державою. Під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проєкт і нав'язали новий договір на основі змінених «Березневих статей», що дістав назву **Переяславські статті 1659 р.**

Гетьман Юрій Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Бій під Конотопом. Художник П. Андрусів

Висловіть припущення, який епізод битви відобразив художник.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110320

Нові обмеження, що містили Переяславські статті, викликали обурення в більшості козацтва. У воєнній кампанії 1660 р., вирішальна битва якої відбулася поблизу міста Чуднів (тому її назвали Чуднівська) на Правобережжі, польсько-татарська армія завдала поразки козацько-московській. Московський воєвода Петро Шереметьєв після капітуляції від імені царя відмовився від України. Ще одним наслідком став перехід Ю. Хмельницького на бік Польщі й підписання **Слободищенського трактату 1660 р.** Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами.

Яким Сомко. Невідомий художник.

Підписання Слободищенського трактату призвело до політичного розколу в українському суспільстві. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. в Корсуні, схвалила його, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися підтримати трактат й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника **Якима Сомка** (рідного дядька Ю. Хмельницького). Він запросив на допомогу в боротьбі з гетьманом 15-тисячне московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Спалахнула нова **московсько-українська війна 1660—1663 рр.** Як і попередня, вона відбувалася на тлі війни між Московською державою та Річчю Посполитою в 1654—1667 рр.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Я. Сомко за допомогою царських військ зумів захопити Лівобережжя і, переправившись через Дніпро, рушив на Чигирин. Біля містечка Бужин в серпні 1662 р. Ю. Хмельницький разом з кримськими татарами вщент розгромив сили Я. Сомка і московитів. Після перемоги Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Я. Сомка.

Однак татари почали грабувати козацькі землі та брати ясир. Найбільше постраждала Чернігівщина. Це викликало гнів та обурення населення. Після завершення спільного з кримськими татарами походу восени 1662 р. на скликаній у Каневі Старшинській раді Ю. Хмельницький, зневірившись у можливості об'єднати під своєю владою всі українські землі, заявив про бажання зректися булави й прийняти чернецтво. На початку 1663 р. Генеральна рада задовольнила його відмову від гетьманства, і Ю. Хмельницький став ченцем Ірдинського монастиря, узявши ім'я Гедеон.

Козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663—1665 рр.), який був генеральним писарем за гетьманування Ю. Хмельницького.

У той самий час на Лівобережжі за владу і московську прихильність розпочали боротьбу Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко (брат останньої дружини Б. Хмельницького) та отаман Запорозької Січі **Іван Брюховецький**. Московський воєвода Г. Ромодановський рекомендував царю зробити ставку на останнього.

У червні 1663 р. **Чорна рада** на околиці Ніжина обрала гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Брюховецького (1663—1668 рр.).

Лівобережний гетьман І. Брюховецький у листопаді **1663 р.** підписав із представниками царського уряду **Батуринські статті**. Порівняно з попередніми договірними статтями вони містили п'ять нових пунктів:

- гетьманський уряд зобов'язувався безплатно забезпечувати продовольством розташовані

Ю. Хмельницький іде до монастиря. Невідомий художник. Початок XX ст.

Гетьман Павло Тетеря. Невідомий художник. XVII ст.

Словник

Чорна рада — термін, що позначає козацьку раду, у якій, крім старшини, брала участь і значна частина рядового козацтва. Означення «чорна» походить від слова «чернь» — так старшина називала рядових козаків і нижчі стани суспільства.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Повалення та арешт гетьмана Я. Сомка й обрання І. Брюховецького. Кадр з кінофільму «Чорна рада». Режисер М. Засєєв-Руденко. 2000 р.

Гетьман Іван Брюховецький. Невідомий художник. XVII ст.

Зверніть увагу

За гетьманування І. Брюховецького було проведено адміністративну реформу, яка закріпила на тривалий час адміністративний поділ Гетьманщини. Була впорядкована гетьманська канцелярія, у якій вирішували всі справи.
І. Брюховецький одразу присікав усі спроби окремих полковників налагодити відносини із царським двором. Спостерігався господарський розвиток Лівобережжя.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110321

на українських землях московські гарнізони;
- гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи з повернення московських утікачів (їх переховування каралося смертю);
- встановлювалася заборона для українських купців на продаж вина й тютюну в Московській державі;
- заборонявся продаж хліба на Правобережну Гетьманщину й кримським татарам;
- гетьманський уряд мав скласти списки всіх козаків, міщан і селян, а також зазначити розміри їхніх земельних володінь.

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду. Згідно з Московськими статтями:

- українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їхнього населення (крім козаків, також не оподатковувалися виробництво тютюну і горілки, а також пасіки) стягувалися податки до царської скарбниці;
- вибори гетьмана відбувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;
- дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- Київську митрополію мав очолити московський ставленик;
- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;
- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження московських воєвод суттєво зростали (збирання податків із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, грошових зборів тощо). І. Брюховецький отримав від московського царя титул боярина та великі маєтки за проявлену поступливість.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Бій між протилежними партіями на Чорній раді. Художник А. Ждаха

Простежте на прикладі цієї події, як відбувалася зміна лексичного значення слова: від конкретного («чорна» рада від участі в ній рядових козаків — черні) до символічного («чорна» у значенні «нещаслива», «лиховісна»). Поміркуйте, чи виправдана така символіка щодо названої події.

Так склався поділ території Гетьманщини на Правобережну, що визнавала владу Речі Посполитої, і Лівобережну, підпорядковану Московській державі.

4. Спроби об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р.

Чому спроба об'єднати Гетьманщину в 1663—1664 рр. виявилася невдалою? Дайте оцінку початку правління гетьмана П. Дорошенка.

Кожен гетьман покладався на силу і покровителя, щоб об'єднати українські землі. У жовтні 1663 р. на Лівобережну Гетьманщину рушило польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром, кримські татари та правобережні козацькі полки на чолі з гетьманом П. Тетерею.

У той самий час у короля був план походу на Москву, щоб остаточно вирішити питання боротьби за українські землі з Московською державою. Проте цей похід, що тривав до березня 1664 р., зазнав поразки попри вдалий початок. Чималу роль у цьому відіграла жорстокість, яку проявляло польське військо щодо українців. Фактично похід перетворився на каральну акцію. Особливо цим відзначився гетьман Речі Посполитої С. Чарнецький. З його ім'ям пов'язаний негідний вчинок щодо поховання гетьмана Б. Хмельницького в церкві хутора Суботова. Це відвернуло від підтримки поляків правобережні полки й такого видатного діяча, як І. Богун (під час походу був наказним гетьманом, у лютому 1664 р. загинув за нез'ясованих обставин).

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати свої порядки на Правобережжі. У відповідь спалахнуло повстання проти польської влади, унаслідок якого П. Тетеря втік до Речі Посполитої.

Новим гетьманом Правобережжя було обрано **Петра Дорошенка** (1665—1676 рр.). Він зумів відновити діяльність державних органів та зміцнити свою владу. Першочерговим завданням новообраний гетьман вважав об'єднання двох частин українських земель.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В 1659—1667 рр.

Що дало змогу Московській державі й Речі Посполитій здійснити поділ Гетьманщини? Якими були передумови розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну?

У цей період також тривала війна між Московською державою та Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилялися до примирення. Дізнавшись про це, П. Дорошенко

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

вирішив діяти на випередження. За допомогою кримських татар він розгромив під Браїловом польське військо (грудень 1666 р.), тим самим перешкодивши його намірам розміститися на Правобережжі.

У той самий час у січні 1667 р. в селі Андрусово, що під Смоленськом, Московська держава та Польща уклали угоду про перемир'я на 13,5 років. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана П. Дорошенка. Згідно з умовами Андрусівського перемир'я закріплювався такий поділ українських земель: Правобережжя (без Києва) відійшло до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорожжя мало визнавати владу обох держав.

На кожному березі Дніпра гетьмани не вірили в зраду своїх сюзеренів і просили відмовитися від угоди. Восени 1667 р. цар проігнорував козацькі протести та схвалив перемир'я. Однак ще більшою несподіванкою стало укладення в грудні 1667 р. московсько-польського військового союзу. Договір допускав можливість спільних дій проти козаків.

Карти
rnk.com.ua/110322
1. Похід польського короля Яна II Казимира на Лівобережжя.
2. Розділ України за Андрусівським договором 1667 р.

Цікаві факти

У Польщі Люблінський трибунал засудив П. Тетерю до довічного вигнання. Він виїхав до міста Ясси, де був почесним гостем молдавського господаря, і звідти передавав султану Османської імперії інформацію про становище в Речі Посполитій. Агенти польського уряду марно намагалися вмовити його повернутися до Варшави. Навесні 1671 р. П. Тетерю було отруєно і він помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому місті в 1663 р. відбулася Чорна рада, яка сприяла розколу Гетьманщини?
2. Поясніть, чому на підписання Андрусівського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою не були запрошені ні лівобережний гетьман І. Брюховецький, ні новообраний правобережний гетьман П. Дорошенко.

Застосовуємо і аналізуємо

3. Простежте за картою атласу перебіг:
   1) подій українсько-московської війни 1658—1659 рр.;
   2) походу польського короля і правобережного гетьмана на Лівобережжя.

Гетьман Петро Дорошенко. Невідомий художник. XIX ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- внутрішню і зовнішню політику гетьмана І. Виговського;
- чинники, що зумовили вибух громадянської війни в Гетьманщині;
- Гадяцьку угоду та реакцію на неї українського суспільства та сусідніх держав;
- спроби Ю. Хмельницького врятувати Гетьманщину від Руїни;
- розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну;
- початок правління гетьмана П. Дорошенка;
- Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою і Московією та його наслідки для Гетьманщини.

Працюємо з хронологією

1658 р.	Гадяцька угода
1659 р.	Конотопська битва
1663 р.	Чорна рада
1663 р.	Батуринські статті
1663—1664 рр.	Похід польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережжя
1665 р.	Московські статті
1667 р.	Андрусівське перемир'я

4. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років протримався при владі гетьман І. Виговський?
   2) Коли відзначатимуть 500-річчя Гадяцької угоди?
   3) Скільки років тому стався розподіл Гетьманщини між Річчю Посполитою і Московською державою?
5. Проаналізуйте зміст угод, які були укладені гетьманами в 1658—1665 рр. Чи можна стверджувати, що вони були нерівноправними?
6. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте етапи обмеження прав Української козацької держави в 1654—1667 рр. Які методи використовувала Московська держава в обмеженні прав козацької України?

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах. Метод «Спільний проєкт».** Доберіть експонати для віртуального музею «Конотопська битва» та складіть екскурсійну розповідь про цю подію.
8. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому перемога під Конотопом не додала авторитету гетьману І. Виговському?
9. **Працюємо разом. Метод «Кола Венна».** У чому полягали відмінності Гадяцької угоди від Зборівської угоди 1649 р. і Березневих статей 1654 р.? Умови договорів із якою державою були прийнятнішими для подальшого розвитку Гетьманщини: із Московією чи Річчю Посполитою? Обґрунтуйте свою думку.
10. **Працюємо в малих групах.** Створіть проєкт сторінки в соціальних мережах одного з гетьманів України (І. Виговський, І. Брюховецький, Ю. Хмельницький, П. Тетеря). Поміркуйте, які дописи там були б зроблені. Хто і як їх міг прокоментувати? Результати роботи обговоріть у класі.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 24. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60–70-х рр. XVII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109601

1. Гетьман П. Дорошенко. Антимосковське повстання на Лівобережжі. Возз'єднання Гетьманщини

▸▸ Які дії вчинив П. Дорошенко у спробах об'єднати Гетьманщину?

Ставши гетьманом, П. Дорошенко підпорядкував своїй владі все Правобережжя та за допомогою жорстких заходів навів лад: відбудовувалися міста, відновлювалися господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо сердюків. Проте для подальшого здійснення планів гетьмана ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив заручитися підтримкою Кримського ханату. Спочатку він намагався поширити свою владу на Волинь, Західне Поділля, Східну Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Тут були значні людські ресурси, і ця терито-

Постать в історії

Петро Дорошенко — яскрава постать в історії Козацької держави. Його навіть називали «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився в 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького (трагічно загинув), а батько — полковником за часів гетьманства Б. Хмельницького. П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. У віці 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він підтримував гетьмана І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького.

▸▸ Висловіть думку, чому П. Дорошенка називали «Сонцем Руїни».

ПРИГАДАЙТЕ

1. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, коли та внаслідок яких подій відбувся розкол Гетьманщини на Лівобережну й Правобережну.
2. Покажіть на карті атласу держави, які прагнули заволодіти українськими землями.
3. Охарактеризуйте напрями зовнішньої політики гетьманів України, які були спрямовані на запобігання заволодінню українськими землями з боку інших держав.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про гетьманство П. Дорошенка та його спроби об'єднати під своєю владою всі українські землі;
- про прояви втручання у внутрішні справи Гетьманщини сусідніх держав;
- про запеклу боротьбу за Правобережжя;
- хто такі сердюки, компанійці.

Словник

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирав гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків та частково іноземців (волохів, сербів, поляків). Сердюцькі полки було ліквідовано в 1726 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В 1667—1687 рр.

Правобережна (а) і Лівобережна (б) Гетьманщина в 1687 р.

Кордони Гетьманщини, об'єднаної П. Дорошенком у 1668–1669 рр.

Міста Лівобережної Гетьманщини, у яких за Глухівськими статтями 1669 р. залишалися московські гарнізони

Зречення гетьманства П. Дорошенком

Чигиринські походи турецько-татарського війська в 1677 і 1678 рр.

Східний кордон Московського царства за «Вічним миром» з Річчю Посполитою (1686 р.)

Кордони інших держав на 1686 р.

Перший Кримський похід об'єднаного московсько-українського війська (1687 р.)

Місця і роки укладення договорів

Резиденція лівобережних гетьманів

Події Правобережної України за умовами Бучацького договору 1672 р.

Території, які переходили під владу гетьмана П. Дорошенка

Території, які Річ Посполита передавала Османській імперії

Які території України найбільш потерпали від бойових дій?

рія відносно мало постраждала від військових протистоянь попередніх років.

Проте **Західний похід** П. Дорошенка (вересень-жовтень 1667 р.) разом із кримськими татарами виявився невдалим. Татари не проминали нагоду брати ясир і грабувати, що викликало невдоволення та опір населення.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110323

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цим скористався гетьман Ян Собеський, який уміло налагодив оборону.

Остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Кримський ханат. У вирішальний момент (Я. Собеський перебував в облозі українсько-кримськотатарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) хан уклав мир із поляками та повернувся з військом в Крим. П. Дорошенко був змушений підписати з Річчю Посполитою **Підгаєцький договір** (1667 р.), за яким визнав підданство короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло повстання проти московської влади. Воно було зумовлене прагненням царської влади якомога швидше реалізувати умови Московських статей щодо новоприєднаних земель.

У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований московським підданством, умовами Андрусівського перемир'я, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив із Московською державою. Невдовзі з більшої частини Лівобережжя було вигнано царських воєвод. Розпочалося повстання й на Слобожанщині під проводом І. Сірка.

Цією ситуацією скористався гетьман П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та кримського хана, він у червні **1668 р.** вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали **гетьманом усієї козацької України.**

Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштовував сусідні держави. Польські підрозділи увірвалися на Брацлавщину. Для організації опору П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом **Дем'яна Ігнатовича**, більш відомого як **Дем'ян Многогрішний** (існують й інші версії повернення П. Дорошенка на Правобережжя: зрада дружини, відхід татар у Крим тощо).

Монети монетного двору гетьмана П. Дорошенка

Чи можна вважати ці монети історичною спадщиною не лише сучасної Польщі, а й України? Чому?

Цікаві факти

Не подобалося українцям і свавілля особисто І. Брюховецького. Той перед приходом воєвод сам встиг зібрати податки. Крім того, нерідко засилав до Сибіру козацьку еліту — прихильників Я. Сомка і П. Золотаренка, полонених правобережних старшин і навіть представників своєї адміністрації.

Гетьман Д. Ігнатович (Многогрішний). Реконструкція. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська область)

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Пам'ятник на місці битви під Підгайцями (Тернопільська область). Сучасний вигляд

» За додатковими джерелами дізнайтеся, коли та за чиєї ініціативи було споруджено пам'ятник. Яка його історія?

Султан Мехмед IV (1648—1687 рр.)

Відбивши наступ польського війська, П. Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримував кримський хан, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668—1669 рр.). П. Суховій визнав зверхність хана над Козацькою державою.

2. Прийняття Українською козацькою державою протекторату Османської імперії (1668—1669 рр.)

» Що спонукало П. Дорошенка прийняти протекторат Османської імперії?

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримським ханатом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула з пропозиціями, за яких Гетьманщина погоджувалася прийняти протекторат Османської імперії. Умови були такими: усі українські землі від річки Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході мають перебувати в межах Гетьманщини; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов султан Мехмед IV погодився.

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Московити влаштували показову розправу над жителями Ніжина. Наказний гетьман Д. Ігнатович перейшов на бік Московії, склавши таємно присягу царю в обмін на обіцянку повернути умови договору з козаками 1654 р., виведення усіх воєвод і скасування податків на користь царської скарбниці, виплату компенсації українським містам за руйнування.

У грудні 1668 р. на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків Д. Ігнатович був проголошений гетьманом. Після переходу на бік Московії Вселенський патріарх піддав Д. Ігнатовича анафемі, але невдовзі московський цар Олексій Романов допоміг її зняти. Прихильники П. Дорошенка витіснили московські війська з Лівобережжя, але не закріпилися там.

Ситуацією скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. На кінець 1668 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

на українських землях було три гетьмани: чигиринським був П. Дорошенко, сіверським — Д. Ігнатович (орієнтувався на Москву) та січовим — П. Суховій (орієнтувався на Кримський ханат). Згодом запорожці змінили П. Суховія на **Михайла Ханенка** (1669—1670 рр.), який став на пропольські позиції.

У березні 1669 р. по обидва боки Дніпра відбулися окремі ради. На загальній козацькій раді в Глухові під час переобрання Д. Ігнатовича гетьман ухвалив нові договірні статті з Московською державою (**Глухівські статті**). Проте даних обіцянок Москва дотрималася лише частково.

Д. Ігнатович переніс свою резиденцію з Гадяча до Батурина, де його охороняли тисяча московських стрільців. Відтоді московські війська завжди перебували в резиденції лівобережного гетьмана.

На Правобережжі П. Дорошенко збирав об'єднавчий з'їзд, але Д. Ігнатович туди не прибув і доніс про нього цареві. **11—12 березня 1669 р.** на генеральній раді Війська Запорозького поблизу **Корсуня** офіційно було проголошено про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Мол-

Портрет Михайла Ханенка. Художник Г. Васько. XIX ст.

Цікаві факти

Підписуючи Глухівські статті, царська влада пішла на деякі поступки Українській козацькій державі. Зокрема, московські воєводи мали перебувати лише в п'яти містах (Києві, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до козацької старшини. Гетьману, як і раніше, забороняли вести зовнішньополітичні справи, але його представники могли бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішували питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська компанійців кількістю 1 тис. осіб. На них покладали функції підтримання порядку. Їх набирали з козаків або іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці стали наближеними до гетьмана особами, що мали певні привілеї. Перехід селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і вином у московських містах.

Цікаві факти

У серпні 1669 р. частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника М. Ханенка, якого підтримала Річ Посполита, і збройне протистояння продовжилося.

П. Суховій став генеральним писарем в уряді новообраного гетьмана.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав Острозькі статті, за якими козаки поверталися в підданство до польського короля та відмовлялися від будь-яких відносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалися «безпека, вольності й повага на вічні часи» до православного духовенства.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110324

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цитадель Батуринської фортеці — політичного центру Батурина XVII ст. Сучасна реконструкція. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині (Чернігівська область)

- Висловіть думку, чому важливо зберігати історичну спадщину.

давського князівств. П. Дорошенко отримав від султана Мехмеда IV титул бея українського санджака, до якого увійшли території трьох «козацьких народів» — запорозького («жовтого очерету»), лівобережного («барабашського») і правобережного («поткальського») козацтва.

3. Війни за Правобережжя

- Чому Правобережжя стало центром боротьби Османської імперії, Речі Посполитої і Московського царства?

У 1671 р. великий візир Османської імперії Фазіл Ахмед Кепрюлю розпочав війну проти Речі Посполитої за підтримки гетьмана П. Дорошенка. У 1672 р. об'єднане військо підійшло до Кам'янця (тепер Кам'янець-Подільський), який 27 серпня було захоплено.

Далі військо османів і козаків рушило на Львів і взяло його в облогу. Король Речі Посполитої Михайло Корибут Вишневецький погодився на укладення **Бучацького мирного договору (1672 р.)**, за яким Османська імперія отримала Поділля, частину Галичини та підтвердила протекторат над Правобережжям. Річ Посполита зобов'язувалася сплачувати щорічну данину.

За цим договором, усупереч бажанню П. Дорошенка під пряму владу султана переходили території колишніх Подільського, Могилівського і частково Брацлавського й Уманського полків козацької України. Вони перебували під султанською владою до 1699 р.

Працюємо з джерелом

Історик Віктор Брехуненко про протекторат Османської імперії

...Андрусівське перемир'я 1667 р. не залишило П. Дорошенкові іншого вибору, ніж шукати точку опори в мусульманських сусідах. Перед очима був приклад Молдови, яка попри все зберігала свою державність під протекцією султана. Перед очима були спроби Б. Хмельницького за допомогою турецького протекторату вгамувати апетити Речі Посполитої, а пізніше й Московії... Зрештою, Стамбул був тоді єдиною потугою, не зацікавленою в поділі України, крім того, він міг приструнити Крим. (Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII — XVIII ст. — К., 2014. — 504 с.)

1. Що, на думку історика, робило союз з Османською імперією для П. Дорошенка неминучим?
2. Чи був союз з Османською імперією природним для Української козацької держави? Чому?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Облога Кам'янця в 1672 р. Гравюра на міді

- За інформацією з відкритих джерел з'ясуйте, чому унікальне розташування фортеці не врятувало її від захоплення Османською імперією.

За Бучацьким договором Військо Запорозьке перейшло під булаву П. Дорошенка «у старих кордонах» (Брацлавське й Київське воєводства). Однак поляки не поспішали виконувати свої зобов'язання. Польський сейм так і не визнав договір. Війна тривала.

Поразку Речі Посполитої серйозно сприйняли в Московській державі. Її уряд не довіряв гетьману Д. Ігнатовичу.

Після підписання Глухівських статей Д. Ігнатович узяв собі за мету відновити права козацької України часів Б. Хмельницького й припинив узгоджувати свою політику з Московією. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і почав надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. У 1672 р. ця група старшин, змовившись із московськими стрільцями, заарештувала Д. Ігнатовича та його соратників і відправила до Москви. Після катувань гетьмана «як зрадника царя» засудили до страти, яку замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили прихильного до Московії **Івана Самойловича** (1672—1687 рр.). Одночасно було ухвалено **Конотопські статті**, які здебільшого повторювали Глухівські, але містили й нові обмеження влади гетьмана: гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною; гетьману заборонялося без царського указу та згоди Старшинської ради підтримувати відносини з правителями інших

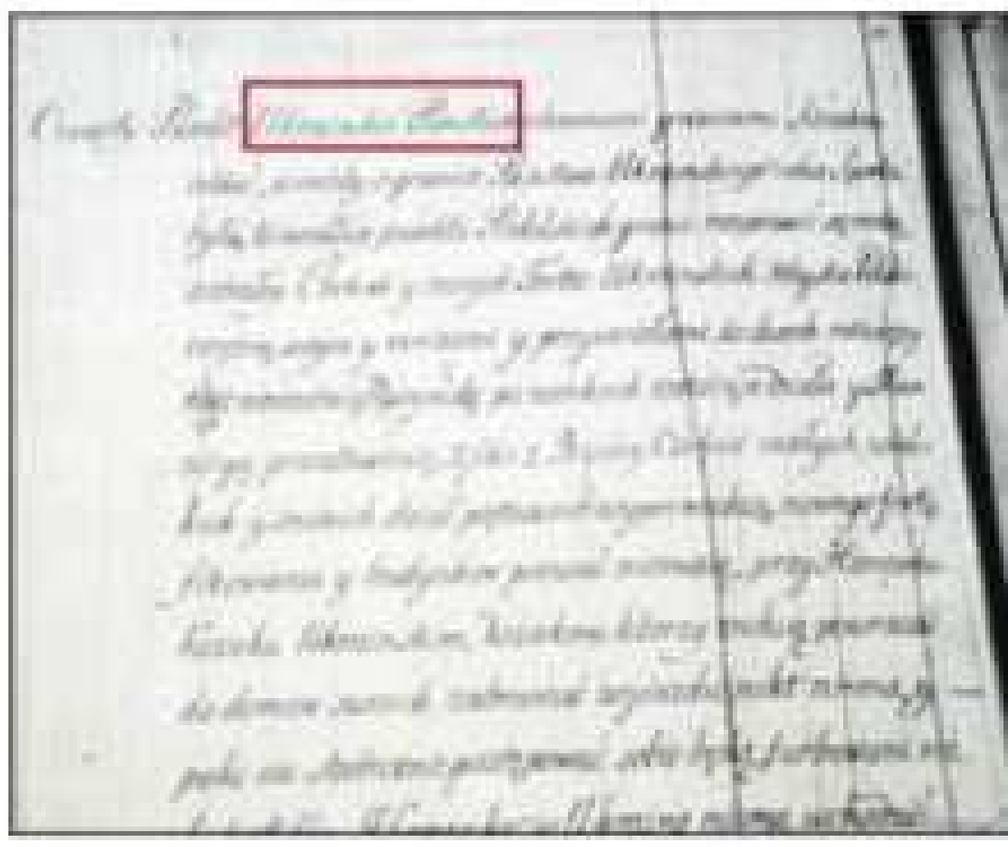

Сторінка Бучацького договору 1672 р., де вперше вжито назву «Українська держава». Фотокопія

- Про що свідчить наведений документ?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Бій за османський прапор.
Художник Ю. Брандт

держав і гетьманом П. Дорошенком. Положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів під час обговорення справ, що стосувалися Української козацької держави, були вилучені.

І. Самойлович розпочав гетьманування з усебічної підтримки московського православ'я і упорядкування земельних питань на підлеглій території. Проте головне — він став інструментом у боротьбі Московської держави за Правобережжя.

З 1673 р. війна за українські землі спалахнула з новою силою. Військо Речі Посполитої під керівництвом гетьмана Яна Собеського завдало поразки війську османів під Хотином. Це ускладнило становище П. Дорошенка, який втратив османську підтримку.

Портрет гетьмана І. Самойловича. Невідомий художник. XIX ст. (з колекції К. Скаржинської)

4. Московсько-українська війна 1674–1676 рр. Чигиринські походи

Бучацький договір сприйняли в Московській державі як відмову Речі Посполитої від Правобережжя. Московія вирішила скористатися ситуацією, щоб прибрати до рук Правобережжя, не порушуючи Андрусівського перемир'я. Спалахнула чергова **московсько-українська війна 1674—1676 рр.**

У 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом «обох боків Дніпра», присвоївши титул П. Дорошенка. М. Ханенко, що прибув на раду, склав гетьманські клейноди. Крім цього, на територію Війська Запорозького ще із січня 1674 р. розпочався наступ московських військ. 2 серпня вони взяли в облогу військо П. Дорошенка в Чигирині — столиці Війська Запорозького. Московитів підтримало населення Ладижина й Умані.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Довідавшись про ситуацію, султан Мехмед IV наказав надати П. Дорошенку допомогу. 19 серпня військо султана здобуло Ладижин, а 4 вересня — Умань. Жителів обох містечок було страчено або забрано в ясир як зрадників і бунтівників. На жаль, унаслідок воєнних поразок і втрати популярності через каральні дії османів, які поводилися як завойовники, а не союзники, П. Дорошенко схилився до думки про перехід під владу московського царя. Він присягнув перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це лівобережному гетьману І. Самойловичу. Проте московська влада не визнала цей акт присяги. У вересні **1676 р.**, коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву та склав присягу царю. Так Москва здолала Козацьку державу, засновану Б. Хмельницьким, присвоївши її спадок. Проте боротьба на цьому не завершилася.

Тим часом у жовтні **1676 р.** Ян III Собеський (з 1674 р. король Речі Посполитої) після важкої перемоги уклав із султаном **Журавненський мирний договір**, яким підтверджував умови попереднього, але натомість скасовував щорічну данину Османській імперії. Проте й цей договір сейм не схвалив, і згодом бойові дії відновилися.

Після зречення П. Дорошенка уряд Османської імперії спробував за допомогою Ю. Хмельницького утримати за собою Правобережжя. У 1677 р. султан Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом **«князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького»**. Навесні 1677 р. разом з османською армією Ю. Хмельницький з'явився на українських землях. Проте населення не виявило готовності йти за Юрієм і чинило опір. На **початку серпня 1677 р.** відбувся перший Чигиринський похід. 100-тисячне османське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигирина та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста також

Цікаві факти

Через десять днів П. Дорошенко разом з 2 тис. козаків прибув до табору І. Самойловича і московського боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, що належали Б. Хмельницькому (були прислані колись йому султаном).

Згодом П. Дорошенко був доправлений до Москви, де перебував у почесному полоні. У 1680 р. він прийняв пропозицію стати воєводою. Тоді ж йому були надані й вотчини. Помер П. Дорошенко в 1698 р.

Карта
rnk.com.ua/110325
Чигиринські походи

Проект підручника видавництва «Ранок»

Облога Чигирина. Гравюра з Літопису Самійла Величка

Працюємо з джерелом

Опис Чигирина мандрівниками-іноземцями

Павло Алеппський (1654 р.):
«...фортеця Чигирин не має рівних собі у всій 171 країні козаків по висоті, величині підвищення, на якому вона збудована, по всій обширності й багатству вод і боліт, що її оточують. По цій причині вона дуже сильна...».
Евлія Челебі (1657 р.):
«Нині це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Цитадель стоїть на крутій скелі. Навколо фортеці три ряди непрохідних ровів... У фортеці стоять будинки козаків, криті драницями... Там же арсенал, чудові гармати, монастир з дзвіницею, подібною на вежу. В нижньому городі налічується 10 тис. будинків, критих драницями, 27 дзвіниць».
(Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. — Львів : Світ, 2003. — С. 171—172.)

- Яким мандрівники побачили Чигирин?

Словник

Депортація — примусове переселення людей за межі місць їхнього постійного проживання.

виявився невдалим. Після того як на допомогу гарнізону Чигирина прибуло 57-тисячне козацько-московське військо, очолюване князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем, облогу було знято.

У липні 1678 р. вже 200-тисячне османське військо вдруге взяло в облогу Чигирин. За допомогою підкопів турецькі війська підірвали вал та увірвалися в нижнє місто. Козаки і московити відступили до верхнього замку.

Московське військо за таємним наказом царя відмовилося прийти на допомогу. 120-тисячне козацько-московське військо, що стояло неподалік міста, не рушило з місця. Московський цар вирішив відкупитися від Османської імперії, віддавши Чигирин на поталу. Козацьку столицю було захоплено і вщент зруйновано. Проте виснажені тривалою облогою османські війська вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавського князівства.

5. «Великий згін»

- Чим було зумовлене спустошення Правобережжя? Висловіть думку, чому перша в українській історії депортація населення дістала назву «Великий згін».

Гетьман І. Самойлович, усвідомлюючи, що він втрачає Правобережжя, щоб позбавити нових його володарів людського ресурсу, за наказом із Москви провів у **1678—1679 рр.** першу в українській історії **депортацію** населення, що дістала назву **«Великий згін»**. Усі вцілілі фортеці на Правобережжі руйнували, а жителів міст і сіл насильно переселяли на Лівобережжя та Слобожанщину. Було переселено козаків і посполитих усіх 11 правобережних полків (загалом майже 20 тис. сімей). Про результати операції І. Самойлович доповідав: «Усі мешканці ржищівські, канівські, корсунські, староборські, мошенські, драбовські, білозерські, таганьковські, черкаські на сю сторону зігнані й від неприятеля відсторонені, а міста й села, й містечка їх, де раніше жили в тій стороні, усе без залишку випалені».

Проект підручника видавництва «Ранок»

Унаслідок воєнних дій і депортації Правобережжя було повністю спустошене, Чигирин втратив своє значення столичного міста та вже ніколи не відновився до масштабів середини XVII ст.

6. Укладення Бахчисарайського мирного договору між Московською державою та Османською імперією

⏩ Коли і на яких умовах було припинено боротьбу за Правобережну Гетьманщину між Османською імперією та Московською державою? Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося невдачею?

Після Чигиринських походів правителем Правобережжя залишився Ю. Хмельницький, який розмістився в Немирові. Він був підвладний турецькому намісникові (паші) із Кам'янця. Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго.

Тим часом Московська держава та Османська імперія домовилися про поділ Української козацької держави. У 1681 р. сторони підписали **Бахчисарайський мирний договір** на 20 років. Поштовхом до укладення договору було виснаження Московії, а також прагнення султана забезпечити тил перед запланованим великим наступом на Європу.

Умови Бахчисарайського мирного договору 1681 р.:

- кордон між Московією та Османською імперією пролягав по Дніпру;
- Лівобережна Гетьманщина, Київ із прилеглими містами та Запорожжя визнавали за Московською державою, а Південну Київщину й Поділля — за Османською імперією;
- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;

Цікаві факти

Після втрати Правобережжя І. Самойлович відрядив до Москви І. Мазепу та свого небожа — гадяцького полковника Михайла Гадяцького. Вони мали переконати царських урядовців у розширенні меж Гетьманщини, приєднавши слобідські полки. «На цю сторону, — зазначали посланці, — з того боку Дніпра перейшло 11 полків, але тепер їх залишилося у нас одна третина (понад 20 тис. сімей), а дві частини пішли раніше в слобідські полки і там мешкають. Нехай би великий государ вказав полки слобідські, населені українцями, — сумський, харківський, охтирський і рибинський — віддати під гетьманське управління, тому що всі ці полки, як і гетьман і все військо запорозьке, так само українці й одного государя піддані, й тоді б гетьман відав, де цих правобережних жителів розселить, і над усіма начальникував би гетьман, як нині бояри начальникують». Однак цар відмовив.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110326

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

- султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави;
- Московська держава мала сплачувати кримському хану «поминки» (данину) у попередньому обсязі.

7. Відновлення козацтва на Правобережжі

Що зумовило відродження козацтва на Правобережжі?

Бахчисарайський мирний договір не завершив боротьбу за Правобережжя. У **1681 р.** турецький султан віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георге III Дуки. Той поставив наказним гетьманом **Яна Драгинича**. Оселившись у Немирові, Я. Драгинич почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, він проголосив «загальне право свободи по всій Україні й відновлення козацьких полків».

Георге III Дука. Гравюра 1674 р.

На козацькій раді поблизу Немирова було обрано їхніх керівників. Полковником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського — Вергун, Чигиринського — Уманець (за іншими даними, Гримбашевський), Білоцерківського — Стефан Куницький. Останній в липні 1683 р. від імені ради правобережного козацтва попросився під владу польського короля, за що отримав від нього посаду гетьмана.

Ці заходи викликали занепокоєння Московської держави, яка вбачала в цьому порушення умов Бахчисарайського мирного договору. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців. У той самий час Річ Посполита також вирішила відновити козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Османською імперією та відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник **Остап (Євстафій) Гоголь** був призначений наказним гетьманом.

Остап (Євстафій) Гоголь. Невідомий художник. XVI ст.

У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на службі не лише з військовою метою, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Османської імперії, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто **Димер**.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Чому гетьман Д. Ігнатович втратив владу? Як склалася його подальша доля?
2. На якій території в 1678—1679 рр. здійснювався «Великий згін»?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 рр.
4. **Працюємо в парах. Метод «Удвох».** Розв'яжіть хронологічну задачу. Скільки років гетьман П. Дорошенко вів боротьбу за єдність Козацької держави?
5. Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Османською імперією призвів до нового спалаху громадянської війни в Українській козацькій державі.
6. Проведіть мінідослідження та складіть історичний портрет (на вибір): Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Дем'ян Ігнатович, Іван Самойлович.

Оцінюємо і створюємо

7. За додатковими джерелами підготуйте добірку експонатів до експозиції «Чигиринські походи» для віртуального музею з історії Української козацької держави.
8. Напишіть листа від особи представника правителя однієї з європейських держав про події на українських землях у 1667—1681 рр. Опишіть наслідки, які могли настати для країни, яку він представляє.
9. **Працюємо разом. Метод «Два — чотири — усі разом».** Обговоріть і сформулюйте оцінне судження, які здобутки боротьби за створення Української козацької держави вдалося зберегти після 1676 р.
10. **Працюємо в парах.** Чи згодні ви з твердженням гетьмана І. Мазепи, який, оцінюючи події Руїни, зазначав: «Самі себе звоювали»? Поясніть свою відповідь.
11. Складіть повідомлення для соціальної мережі про події на Правобережжі в 60—70-ті рр. XVII ст.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- заходи П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Української козацької держави;
- політику сусідніх держав щодо існування Української козацької держави;
- одночасне існування декількох гетьманів, які спиралися на різні зовнішні сили;
- причини поразок боротьби за відновлення єдності Української козацької держави.

Працюємо з хронологією

1667 р.	Західний похід П. Дорошенка
1668 р.	Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України
1669 р.	Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою
1672 р.	Бучацький мирний договір
1674—1676 рр.	Московсько-українська війна
1677, 1678 роки	Чигиринські походи османської армії
1678—1679 рр.	«Великий згін»
1681 р.	Бахчисарайський мирний договір

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 25. Слобідська Україна, Запорозька Січ і Ханська Україна в другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко

Тестові завдання
rnk.com.ua/109602

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким був устрій Запорозької Січі? Які українські землі перебували під владою гетьмана?
2. Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким був адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі в другій половині XVII ст.;
- про особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини;
- про роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.;
- про діяльність кошового отамана І. Сірка;
- що таке «Слобідська Україна (Слобожанщина)», «Ханська Україна», «займанщина».

Словник

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історична область, до якої належали території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької та Луганської областей України; південно-східної частини Воронезької, південно-західної частини Бєлгородської, півдня Курської областей Росії.

1. Виникнення та розвиток Слобідської України

Чому на Слобожанщині сформувався козацький устрій?

Із другої половини XVI ст. на землях, де сходилися кордони Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханату, активно розгортався процес колонізації. У XVII ст. він набув значних масштабів. Основну роль у ньому відігравали українські селяни й козаки з Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Переселенський рух призвів до виникнення історико-географічної області під назвою **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**. На той час переселенців називали «викотці». Це були люди, які розривали всі зв'язки з колишнім місцем перебування та йшли на незаселені території. Формально ці землі належали московському царю, але фактично вони були нічиїми.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Я. Остряниною (вони оселилися в Чугуєві). У 50-ті рр. XVII ст. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з Іваном Дзиковським заснувала Острогозьк, а група переселенців з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим — Суми. На городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали міста Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Разом із містами виростали й нові села.

Утворені на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися слободами (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювали

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Будівництво Сумської фортеці. Діорама. Художник Ю. Александрочкін

- Висловіть думку, чому на нових землях поселенці з Гетьманщини відтворювали козацькі звичаї, традиції, устрій.

царські жалувані грамоти. Свідченням визнання влади царя була присяга, яку складали поселенці. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воєводи.

У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських поселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. На Слобідській Україні утвердився козацький устрій.

Старшину обирали на загальних козацьких радах. Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого й писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники. Полковника обирали на довічний термін. Його затверджували бєлгородський воєвода і цар. Крім того, на Слобожанщині нерідко спостерігалося успадкування посади полковника. Це було пов'язане з особливостями заселення краю: полковники часто були ватажками переселенських груп.

Полковники підпорядковувалися безпосередньо бєлгородському воєводі. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Цікаві факти

Реакція Б. Хмельницького на переселенський рух до Слобожанщини була вкрай негативною. У 1657 р. він планував каральний похід на територію Сумського полку, який тільки формувався, щоб близько 10 тис. козаків повернути до свого війська. Переселенців він розглядав як дезертирів, тобто втікачів. Навіть був закон, за яким майно «викотців» можна було конфіскувати.

- Поясніть таку реакцію Б. Хмельницького на переселенський рух.

Карта
rnk.com.ua/110327
Територія слобідських козацьких полків

Цікаві факти

Масове переселення на Слобожанщину розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язане з добою Руїни. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де, за різними джерелами, жило від 120 до 250 тис. осіб. Більшість із них становили українці (80 %).

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Палац Шидловських у селі Старий Мерчик (Харківська область). Сучасний вигляд

- Яку роль у формуванні історичної пам'яті відіграє збереження архітектурних пам'яток?

Працюємо з джерелом

Зі звернення жителів Сумського полку до царя (1705 р.)

Наші діди, батьки, брати й родичі та ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст у [Слобідську] Україну на закликання бєлгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися там, щоб ми захистили собою московсько-українські міста по Бєлгородській лінії в диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення в цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти й села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московсько-українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити та всілякими промислами промишляти без чиншу (податку), за старим українським звичаєм. (Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х. : Основа, 1990.— 256 с.)

- **Працюємо разом.** **1.** Як формувалося населення Слобожанщини? **2.** Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського прикордоння? **3.** Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Царська влада використовувала українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечувала їх зброєю, продовольством, зберігаючи за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування. Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право **займанщини.** Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити. Із часом, щоб урегулювати займанщину, навколо міста або села визначали певну земельну ділянку, яка розподілялася серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно.

Упродовж другої половини XVII ст. багата старшина поступово перетворювалася на великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Ф. Шидловського, Г. Дінця, Г. Кондратьєва та інших. Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки. У її володінні були цілі села й хутори.

2. Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.

- Чому політика керманичів Січі часто розходилася з політикою гетьманів?

Після створення Української козацької держави Запорозька Січ перебувала під

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

У похід. Художник М. Пимоненко. 1902 р.

Поміркуйте, як складалося життя жінок козаків, коли їхні чоловіки перебували в поході.

владою гетьмана, хоча й зберігала певну самостійність у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати окрему роль у політичній діяльності козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців.

Після смерті Б. Хмельницького Запорожжя фактично виокремилося в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману. Воно проводило самостійну внутрішню й зовнішню політику, яка часто суперечила політиці гетьманів. Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду. Це дало йому привід втручатися у внутрішні справи козацької України. Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під формальним контролем Речі Посполитої та Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському царю. Саме із цього часу було заборонено будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханатом, а для контролю над козаками на запорозьких землях було збудовано фортеці, де розміщувалися московські залоги. Проте ще тривалий час Запорозька Січ намагалася проводити власну політику, яка була переважно антимосковською.

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чорто-

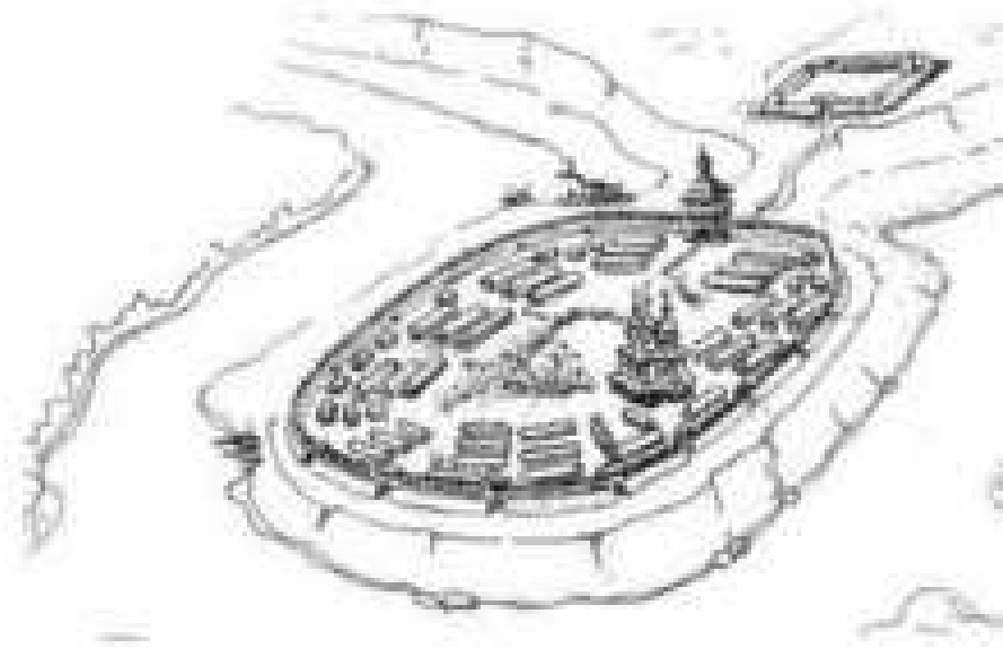

Чортомлицька Січ. Реконструкція

Гість із Запорожжя. Художник Ф. Красицький. 1916 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

млик, що розташовувався біля місця впадання в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка на Дніпропетровщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели потужні штучні укріплення.

3. Устрій і господарський розвиток Січі

Якими були основні джерела доходів запорозьких козаків у другій половині XVII ст.?

За роки Хмельниччини на Січі відбулися певні зміни. Так, в умовах збереження звичаїв і традицій Запорожжя зростала роль в управлінні кошового й курінних отаманів. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

Проте економічне життя Запорожжя порівняно з попереднім періодом змінилося мало. Крім промислів (мисливство, бджільництво, рибальство), основу господарства Запорожжя становило скотарство. Ним займалися насамперед у зимівниках — хутірських господарствах, де взимку утримували велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було не розвинене через постійну воєнну загрозу й відсутність достатньої кількості робочих рук. До того ж запорожці, які зверхньо ставилися до селянства, вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям. На Січі працювало чимало ремісників, які переважно виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, спорядження, господарський інвентар, морські й річкові човни тощо.

Господарська діяльність козаків повністю не забезпечувала їхніх потреб. Додатковим джерелом доходів для них була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4. Кошовий отаман І. Сірко

Чому історики дають неоднозначні оцінки діяльності І. Сірка?

Одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі був І. Сірко. Він провів понад 60 пере-

Цікаві факти

Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримським ханатом, Польщею, Московією. Запорожці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, сіль, а купували зерно, зброю, тканини тощо. Також запорожці збирали з купців, що проходили їхніми землями, мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110351
Реальне життя козаків на Січі

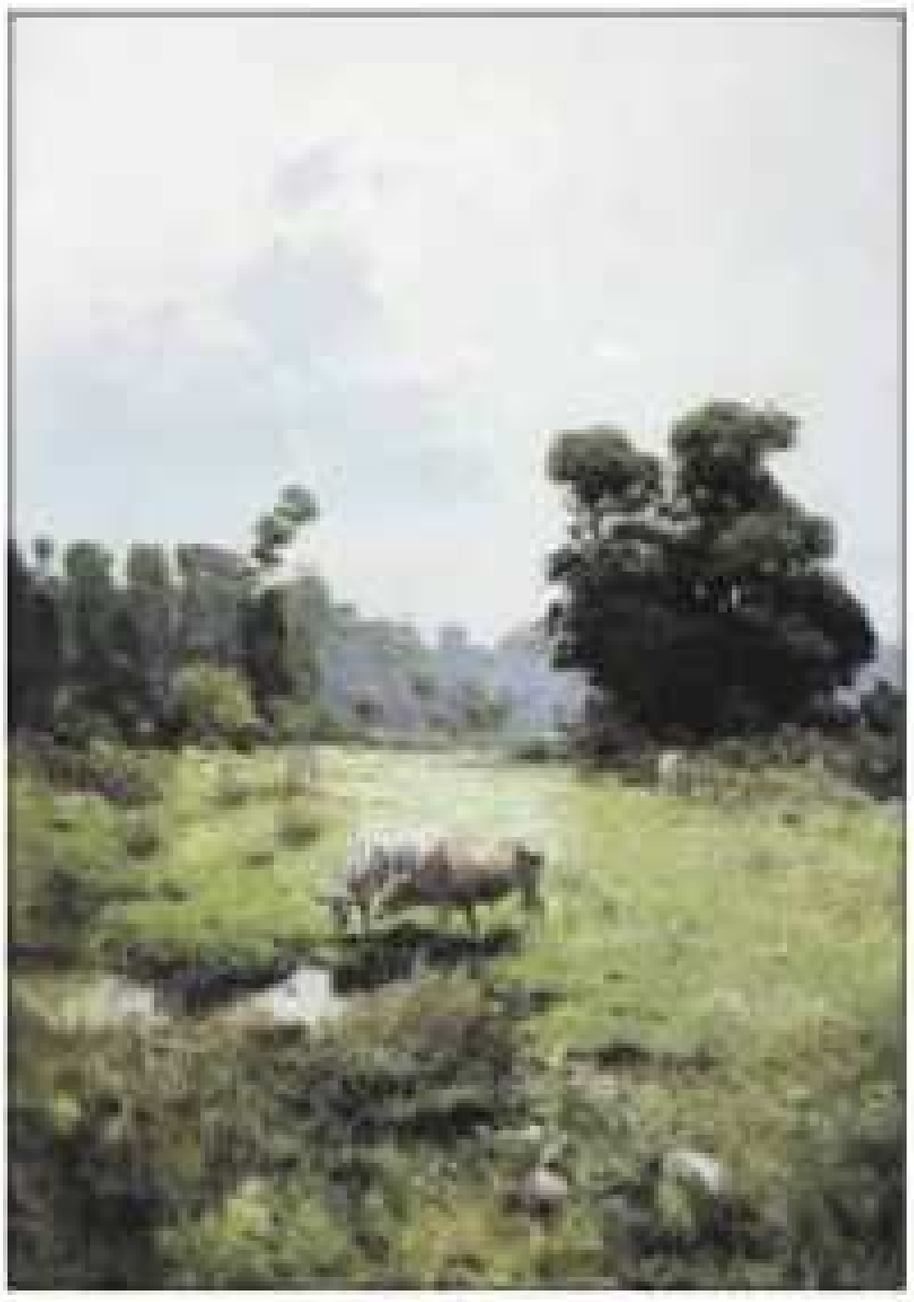

Козача левада. Художник С. Васильківський. 1893 р

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

можних битв проти військ Османської імперії, Кримського ханату і ногайських орд. Свою військову діяльність І. Сірко розпочав напередодні Козацької революції. У 1658—1660 рр. подільські козаки обрали І. Сірка вінницьким (кальницьким) полковником. Він був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме І. Сірко організував і здійснив воєнний похід на Аккерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу та не дозволив І. Виговському скористатися результатами перемоги в Конотопській битві. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду. У 1660 р. І. Сірко виступив проти Слободищенського трактату, залишив полковництво й пішов на Запорожжя. У 1660—1661 рр. він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханату.

Після обрання І. Брюховецького гетьманом у **1663 р.** І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. Того самого року він здійснив два вдалі походи до Кримського ханату, завдавши йому відчутних поразок. Наступного року спільно з московськими військами І. Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив загони польського полковника С. Чарнецького й правобережного гетьмана П. Тетері. Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат Османської імперії виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив похід у Кримський ханат: розгромив татарську орду біля Кафи й визволив близько 2 тис. бранців. Однак переможний похід став поразкою для П. Дорошенка в його боротьбі, він втратив кримських татар як союзників. У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим.

Того самого року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував турецьку фортецю на узбережжі Чорного моря. У жовтні 1671 р. І. Сірко разом

Погруддя Івана Сірка. Дніпропетровський національний історичний музей

- За додатковими джерелами складіть історичний портрет І. Сірка.

Навчальний фільм

rmk.com.ua/110352
Іван Сірко. Герой чи зрадник

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Похід запорожців у Крим. Художник М. Самокиш. 1934 р.

із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханатом.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Федір Жученко захопив його в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Однак незабаром він був звільнений на прохання польського короля. На Річ Посполиту сунула величезна турецька армія. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. У червні 1673 р. І. Сірко знову був на Січі. Зібравши козаків, він штурмом узяв Іслам-Кермен, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніваний султан Мехмед IV у 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади й прийняти його протекторат. Запорожці відповіли дошкульним листом. Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід у Кримський ханат. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю Бахчисарай. Військо хана було розбите, а йому самому довелося рятуватися втечею. Проте користі від цього походу для Української козацької держави не було.

У 1676 р. після зречення П. Дорошенком булави І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 років кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі

Працюємо з джерелом

Із листа І. Сірка до царя Олексія Михайловича (13 березня 1664 р.)

Я, Іван Сірко, звичайної своєї служби вашій царській пресвітлій величності не залишаючи, місяця січня 8 числа з коша славного Запорожжя пішли за дві ріки, за Буг і за Дністер, де з милості Божої... напавши на турецьке місто Тигиня (Бендери), багатьох бусурманів побили і здобич велику взяли... я з Військом Запорозьким, повернувшись з-під Тигині, міста турецького, прийшов під міста черкаські...
Через нас, Івана Сірка, до вашої царської величності привернута вся Мала Росія, міста, що є над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт. (Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. — Т. 2. — Львів : Світ, 1991. — 388 с.)

1. На чиїй службі перебував І. Сірко? **2.** Про які успіхи він доповідав царю?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море. За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турецькі війська дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, то повернули назад.

Влітку 1680 р. кошовий І. Сірко, що був уже в похилому віці, занедужав і невдовзі помер на власній пасіці.

5. Початок формування Ханської України (Ганщини)

▸▸ Чим пояснюється утворення Ханської України?

У 80-х рр. XVII ст. на землях між Дніпром і Дністром, що належали Кримському ханату, почали селитися українці. Вони тікали від складних умов життя, спричинених постійними війнами, що вирували на території Гетьманщини. Із часом ці терени дістали назву **Ханська Україна**, або **Ганщина**. Також щодо цих теренів уживали назви Татарська Волощина й Кочубейська Татарія. Османи називали їх «Мукатаа Томбасар».

Імовірно, першим гетьманом Ханської України був **Теодор Сулименко** (Сулимко), якому в 1684 р. султан Мехмед IV дав гетьманську булаву за рекомендацією кримського хана. Незабаром його змінив Яким Самченко.

Управління Ханською Україною здійснювали гетьмани, резиденція яких була розташована в Ягорлику (зараз Молдова). Політичний і господарський устрій цих земель нагадував Запорозьку Січ і Гетьманщину.

Із 1686 до 1695 р. гетьманом Ханської України був Степан Лозинський. Він намагався поширити свою владу на Правобережжя. Йому навіть удалося захопити Немирів, який він зробив своєю резиденцією. Проте поразка Османської імперії повернула Правобережжя під владу Речі Посполитої, і надалі територія Ганщини обмежувалася лише землями, які належали до Кримського ханату. Господарський розквіт цих теренів припав на середину XVIII ст.

Могила І. Сірка неподалік колишньої Чортомлицької Січі на околиці села Капулівка (Дніпропетровська область)

Пам'ятна монета, присвячена І. Сірку. 2002 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110353
Що таке Ханська Україна?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- колонізацію українським населенням земель, що призвело до формування Слобожанщини і Ганщини;
- успішний господарський розвиток цих земель;
- статус Запорозької Січі в 70—80-ті рр. XVII ст.;
- вплив політики кошових отаманів на події на теренах Гетьманщини;
- місце в історії України І. Сірка.

Працюємо з хронологією

1663 р.	Перше обрання І. Сірка кошовим отаманом
1675 р.	Захоплення Кримського півострова запорожцями на чолі з І. Сірком
80-ті рр. XVII ст.	Початок формування Ханської України (Ганщини)

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини?
2. Який кошовий отаман відігравав провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.?
3. Із якою метою запорожці здійснювали походи проти Османської імперії та Кримського ханату?
4. Закінчіть речення: «Ганщиною називали землі, які були заселені українцями у складі володінь ...».

Застосовуємо і аналізуємо

5. Покажіть на карті атласу території:
   1) Слобожанщини;
   2) Запорозької Січі;
   3) Ганщини.
6. Визначте, які зміни відбулися у складі запорозького козацтва в другій половині XVII ст. Як вони вплинули на розвиток Січі?
7. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте основні причини та етапи колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці.
8. Доберіть приклади втручання Московської держави у відносини між гетьманами і Запорозькою Січчю.
9. **Працюємо в парах.** Складіть СМС-повідомлення, яке розкриває особливості розвитку господарства Запорозької Січі.

Оцінюємо і створюємо

10. **Працюємо разом.** Дайте оцінку змінам адміністративного підпорядкування Запорозької Січі протягом другої половини XVII ст.
11. **Метод «Барометр».** Чи можна стверджувати, що в 60—70-х рр. XVII ст. Запорозька Січ була окремою державою? Наведіть аргумент на підтвердження вашої думки.
12. **Працюємо в малих групах. Метод «ПРЕС».** Поясніть, чому Річ Посполита не змогла налагодити ефективний контроль за Січчю на відміну від Московської держави.
13. Дослідіть життєвий шлях І. Сірка. Результат роботи презентуйте у вигляді його сторінки в соціальній мережі або кросенсу.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 26–27. Українські землі в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109603

1. Козацтво у війні Священної ліги з Османською імперією

Які держави скористалися звитягою українських козаків у війні Священної ліги з Османською імперією?

Підписання Бахчисарайського мирного договору суттєво змінило розклад сил у Центрально-Східній Європі. Він розв'язав руки султану для останнього, як виявилося, великого наступу Османської імперії на Європу. Його кульмінацією стала облога Відня в **1683 р.** На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів по табору османів примусив останніх тікати з місця битви. Після цієї перемоги Річ Посполита вступила до Священної ліги (Папська область, Венеція, австрійські Габсбурги), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У той час як польський король Ян III Собеський громив армію османів під Віднем, 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи. Вони

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Руїна? Якими є її хронологічні межі?
2. Які українські гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу? Що їм завадило це здійснити?
3. На які сили вони спиралися? Які методи для цього використовували?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як відбулося закріплення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством;
- про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст. та його ліквідацію, «Паліївщину»;
- про Карловицький конгрес і його наслідки для українських земель;
- як розгорталися події національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. під проводом Ференца II Ракоці на Закарпатті.

Похід війська Кримського ханату та Османської імперії на Відень. Гравюра 1683 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Віденська битва 1683 р. Художник Ф. Геффелс

здобули гучну перемогу над османськими й татарськими військами в битві під містом Тигиня (нині Бендери) і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі зазнали поразки від османів у Молдавському князівстві. У поразці звинуватили С. Куницького, через що його було страчено. Новим гетьманом став **Андрій Могила (Мигула)** (1684—1685 рр.).

Король Ян III Собеський прагнув створити міцну перешкоду османським нападам. Тому він вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової Конституції (1685 р.) за козаками затверджували вольності, свободи і привілеї, а також дозволяли заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького).

На землях, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був **Григорій Гришко**, а його наступником — **Самійло Самусь**.

Козаки нових полків (2 тис. осіб були записані до реєстру) брали активну участь у війні з Османською імперією, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110328

Костел Святих Петра і Павла в Кам'янці-Подільському. Сучасний вигляд.
Мінарет костелу залишився після влади Османської імперії. У 1699 р. турецький представник передав місто польським комісарам. Цим завершилося 27-річне панування османів на цих теренах

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

«...Турки майже три місяці з міста відступали за Карловицьким миром 1699 р., ніхто за турками не гнався, їм навіть вози польська адміністрація давала, щоб турки скоріше з Кам'янця пішли з усім своїм скарбом», — так описують тогочасні події польські дослідники Рената Круль-Мазур і Даріуш Колодзейчик. Церемонія передання міста мала відбутися 15 травня, але її здійснили лише 22 вересня 1699 р.

Засідання Карловицького конгресу. Невідомий художник. Гравюра. 1699 р.

шляхтою, що спалахнув у 1688 р. за земельні володіння. Проте поки йшла війна, вища влада Речі Посполитої намагалася не помічати цього конфлікту.

У 1699 р. держави Священної ліги й Османська імперія після **Карловицького конгресу** (1698—1699 рр.) підписали **Карловицький мир**, за яким Річ Посполита повертала собі Західне Поділля. Цього самого року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

2. Закарпаття між Габсбургами та Османською імперією

Як події війни Священної ліги з Османською імперією позначилися на долі Закарпаття?

Після поразки османської армії під Віднем Габсбурги намагалися підкорити володіння трансільванських князів. На той час князем був непримиренний противник Габсбургів Імре Текелі, якого в 1682 р. визнали угорським королем. І. Текелі з 1678 р. був лідером **куруців**, які у 1672 р. підняли повстання проти зверхності Габсбургів.

Найяскравішими подіями боротьби Габсбургів проти трансільванського князя стали три облоги Мукачівського замку Паланок у 1686—1688 рр., яким керувала дружина І. Текелі княгиня **Ілона Зріні** з малолітнім сином **Францом II Ракоці**.

Словник

Карловицький конгрес 1698—1699 рр. — міжнародний конгрес, на якому були вироблені умови й укладені мирні договори між державами Священної ліги (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією, яка зазнала воєнної поразки. Відтоді Османська імперія почала втрачати контроль над своїми володіннями в Європі.

Куруци — учасники антигабсбурзьких повстань в Угорському королівстві в 1672—1711 рр. Здебільшого куруцами були етнічні угорці, але серед них також були словаки та русини (українці).

Карта
rnk.com.ua/110329
Втрати Османської імперії за умовами Карловицького миру 1699 р.

Проект підручника видавництва «Ранок»

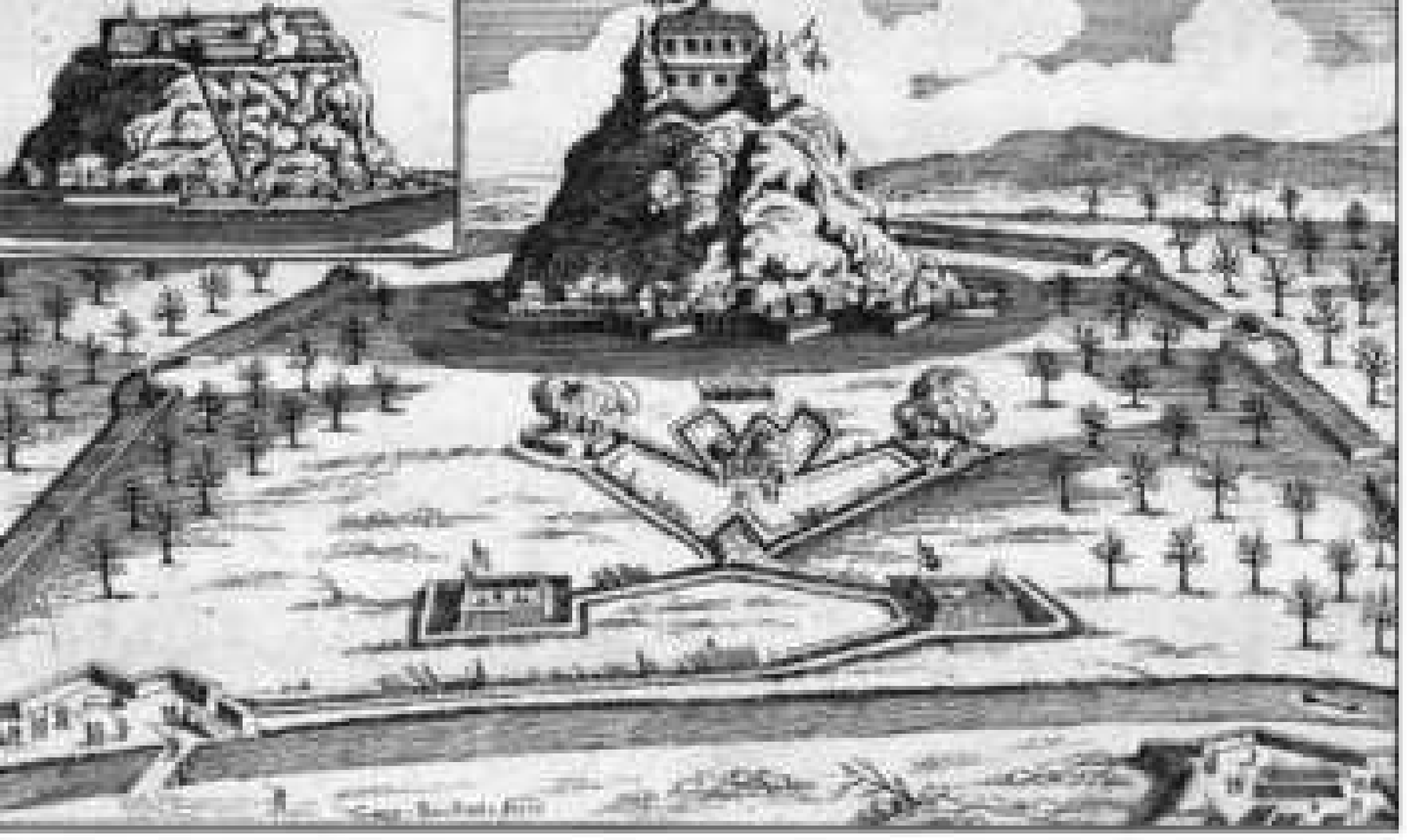

Облога Мукачівського замку 1686 р. Невідомий художник. 1695 р.

Під час оборони княгиня сама керувала вогнем артилерії, планувала вилазки проти військ Габсбургів. У Європі цю облогу обговорювали у світських салонах, і навіть султан віддавав належне мужності й розуму І. Зріні. Проте сили були нерівними. Османи не могли надати належної підтримки. Третя облога замку Паланок завершилася капітуляцією. Княгиню під негласний арешт вивезли до Відня, а Франца II Ракоці — до єзуїтського коледжу в Чехії. У 1692 р. султан обміняв І. Зріні на одного з австрійських генералів. До кінця життя вона прожила у Стамбулі з чоловіком.

Після перевиховання єзуїтами Францу II Ракоці доручили управляти землями в Словаччині та на Закарпатті. Однак незабаром він утік до Речі Посполитої.

І. Зріні під час облоги Мукачівського замку. Гравюра. Художник Ф. Жолан

3. Лівобережна Гетьманщина. Гетьманство І. Самойловича

Якими були основні причини посилення залежності Гетьманщини від Московської держави за часів правління І. Самойловича?

У той час як на Правобережжі і на Закарпатті відбувалися бурхливі події, на Лівобережжі й Слобожанщині панувало відносно мирне життя. Тут зберігався полково-сотенний устрій. На Лівобережжі було десять полків, які, своєю чергою, поділялися на сотні. Водночас на внутрішнє життя Гетьманщини по-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

чали впливати царські воєводи, які перебирали на себе чимало владних повноважень.

Як ви вже знаєте, у результаті Хмельниччини землі й угіддя із займанщиною включно селяни вважали своєю власністю. Оскільки Українська козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старост, вигнаної шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі.

Землі козацтва не підпорядковувалися Військовому скарбу. Тому козаки не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести державну військову службу. У разі ухилення від служби їх виключали з козацького стану, після чого вони втрачали право на землю. У 60—80-ті рр. XVII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині почало формуватися **старшинське землеволодіння**.

Зміцнювалися позиції гетьманського й монастирського землеволодінь. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта, а також монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали особисту свободу, мусили сплачувати різні податки та виконувати повинності, у монастирських володіннях — іноді відбували панщину.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігалося піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. У старшинських, монастирських господарствах та господарствах заможних козаків вирощували зерно на продаж. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней. У господарстві старшини, заможних козаків переважала наймана праця, але частішали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру. У цей час швидко розвивалися й міста та міс-

Словник

Старшинське землеволодіння — форма землеволодіння, що склалася в Українській козацькій державі. Воно існувало у двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Як винагороду за несення служби в козацькому війську старшина отримувала на «ранг» (посаду) землі, села й містечка з державного земельного фонду в тимчасове володіння. Також старшина накопичувала землі завдяки займанщині, купівлі землі в козаків, селян.

Хутір на Дніпрі, який зберігся від козацьких часів. 1916 р.

Зверніть увагу

За гетьмана І. Самойловича козакам було дозволено займатися власною прибутковою справою, але за це слід було сплатити «оренду» (так тоді називали дозвіл на господарську діяльність). Це дало поштовх до стрімкого економічного розвитку Лівобережної Гетьманщини і значно наповнило скарбницю гетьмана. Проте для окремих представників козацької старшини власний млинок, гуральня або інший промисел ставали важливішими, ніж боротьба за Батьківщину.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

І. Самойлович мав сумну славу найбільшого казнокрада. За час свого правління він запровадив велику кількість надмірних і незрозумілих податків, мав багато маєтків, які щедро роздавав своїм родичам і друзям. До кінця життя І. Самойлович накопичив величезні статки, які викликали заздрість навіть у найвищого московського чиновництва.

Працюємо з джерелом

Історик XX ст. Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. (Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів : Світ, 1991. — 576 с.)

Працюємо разом. Обговоріть, на які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказав історик.

течка, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Спостерігався розвиток торгівлі, формувалися центри ярмаркової торгівлі. Основні торговельні зв'язки Лівобережна Гетьманщина мала з Московською державою.

Гетьманом Лівобережжя, як вам уже відомо, у 1672—1687 рр. був І. Самойлович. За своє тривале 15-річне гетьманування він не лише переймався зовнішніми справами, а й приділяв чимало уваги внутрішнім питанням. За І. Самойловича в Лівобережній Гетьманщині розпочався період відносно стабільного господарського розвитку, відродилося культурне життя. Коштом І. Самойловича збудували ряд соборів, зокрема у Мгарі (зараз територія Полтавської області). Він зміцнив владу гетьманської адміністрації в регіонах, намагався приборкати Запорозьку Січ. Фактично І. Самойлович припинив скликати загальні козацькі ради й почав називати себе «верховним володарем і господарем вітчизни».

І. Самойлович започаткував інститут **«бунчукових (значкових) товаришів»**. До нього належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готувалися в майбутньому обійняти керівні посади. Також гетьман сприяв утвердженню старшинського землеволодіння. Сам він був великим землевласником, зокрема, мав у своєму розпорядженні місто Гадяч і 14 сіл. Прагнення з боку І. Самойловича одноосібної влади, тяжіння до запровадження монархічної форми правління на українських землях непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало невдоволених жадобою та здирництвом гетьмана.

4. «Вічний мир» між Московською державою та Річчю Посполитою. Перший Кримський похід

Як умови «Вічного миру» 1686 р. вплинули на становище українських земель і політичну роль козацтва?

Щоб залучити Московську державу до боротьби з Османською імперією та закріпити за

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ПОДІЛ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА «ВІЧНИМ МИРОМ» 1686 р.

Перша сторінка договору про «Вічний мир» 1686 р.

собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією. У **1686 р.** між Річчю Посполитою та Московією було підписано «Трактат про Вічний мир», або **«Вічний мир»**, відповідно до якого:

- Лівобережжя, Запорожжя й Київ з околицями визнавали за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею;
- Московія визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Османської імперії;
- правобережні землі Наддніпрянщини, спустошені польськими й турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними;
- польська влада зобов'язувалася забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання;
- Московська держава й Річ Посполита вступали у військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханату.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський мирний договір між Московією та Османською імперією. Для Української козацької держави договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Гетьман Іван Мазепа. Художник С. Васильківський. Початок XX ст.

За інформацією з відкритих джерел дізнайтеся, що символізує герб І. Мазепи.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110354
Мазепа. Таємниці великих українців

на дві частини. Саме тому проти «Вічного миру» виступав гетьман І. Самойлович, але всі його звернення до царя були марними.

Після укладення «Вічного миру» Московська держава могла вступити у боротьбу за Північне Причорномор'я. **У 1687 р.** було здійснено спільний **Перший Кримський похід** 100-тисячного московського та 50-тисячного козацького війська на чолі з князем Василем Голіцином і гетьманом І. Самойловичем. Проте похід завершився повним провалом. Провину за це безпідставно поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його від гетьманства.

5. Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті

Завдяки яким подіям І. Мазепа став гетьманом? Чому підписання Коломацьких статей стало поштовхом до заворушень по всій Гетьманщині?

Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московське і козацьке військо, за наказом князя В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу **Івану Мазепі** (1687—1709 рр.).

Заступаючи на посаду, І. Мазепа підписав і новий українсько-московський договір — **Коломацькі статті**. Вони загалом повторювали текст Глухівських статей 1669 р., але до них додали деякі нові пункти, які стали наступним кроком на шляху обмеження прав Гетьманщини з боку Московської держави. Так, статті підтверджували 30-тисячний козацький реєстр, права і привілеї гетьмана та старшини. Проте гетьману заборонялося змінювати генеральну старшину на її урядах без дозволу царя. Також гетьман не міг самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами та був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя). Крім того, гетьман мусив за наказом царя ви-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ставляти козацькі війська проти Кримського ханату й Османської імперії. У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом. Також статті містили спеціальний пункт, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московією: Гетьманщина оголошувалася частиною єдиної держави московського царя. Тобто всі права козаків і Гетьманщини цар міг будь-коли скасувати.

Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом до заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини.

Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

6. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695 і 1696 рр.

⏩ Як можна оцінити участь українських козаків у війнах Московської держави з Османською імперією?

Стабілізувавши ситуацію в Гетьманщині, І. Мазепа був зобов'язаний брати участь у подальших воєнних діях проти Кримського ханату. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самара й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим й водночас захищати Гетьманщину від нападів. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав туди гроші.

Навесні **1689 р.** відбувся **Другий Кримський похід** московсько-козацького війська. Московське військо загальною кількістю 100 тис. осіб під керівництвом князя В. Голіцина зі слобідськими полками рушило на Крим. До нього приєдналися гетьманські полки на чолі з І. Мазепою. Війська підійшли до стін Перекопа. Однак брак води й продовольства не дав змоги

Постать в історії

Іван Мазепа народився в 1639 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї української шляхти. Його юнацькі роки припали на період Хмельниччини та Руїни. Він здобув освіту в Києво-Могилянському колегіумі та Варшавському єзуїтському колегіумі, вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Крім української, І. Мазепа вільно володів московською, польською, італійською, німецькою, французькою, кримськотатарською мовами та латиною.

І. Мазепа служив при дворі польського короля Яна II Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Згодом він опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, І. Мазепа налагодив тісні відносини з впливовими особами, наближеними до царя. Усе це було запорукою його успішної діяльності на посаді гетьмана.

Коломацькі статті. Титульний аркуш. Копія XVIII ст.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Козаки в поході на Крим. Невідомий художник

успішно завершити кампанію. Похід закінчився провалом.

У цей час у Москві спалахнула боротьба за владу між царицею Софією (яка мала фактичну владу) та її братами. І. Мазепа швидко зорієнтувався і зайняв бік Петра I, який став новим царем. Новий московський правитель оцінив лояльність гетьмана. Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади.

У цей час війна Московії з Османською імперією тривала. У середині 90-х рр. XVII ст. цар Петро I склав план війни з Османською імперією, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра.

Перший похід Петра I в **1695 р.** на Азов зазнав невдачі через відсутність флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були успішними: він захопив Кизикермен і Тамань.

Проте це не вплинуло на загалом невдалий перебіг подій. У **1696 р.** Петро I разом з козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту Московії та козацької флотилії місто Азов було здобуте.

Воєнні дії точилися й поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна лягла важким тягарем на населення Гетьманщини, яке утримувало московську армію та споряджало козацькі полки. У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали Карловицький

Облога Кизикермена 1695 р. Гравюра

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

мир з Османською імперією. У **1700 р.** між Московською державою та Османською імперією був підписаний **Константинопольський мирний договір**, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря.

7. Московські статті 1689 р. Політика гетьмана І. Мазепи

Завдяки чому І. Мазепі вдавалося тривалий час утримувати владу?

У **1689 р.** гетьман І. Мазепа підписав з Петром І нові **Московські статті**, які виявилися останніми у відносинах між царями й гетьманами. Московські статті фактично поновлювали податки, що були введені І. Самойловичем та скасовані Коломацькими статтями.

Податки забезпечували економічну незалежність гетьманської скарбниці, а відповідно — і автономію Гетьманщини. Московські статті також дозволяли І. Мазепі навести лад у ґуральництві, що було значним економічним чинником.

І. Мазепа домігся проведення огляду й перепису всіх козаків. Цим він прагнув зробити соціальну структуру суспільства стабільною. Гетьман потурбувався й про те, щоб посилити свою владу та мати зверхність не тільки над старшиною, а й над московськими воєводами. Це також було закріплено в новому договорі. Крім того, І. Мазепа домігся захисту прав козаків від тиску духовенства, а прав усього населення Гетьманщини — від свавілля московських воєвод.

Таким чином, уклавши Московські статті, І. Мазепа виразно заявив про початок реалізації нової внутрішньої політики. На першому етапі гетьманства І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із царем: доповідав про «витівки» запорожців, придушував соціальні виступи населення, відправляв козацькі полки в далекі воєнні походи в інтересах Московії. За все це цар щедро обдаровував І. Мазепу. У 1700 р. І. Мазепа отримав найвищий ор-

Універсал гетьмана І. Мазепи про сплату податків із млинів. Фотокопія. 1695 р.

Цікаві факти

Низка пунктів Московських статей передбачала зміцнення військової сили Гетьманщини. Передбачалося збільшення кількості охотських (найманих і сердюцьких) полків, яких мали утримувати світські й церковні особи. Також збільшувалася кількість московських військ під приводом захисту Української козацької держави від нападів татар.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Гетьман І. Мазепа мав одну з найкращих у тогочасній Україні книгозбірень й обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб.

Оздоблення дзвіниці Софійського собору в Києві — яскравий приклад українського бароко. Сучасний вигляд

ден — Андрія Первозванного, а в 1707 р. — титул князя Священної Римської імперії.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи закріпити їх як привілейовані верстви суспільства. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодінь. **У 1701 р.** він обмежив панщину для селян, яка не мала перевищувати двох днів на тиждень. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.

Сам гетьман мав близько 100 тис. селян на українських землях та 20 тис. селян у Московській державі. Він був одним із найзаможніших людей Європи, мав багаті колекції зброї та книг. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Проте воєнні потреби вимагали боєздатного козацького війська. **У 1698 р.** козаків було поділено на спроможних виконувати військову службу (**виборних**) і неспроможних (**підпомічників**), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Під час Другого Кримського й Азовських походів І. Мазепа власним коштом спорудив понад 700 човнів, які ходили по Дніпру, здійснюючи перевезення військ, вантажів та висаджуючи десанти. Із метою оборони південних кордонів гетьман побудував фортеці, зокрема Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара.

Одним із найважливіших напрямів загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Гетьманщина може зрівнятися з європейськими державами.

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудоване нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленська

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

І. Мазепа серед своїх добрих справ. Художник І. Мігура. Гравюра 170б р.

церква Братського монастиря, дзвіниця Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

8. Повстання під проводом С. Палія (1702–1704 рр.)

» Чи можна вважати повстання С. Палія успішним? Чому?

У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьману С. Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак вони відмовилися виконати це розпорядження та

Цікаві факти

Під безпосереднім наглядом і керівництвом І. Мазепи було споруджено 12 храмів та відновлено 20. Внесок І. Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки вагомим, що тогочасний різновид українського бароко дослідники називали «мазепинським бароко». І. Мазепа також сприяв перетворенню Києво-Могилянського колегіуму на академію (1701 р.). У 1700 р. на українських землях було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум. На думку дослідників, така цілеспрямована та всебічна культурна діяльність І. Мазепи дає змогу говорити про неї не просто як про благодійництво, а як про зважену далекоглядну державну політику.

» За інформацією з відкритих джерел з'ясуйте, що зображено на гравюрі. Про які добрі справи І. Мазепи йдеться?

Антимосковське повстання Петра Іваненка (Петрика)
rnk.com.ua/110330

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Гетьман Самусь і полковник С. Палій.
Невідомий художник

Семен Палій. Невідомий художник. XIX ст.

Пам'ятник на честь визволення міста
Біла Церква (Київська область)
у 1702 р. козаками під проводом
полковника С. Палія

розпочали боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали **«другою Хмельниччиною»**, або **«Паліївщиною»**. На чолі повстання став полковник **Семен Палій (Гурко)**.

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. **У 1702 р.** повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки. Коронний гетьман С. Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста польські війська відступили на Поділля, а козаки С. Палія зайняли територію майже всієї Правобережної Гетьманщини та вигнали звідти шляхту.

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили опорний пункт Речі Посполитої на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Польські війська з великими труднощами приборкали повстання на Поділлі та Брацлавщині.

На той час Річ Посполита перебувала у складних умовах. У країні виникло два ворожі табори: один на чолі зі Станіславом Лещинським, який підтримувала Швеція, інший — на чолі з Августом II Сильним за підтримки Московської держави.

Повстання відповідало інтересам Швеції, але його лідери сподівалися на допомогу Мос-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ковської держави й лівобережного гетьмана. І. Мазепа теж хотів скористатися ситуацією для відновлення єдності Гетьманщини.

У 1704 р. під приводом допомоги королю Августу II козаки І. Мазепи вступили на Правобережжя. Їх зустрічали як визволителів.

Повстання припинилося. Однак несподівано С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру. І. Мазепа взяв на себе управління Правобережною Гетьманщиною. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — карали «бунтівників» й підтримували шляхту.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив похід, завдавши поразки Августу II, який був одночасно правителем Саксонії. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Московії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши промосковські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі промосковські сили при владі й контролювати всю країну, ніж заволодіти однією її частиною. Проте це не влаштовувало І. Мазепу і не відповідало інтересам українського народу.

9. Події національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. на Закарпатті

⏩ Що спонукало українських селян узяти активну участь у визвольній боротьбі угорського народу?

У травні 1703 р. в селі Вари Березького комітату почалося повстання селян

Король Станіслав Лещинський і Карл XII. Музей «Львів Стародавній»

⏩ Поміркуйте, чому в музеї головними героями експозиції є фігури короля Станіслава Лещинського і Карла XII.

Постать в історії

Семен Палій (Гурко) народився на початку 40-х рр. XVII ст. на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту він здобув у Києво-Могилянському колегіумі, потім став козаком Ніжинського полку, служив у війську П. Дорошенка. Із кінця XVII ст. С. Гурко перебував на Запорожжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із польськими військами захищав Відень від османського вторгнення. Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польська влада оголосила про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Проте на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. На всі звернення С. Палія із закликами до царя взяти Правобережжя під свою владу той відповідав відмовою. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, де перебував прихильний до Польщі гетьман Г. Гришко. Узяти місто не вдалося. С. Палія заарештували й ув'язнили. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зустріч Ференца II Ракоці з Тамашем Есе. Художник Е. Веспремі

Зверніть увагу

Одні з найбоєздатніших підрозділів війська князя, а також його особиста гвардія складалися з русинів (українців). Не випадково у своїх мемуарах Ференц II Ракоці згадував русинів як «найвірніший народ», підкреслюючи: «Відданість цих людей була безмежною, вони вливалися в ряди моєї армії і більше не відставали від мене... Вони заявляли, що їхнім бажанням є жити або померти разом зі мною».

Тамаш Есе. Художник К. Руш. 1868 р.

(куруців) проти свавілля габсбурзьких чиновників. Керівником селянського повстання був місцевий селянин **Тамаш Есе**. Хоча повсталі селяни не мали успіху, їх підтримав трансільванський князь Ференц II Ракоці, що перебував на той час у Бережанах у маєтку коронного гетьмана Речі Посполитої А.-М. Сенявського.

Ференц II звернувся до «всіх шляхетних і безродних угорців» з вимогою визволення Угорщини від «протиправного і нестерпного гніту» австрійської вояччини і чиновників, які безперешкодно господарювали в країні.

Прихильники князя і селянські загони захопили Мукачеве, родове місто князя. Проти повсталих австрійці спрямували невеликі, але потужні сили, які примусили їх відступити з міста. На допомогу Ференцу II Ракоці рушив зі своїми прихильниками колишній володар Ужгородського замку граф Міклош Берчені. У його війську були й українські козаки. Це дало можливість повсталим переломити ситуацію на свій бік і захопити всю північно-східну частину колишнього Угорського королівства (тепер територія Закарпаття, Словаччини і частина Угорщини).

До повстання долучилися тисячі жителів цих земель. Усім, хто приєднається до лав його армії, Ференц II Ракоці пообіцяв звільнення від державних податків і поміщицьких повинностей. Так почалася національно-визвольна війна угорського народу **1703—1711 рр.**

Уже наприкінці 1703 р. армія вступила в центральні райони Угорщини. До неї приєднувалися й угорські дворяни та населення міст. У ході війни армія куруців перетворилася на організовану й значну силу. Поступово всі командні посади в армії перебрали на себе угорські дворяни. Під час своїх найбільших успіхів у ній налічувалося понад 100 тис. воїнів. Також діяли сотні окремих селянських загонів.

Мукачівський замок став основною резиденцією Ференца II Ракоці, де він вів переговори із французькими, сербськими, османськими,

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Мукачівський замок. Сучасний вигляд

польськими та московськими послами про міжнародну підтримку антигабсбурзької війни.

У 1704 р. Ференц II Ракоці був обраний князем Трансільванії, а згодом, у вересні 1705 р., на засіданні державних зборів у місті Сечень (Угорщина) він отримав титул князя-правителя (вождя) Угорщини. Щоправда, для обмеження його влади було створено сенат (входило 25 осіб).

Проте князь Ференц II Ракоці, який формально вважався головою конфедерації дворянства, прагнув правити абсолютистськими методами. Він керував армією, зовнішньою та внутрішньою політикою, приділяв увагу розвитку торгівлі, забезпеченню рівноправності конфесій і неуторців, які брали участь у війні. Дипломатичні завдання виконувала його канцелярія, а фінансово-економічна рада відповідала за збирання податків. Зокрема, його система податків виявилася для Центрально-Східної Європи новаторською, оскільки ставила за мету охопити всі верстви населення (в тому числі й привілейовані стани) й усі види діяльності та ресурси в країні. Як наслідок — із соціальних завоювань початкового етапу

Цікаві факти

Поряд із Мукачівським замком був заснований монетний двір, на якому через нестачу золотих і срібних грошей від початку 1704 р. карбували мідні монети з написом «За свободу».

Ференц II Ракоці. Художник А. Маньокі. 1712 р.

Працюємо з джерелом

Зі спогадів дворянина Дьєрдя Палоці Хорвата, який виступав на боці Габсбургів

Що це за Божий світ настав, наші піддані переслідують нас, як псів... Натовп русинів, одягнутих у гуні, спустився з гір, зайняв місто... Ужгородський замок верховинці із сокирами так обклали, що хіба тільки птах може туди залетіти. (Закарпатський краєзнавчий музей, документ № 120.)

- Оцініть роль русинів (українців) у подіях національно-визвольної війни угорського народу?

Прапор військових частин угорських повстанців

війни збереглося лише право не платити державні податки тим, хто воює.

У 1707 р., у розпал війни, на засіданні державних зборів у місті Онод (Угорщина) було прийнято історичне рішення про усунення Габсбургів з угорського престолу.

Проте визвольна війна пішла на спад. Ференц II Ракоці не виконав своїх обіцянок перед куруцами та кріпаками, яких обіцяв звільнити від особистої залежності й панщини, а натомість переконував їх, що визвольна війна не повинна «право і волю землевласників підірвати, тільки знищити австрійський деспотизм». Зрештою в 1708 р. відповідний закон було ухвалено (опубліковано в 1709 р.), але запізно. Як визнав сам Ференц II Ракоці, «дворянство щодня дедалі більше встановлювало владу над кріпаками й відбило в них настрій воювати».

Повстанців почали переслідувати невдачі. До воєнних катастроф додалися природні лиха — у 1710 р. спалахнула чума. Армія зменшувалася і розпадалася. Дворянство відкрито переходило на бік Габсбургів.

Усе це призвело до поразки в 1711 р. Останнім склало зброю Мукачеве, а колишній командувач ужгородського гарнізону повстанців Іван Беца зі своїми соратниками продовжили боротьбу як народні месники (опришки).

Після поразки національно-визвольної війни Ференц II Ракоці спочатку перебував в еміграції в Московській державі, згодом у Франції (до 1717 р.), а решту життя (до 1735 р.) жив у Стамбулі. Весь час він не полишав спроб відновити боротьбу за незалежність Угорського королівства.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому році І. Мазепа став гетьманом України? Завдяки чому це відбулося?
2. Складіть перелік основних подій національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. на Закарпатті.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Застосовуємо і аналізуємо

3. Чи можна вважати процес формування старшинського землеволодіння закономірним для тогочасного суспільства? Чому?

4. Виконайте завдання за картою атласу.
   1) Визначте межі розподілу українських земель за Андрусівським перемир'ям 1667 р., Бахчисарайським мирним договором 1681 р. і «Вічним миром» 1686 р.
   2) Покажіть основні події війни Московської держави з Османською імперією.

5. Як позначилася на становищі Української козацької держави війна Московської держави з Османською імперією 1687—1700 рр.?

6. Створіть сенкан до понять «Кримські походи», «Азовські походи», «Вічний мир».

7. Поясніть, чим було зумовлене відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.

8. Охарактеризуйте Коломацькі статті 1687 р. і Московські статті 1689 р. Визначте їхні відмінності від попередніх договірних статей.

9. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Визначте основні відмінності між умовами Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель.

Оцінюємо і створюємо

10. **Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту, яка характеризує внутрішню політику І. Мазепи. Висловіть думку, як внутрішня політика І. Мазепи відображала його спроби захистити автономію Гетьманщини в умовах зростання впливу Московської держави.

11. **Працюємо разом.** Обговоріть і визначте:
   1) Чиї інтереси захищали І. Самойлович та І. Мазепа у внутрішній політиці?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- участь козацтва у війні Священної ліги з Османською імперією;
- наслідки «Вічного миру» для подальшої долі Української козацької держави;
- правління І. Самойловича;
- початок правління гетьмана І. Мазепи та його політику щодо Московської держави;
- підсумки Карловицького конгресу та його наслідки для українських земель;
- події «Паліївщини» та лідера козацького повстання С. Палія;
- події національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. під проводом Ференца II Ракоці на Закарпатті.

Працюємо з хронологією

1683 р.	Облога Відня Османською імперією
1686 р.	«Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством
1686—1700 рр.	Війна Московського царства з Османською імперією
1687, 1689 рр.	Кримські походи московсько-козацького війська
1687 р.	Обрання гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Мазепи
1692 р.	Початок антимосковського повстання П. Іваненка (Петрика) за підтримки Кримського ханату

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Державні збори в Оноді 1707 р. Художник М. Тан. 1864 р.

Пам'ятник Ференцу II Ракоці в Береговому (Закарпатська область). Скульптор Л. Дьорфі

Працюємо з хронологією

1695, 1696 рр.	Азовські походи московських і козацьких військ
1699 р.	Карловицький конгрес
1700 р.	Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією
1702—1704 рр.	Повстання С. Палія («Паліївщина»)
1703—1711 рр.	Національно-визвольна війна угорського народу під проводом Ференца II Ракоці

2) Чому у 80-ті рр. XVII ст. стало можливим, щоб сусідні держави без згоди українського населення ділили його землі? Доберіть аргументи на підтвердження цієї думки.

12. **Працюємо в парах.** Оцініть роль І. Мазепи в галузі культури. Поміркуйте, чому він приділяв значну увагу розвитку Києво-Могилянської академії та церковної архітектури. Результат роботи подайте у вигляді постера.

13. Створіть перелік відомих історичних міфів про І. Мазепу та наведіть факти, які їх розвінчують. Результат роботи подайте у вигляді інтерактивної презентації.

14. **Працюємо в малих групах.** Дослідіть життєвий шлях І. Самойловича, І. Мазепи та С. Палія. Результат роботи подайте у вигляді переліку чинників, що їх об'єднують.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 28. Гетьманщина в Північній війні. Повстання І. Мазепи. Конституція П. Орлика

Тестові завдання
rnk.com.ua/109604

1. Гетьманщина в умовах Північної війни Московської держави та Швеції (1700–1721 рр.)

▸▸ У чому проявлялася згубність Північної війни для розвитку Гетьманщини?

У 1700 р. Московська держава розпочала Північну війну зі Швецією, прагнучи захопити східне узбережжя Балтійського моря.

Особливо негативно перші поразки московського війська позначилися на становищі Гетьманщини. Вона стала джерелом матеріальних і людських ресурсів для відновлення військового потенціалу Московії. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах московські гарнізони. Крім того, з українських земель у великій кількості вивозили зерно та інші продовольчі припаси. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі.

Козаків також непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Непевність майбутнього Гетьманщини примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею держави. І. Мазепа почав розуміти згубність відносин із Московською державою.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику здійснював І. Мазепа на початку свого гетьманства?
2. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, який вплив на українські землі мали війни Московської держави кінця XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про перебіг Північної війни та участь у ній Гетьманщини;
- про обставини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII;
- про гетьманство П. Орлика та його Конституцію.

2. Перехід І. Мазепи на бік Карла XII

▸▸ Чому населення не підтримало дії гетьмана І. Мазепи?

Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

Додатковим стимулом стало те, що І. Мазепа перший після Б. Хмельницького зміг об'єднати під однією булавою майже всі укра-

☑ Цікаві факти

Клятва І. Мазепи на вірність Україні: «Я нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!»

Проект підручника видавництва «Ранок»

їнські землі. У 1704 р. він скористався проханням поляків до Петра I вислати війська для придушення повстання С. Палія. Як наслідок козацьке військо зайшло на Правобережжя і там залишилося.

Наступного року І. Мазепі було доручено приборкати магнатів, які підтримали шведського представника на польському престолі. Скориставшись нагодою, 30-тисячний козацький корпус Андрія Войнаровського зайняв Волинь та частину Галичини.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Перемога під Нарвою. Художник Г. Седерстрем. 1910 р.

- Пригадайте з курсу всесвітньої історії, коли та між ким відбулася битва під Нарвою. Яким був її результат?

У березні 1707 р. Петро I віддав укази про передачу йому «міста Києва та інших малоросійських міст», що фактично виводило їх з-під влади гетьмана. А в січні 1708 р. Петро I наказав І. Мазепі вивести полки з Правобережжя.

Загалом Петро I мав намір перетворити козацькі полки на звичайні драгунські, щоб вони могли битися на рівних проти шведської піхоти.

Гетьман чудово розумів, що таке перетворення призведе до ліквідації козацької верстви і повного підкорення Гетьманщини.

Тим часом шведський король вирішив одним могутнім ударом покласти край війні з Московією. У 1708 р. його 35-тисячне військо вирушило в похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом, важкою артилерією та додатковими припасами.

Шлях на Москву був перекритий великими залогами московських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневровій війні, вирішив здійснити обхід через землі сучасної Білорусі. Проте через бездоріжжя, вороже ставлення місцевого населення шведська армія просувалася вкрай повільно. Ударом для неї став розгром московським військом армії А. Левенгаупта поблизу села Лісне. Після цього шведський король рушив на українські землі, де сподівався на

Цікаві факти

У березні 1707 р. після наради у Жовкві, повернувшись від царя, гетьман роздратовано вигукнув: «Якби я так вірно служив богові, як служив цареві, я дістав би найвищу нагороду. Та тут хоч би я був янголом, не дістану подяки за свою милість».

Товариш кінного реєстрового полку часів гетьмана І. Мазепи. Реконструкція. Художник С. Шаменков

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Карл XII. Художник Д. фон Крафт. 1866 р.

допомогу І. Мазепи. Гетьман опинився перед вибором: відверто підтримати Швецію чи залишитися на боці Петра І. **4 листопада 1708 р.** гетьман вирішив приєднатися до Карла XII.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, цар Петро І наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний вхід у місто, через який московські війська під командуванням О. Меншикова проникли в столицю та вчинили погром. Батурин було спалено, а населення знищено. За різними оцінками, загинуло від 11 до 14 тис. осіб, у тому числі діти, жінки, літні люди. І. Мазепу цар оголосив зрадником.

На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом обрали **Івана Скоропадського** (1708—1722 рр.). Крім того, Петро І звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю й визнала гетьманом І. Скоропадського.

Проте до І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко із частиною запорожців. **8 квітня 1709 р.** І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII **Великобудищанський трактат**. Він передбачав утворення на українських землях, що перебували у складі Московії, князівства під протекторатом Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не

Цікаві факти

Після погрому Чортомлицької Січі в 1709 р. запорожці заснували Кам'янську Січ. Проте в 1711 р. московські війська зруйнували і її. Частина запорожців знайшла притулок у володіннях хана — урочищі Олешки, де створила ще одну Січ. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, ніж на Запорожжі.

У 1728 р. козаки під проводом Івана Гусака заарештували кошового отамана К. Гордієнка, спалили будівлі та рушили на місце Чортомлицької Січі. Проте московська влада заборонила їм відновлювати Січ. Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі.

У 1733 р. після смерті К. Гордієнка московська влада дозволила запорожцям повернутися. У 1734 р. козаки заснували Нову (Підпільненську) Січ, що проіснувала до 1775 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Московські війська вдираються до Батурина в листопаді 1708 р. Сучасний малюнок

Чому автор картини обрав саме такі образи, щоб проілюструвати цю трагічну подію?

Цікаві факти

23 листопада 1708 р. в Москві, а також у Глухові було проголошено церковну анафему (прокляття) І. Мазепі. Понад 200 років (до 1917 р.) анафему українському гетьману повторювали в церквах Російської імперії. Анафему проголошували навіть у тих церквах, що були збудовані коштом І. Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому висловлювали хвалу. Українська православна церква зняла з І. Мазепи анафему в 1994 р., а Константинопольський патріарх — у 2019 р.

порушували, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі.

Однак ці плани не були втілені в життя. Петро I продовжував каральні заходи на українських землях. У квітні **1709 р.** московські війська під командуванням П. Яковлєва здійснили похід на Запорожжя та знищили Чортомлицьку Січ. Урятувалася лише незначна кількість запорожців, що там на той час перебували.

Гетьман Іван Скоропадський. Художник С. Землюков. 1840-ві рр.

3. Полтавська битва та її наслідки

Чому Полтавська битва вирішила подальшу долю Гетьманщини?

Навесні 1709 р. основні шведські сили й козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Залога міста, що складалася з козаків і московських воїнів, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли основні московські сили. Тут у **червні 1709 р.** відбулася головна битва Північної війни.

Шведський король, який мав удвічі менше сил, наважився дати московським військам вирішальний

Навчальний фільм

mk.com.ua/110355
Чому ми досі живемо під впливом міфу про Полтавську битву?

Для вас, допитливі
mk.com.ua/110331

Початок Полтавської битви. Шведські полки штурмують редути московського війська. Сучасний малюнок

бій. Шведська армія, що вишикувалася чотирма колонами, на світанку рушила полем на московський табір. Проте шведські війська несподівано натрапили на московські редути — польові земляні укріплення. Прохід між редутами й атака московської кінноти завдали шведам відчутних втрат. До того ж їхній лівий фланг загубився в лісі й був знищений. Після кількагодинного важкого бою шведські війська опинилися перед головними московськими силами, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив атакувати їх, зосередивши свої відбірні війська на флангах. Гвардія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московських військ. Тоді Петро I сам повів в атаку свої резерви, які підтримала артилерія. Шведські війська були відкинуті. У їхній тил ударили козаки І. Скоропадського.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА (1709 р.)

Розташування й дії армій:

- московської
- шведської
- Московські редути на полі бою
- Утеча шведської армії

Цікаві факти

Московські війська, що прибули під Полтаву влітку 1709 р., розмістилися табором на північ від міста поблизу села Яківці. Їхній лівий фланг прикривав ліс, правий — глибокі яри, а з тилу була річка Ворскла. Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами та Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведських військ на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42—60 тис. осіб та 72 гармати, хоча деякі дослідники називають значно більші цифри (150 тис. осіб). Шведські сили оцінюють у 12—30 тис. осіб та чотири гармати.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Карлу XII заважало керувати боєм під Полтавою поранення в ногу, яке він дістав напередодні. Під час битви він упав і знепритомнів. Шведи вирішили, що король загинув, тому кинулися тікати.

Карл XII та І. Мазепа на Дніпрі після Полтавської битви. Художник Г. У. Цедерстрем. До 1933 р.

Полтавська битва завершилася поразкою шведського війська, яке втратило понад 12 тис. осіб убитими й полоненими. Московські втрати склали 1345 осіб убитими та 3290 пораненими.

Після поразки І. Мазепа й Карл XII відступили до османських володінь. Петро I доручив підкупити великого візира за видачу І. Мазепи. Ця звістка схвилювала гетьмана й остаточно підірвала його слабке здоров'я. У серпні 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепи відвезли в місто Галац (Румунія) і в колі військової старшини й короля Карла XII поховали в міському монастирі.

4. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі

Чи був запропонований П. Орликом конституційний устрій актуальним на той час?

У квітні 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом обрали найближчого радника І. Мазепи — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика**. Він очолив першу українську **політичну еміграцію** в Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Під час козацької ради було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Пізніше цей документ дістав назву **Конституція П. Орлика**, або **Бендерська**

Пам'ятник П. Орлику в Києві. Скульптор А. Кущ, архітектор О. Стукалов. 2011 р.

Словник

Політична еміграція — вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни з політичних причин.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Конституція. Це була угода між старшиною та козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української козацької держави, Конституція П. Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки на українських землях, а і в усій Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної військової ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади отримала можливість більшої участі в управлінні державою. Конституція П. Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережжя, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення українських земель з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлетом II Гераєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками повваленого польського короля Станіслава Лещинського з метою спільного визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка в листопаді 1710 р. оголосила війну Московській державі.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобожанщину. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Кримського ханату. Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та польським загоном рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником С. Самусем. Однак піс-

☑ Цікаві факти

За Конституцією П. Орлика при гетьмані утворювався представницький орган влади — Генеральна військова рада із законодавчими функціями, у складі якої мала бути генеральна старшина, полковники, виборні депутити від кожного полку та делегати від запорожців. Генеральний військовий суд, у роботу якого гетьман не міг втручатися, дістав право судити за злочини (кривди й провини) як гетьмана, так і старшину. Державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана відводилися окремі землі. Була установлена виборність полковників, сотників із подальшим їх затвердженням гетьманом. Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким удовам і сиротам.

ℹ Постать в історії

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Освіту він здобув спочатку в єзуїтському колегіумі у Вільні, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. П. Орлик був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Він обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Пам'ятний знак на честь 300-річчя Конституції П. Орлика. Військово-історичний меморіальний комплекс «Бендерська фортеця» (Молдова). 2010 р.

ля звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких. П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід. Він повернувся до Бендер. Козаки С. Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу, але зазнали поразки. С. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку 1711 р. Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії — **Прутський похід**. Московська армія вирушила до Молдавського князівства, де правитель підняв антиосманське повстання. 8—9 липня на річці Прут відбулася вирішальна битва. Московська армія була оточена османським військом, і Петро I зміг вирватися лише завдяки значним політичним поступкам.

За **Прутським мирним договором 1711 р.** Московська держава повертала Османській імперії Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорожжі, й зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи

Перша сторінка оригінальної версії Конституції П. Орлика. Фотокопія

Цікаві факти

Конституція П. Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошували незалежність українських земель від Московської держави та Речі Посполитої; обґрунтовували протекторат шведського короля та союз із Кримським ханатом. Територію Української козацької держави визначала Зборівська угода 1649 р. Козакам повертали їхні території в Наддніпрянщині.

Булава, яку, за легендою, успадкував П. Орлик після І. Мазепи. Експонат Публічної бібліотеки міста Лінчепінг (Швеція). XVIII ст.

Поштова марка України, присвячена діяльності гетьмана П. Орлику в екзилі. 1997 р.

- Поміркуйте, чому саме такі сюжети обрав художник для створення марки.

Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Московія мала відмовитися та повернути їх під протекторат Кримського ханату й Османської імперії. Проте через нечітке формулювання було незрозуміло, про що йдеться — Запорожжя, Правобережжя або всю Гетьманщину.

Петро I зволікав із виконанням умов договору. Зрештою Османська імперія висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянщину з Києвом під її протекторат. Московська влада категорично відмовилася. У результаті переговорів було досягнуто домовленостей, що Московія відмовляється від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорожжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а Османська імперія не висуває претензій на інші запорозькі землі та Лівобережжя.

Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та **Адріанопольському договорі 1713 р.** Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. переселяв місцеве населення на Лівобережжя («Другий згін») з метою позбавити П. Орлика будь-якої підтримки. Українські землі залишалися розділеними. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою було укладено договір, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Ще в 1712 р. польський сейм ухвалив рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали Польщі Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро.

Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. У червні 1714 р. П. Орлик виїхав з Бендер у подорож до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Московської держави. У 1720 р. він подався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак підтримки в правителів європейських держав гетьман не знайшов. Після підписання Ніштадтського мирного договору 1721 р. між Московією та Швецією перебування українських політичних емігрантів у всіх європейських столицях не схвалювали. До того ж за наказом Петра I непокірного гетьмана намагалися заарештувати. У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати до володінь Османської імперії, де прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

5. «Другий згін»

Якими були наслідки чергової депортації населення Правобережжя?

Після нищівної поразки під час Прутської кампанії 1711 р. московити вирішили помститися українцям за підтримку гетьмана П. Орлика. Повертаючись із походу, взимку 1712 р. московське військо за наказом Петра I розпочало депортацію населення з Правобережжя («Другий згін»).

Рішення про примусове переселення було ухвалене у відповідь на нелояльне ставлення українців Правобережжя до московської влади. Процес не обмежувався виселенням. Військові загони руйнували та спалювали господарства (насамперед житла), щоб люди не могли потім повернутися, і вдавалися до вилучення худоби й зерна.

Перша сторінка оригіналу Прутського мирного договору

Акція була добре спланована. Загальну відповідальність за проведення «Другого згону» ніс фельдмаршал Борис Шереметьєв, провів його генерал Карл Евальд Ренне.

За різними оцінками, упродовж 1711—1712 рр. було переселено від 100 до 200 тис. осіб. Промосковських правобережних полковників Антона Танського, Гната Галагана та Григорія Іваненка було нагороджено «за вірну службу» маєтками на Лівобережжі.

Навесні та влітку 1712 р. на згарищах півдня Брацлавщини та Київщини з'явилися близько 4 тис. запорожців, які відродили полки в Умані, Корсуні та Чигирині. Проте вже в грудні 1713 р. 20 коронних польських корогов і кілька піших батальйонів кам'янецького каштеляна М. Калиновського виступили з Умані проти піших та погано споряджених сил запорожців. У сутичках під Погребищами, Немировом і Фастовом було вбито і страчено понад 1,6 тис. козаків. Деякі частини сердюків і кінних козаків у лютому 1714 р. відступили на Лівобережжя, де прийняли владу І. Скоропадського. Решта запорожців, які не сподівалися на помилування від царя, подалися на південь, у засновану в татарських володіннях Олешківську Січ.

Тож у 1714 р. Правобережжя повністю захопила Річ Посполита. Козацтву «Другий згін» завдав такого нищівного удару, після якого воно вже не змогло відновитися на правому березі Дніпра.

Однак ці землі не спорожніли. Уже від 20-х рр. XVIII ст. почалося їх активне заселення й відродження. Хоча вирішальна роль у цьому процесі належала вже не козацтву.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Північну війну, яка стала важким тягарем для українського народу;
- політику московського царя, проти якої виступив гетьман І. Мазепа;
- наслідки поразки Швеції в битві під Полтавою для Української козацької держави;
- депортацію на Лівобережжя населення Правобережжя і ліквідацію козацького устрою на цих землях;
- гетьманство П. Орлика та його Конституцію.

Працюємо з хронологією

1700—1721 рр.	Північна війна
1708 р.	Укладення гетьманом І. Мазепою договору зі шведським королем Карлом XII
1708 р.	Знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин
1709 р.	Зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі
1709 р.	Полтавська битва
1710 р.	Конституція П. Орлика
1711 р.	Прутський похід московського царя Петра I
1711—1713 рр.	«Другий згін»

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які чинники вплинули на рішення І. Мазепи про перехід на бік шведського короля Карла XII?
2. Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти й Конституції...»?
3. **Метод «Асоціативна квітка».** Доберіть асоціації до теми «Другий згін».

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу події Північної війни на українських землях. Визначте напрямки походів П. Орлика на Правобережжя.
5. Визначте ключові слова до поняття «Конституція П. Орлика». Результат роботи подайте у вигляді «хмаринки слів».
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Фішбоун».** Якими були основні причини й наслідки поразки шведсько-українських військ під Полтавою?
7. **Працюємо в парах.** Складіть перелік воєнно-політичних дій Петра I, які стали відповіддю на союз І. Мазепи й Карла XII. Поясніть, чому ці дії супроводжувалися особливою жорстокістю.
8. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому походи П. Орлика на українські землі зазнали поразки?

Оцінюємо і створюємо

9. **Працюємо разом. Метод «Барометр».** Проаналізуйте зміст Конституції П. Орлика. Визначте, чи могла вона стати основою для об'єднання різних верств населення українських земель навколо ідеї незалежної держави. Аргументуйте свою відповідь.
10. **Працюємо в малих групах.** Створіть структурно-логічну схему про причини й наслідки антимосковського повстання гетьмана І. Мазепи.

Проект підручника видавництва «Ранок»

§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

Тестові завдання
rnk.com.ua/109605

1. Наступ царської влади на автономні права Гетьманщини

Якими методами імперська влада нищила автономні права Гетьманщини? Як змінилося управління Гетьманщиною після втручання Московської держави?

Перехід І. Мазепи на бік Швеції Петро І використав як привід до розгортання каральних заходів проти незгодних із політикою царської влади. Одночасно із цим відбувався наступ на українську автономію (самостійне внутрішнє управління).

Коли в 1708 р. новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував царю підтвердити в нових статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра І глузливу відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Повноваження гетьмана були визначені в **Рішительному указі**. Також Петро І відхилив прохання І. Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не московських генералів. Від гетьманського уряду вимагали звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Воєводи отримали право втручатися у внутрішні справи Козацької держави. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх було двоє).

У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки московських військ. Загалом у Гетьманщині розмістили десять полків. У 1708—1709 рр. Гетьманщину, а з 1719 р. і Слобожанщину приєднали до Київської губернії.

Губернатор отримав більше повноважень, ніж гетьман. У 1715 р. царським указом було

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях?
2. Якими були наслідки Полтавської битви для Української козацької держави?
3. Як вплинули конфлікти між козацькою старшиною на політичну ситуацію на українських землях у цей час?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яку колоніальну політику здійснювала Московська держава (Російська імперія) щодо українських земель;
- про гетьманство І. Скоропадського, Д. Апостола;
- як українська керівна верхівка намагалася протистояти політиці царської влади щодо українських земель.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110332

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Миколаївська церква у Глухові. 1695 р.
Сучасний вигляд.
Саме на майдані біля цієї церкви
наставляли на гетьманство
І. Скоропадського, а згодом
Д. Апостола і К. Розумовського

встановлено новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник.

Старшинами почали призначати іноземців. Згодом Петро I сам призначив своїх соратників: П. Толстого — ніжинським полковником, а А. Танського — київським. Цим він порушив виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж московським можновладцям надавали великі землеволодіння на українських землях, що призвело до появи значних територій, не підконтрольних гетьману. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального військового суду. Посилилося втручання московської влади в господарське життя Гетьманщини, що фактично призвело до розорення її господарства: українські товари дозволяли вивозити за кордон лише через балтійські порти Московії, і до того ж не українським купцям. Водночас заборонили ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію московських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для царської скарбниці. У 1721 р. на території Гетьманщини ввели «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Дедалі частіше козаків використовували за межами Гетьманщини: на будівництві каналів (у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу

Працюємо з джерелом

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головкіна (1708 р.)

Задля нашої безпеки треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюся, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з доносниками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися. Як раніше я до вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом... тоді всі їхні справи будуть нам відкриті. (Україна наприкінці XVII — у XVIII столітті. Посилення наступу російського царизму на автономний устрій України, його остаточна ліквідація. — Режим доступу: https://uahistory.co/book/dovidnik/98.html.)

1. Із якою метою розпалювалася незгода між полковниками й гетьманом? Як можна назвати таку політику? **2.** Яку роль у підриві влади гетьмана відігравало поширення чуток і доносів? Як ці дії відображають загальну стратегію Московії щодо контролю над українськими землями?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

було направлено 10 тис. козаків), фортець (Санкт-Петербург), у далеких воєнних походах (три походи проти Персії (Ірану)) тощо. Крім того, походи призводили до занепаду господарств козаків. Населення Гетьманщини потерпало від постоїв царських військ. Відбувалися утиски і в культурній сфері. Із Києво-Могилянської академії за наказом царя виключили всіх студентів і викладачів із Правобережжя та іноземців, заборонили друкувати на українських землях будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькому зросійщенню (русифікації) та духовному поневоленню українського народу.

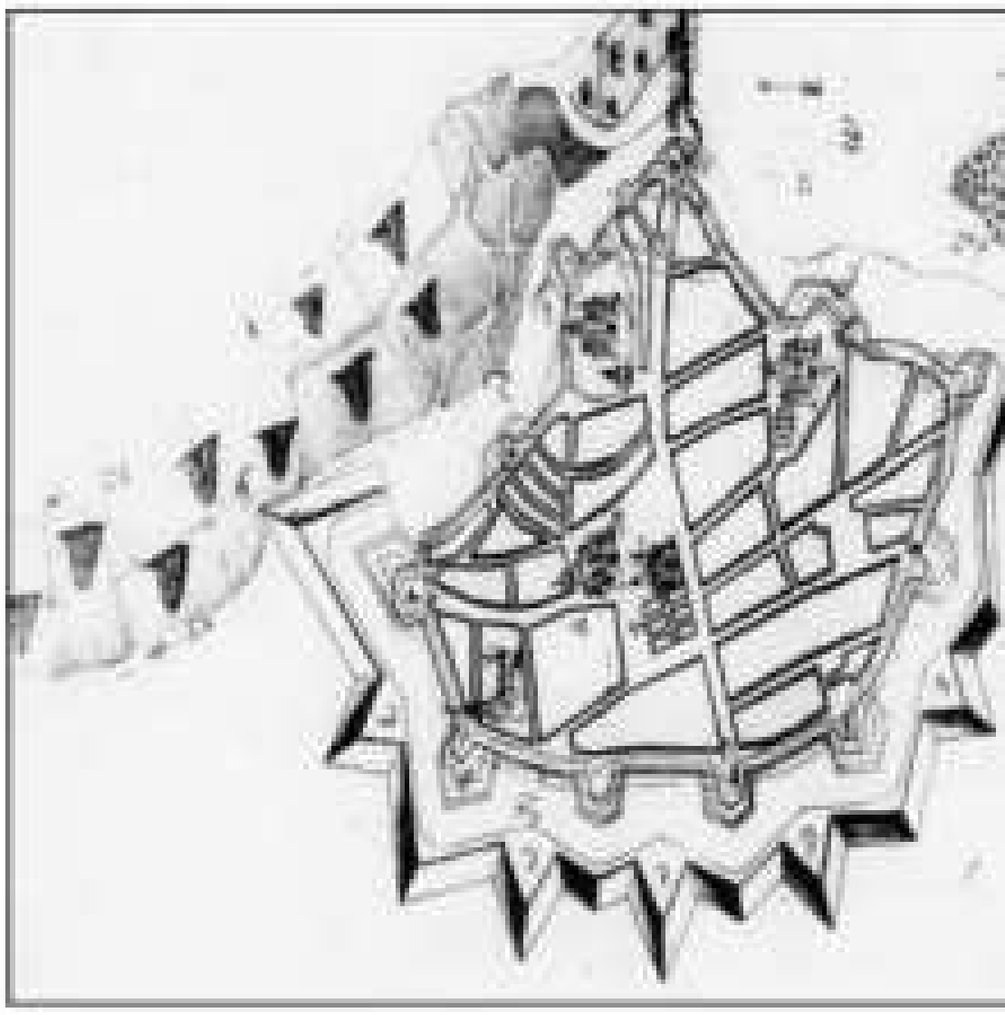

План Глухівської фортеці 1724 р.

2. Гетьманство І. Скоропадського

Якими були підсумки гетьманування І. Скоропадського? Чому прояви його лояльності царській владі не допомогли посилити владу гетьмана?

У таких складних умовах гетьманував І. Скоропадський. Перебуваючи на посаді, він намагався показати свою лояльність царській владі, сподіваючись зберегти автономію Гетьманщини. У той самий час він прагнув пом'якшити покарання старшин часів І. Мазепи. І. Скоропадський, як і І. Мазепа, уникав конфліктів зі старшиною та церквою, роздавав їм великі земельні наділи. За його правління близько 30 % оброблюваних земель були в приватній власності старшини, деякі її представники перетворювалися на справжніх земельних магнатів. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих, а в монастирів їх було 60 тис. осіб.

У січні 1721 р. І. Скоропадський рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Московського царства (із серпня 1721 р. — Російської імперії). Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення Генеральної військової канцелярії з-під управ-

Київська брама Глухівської фортеці. 1766—1769 рр.

Уявіть себе жителем (жителькою) Глухова початку XVIII ст. Напишіть уявний лист про своє життя в місті та розкажіть про важливі події, що тут відбувалися.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Поштова марка України. 2003 р.

- Поміркуйте, чому саме такі сюжети малюнків обрав художник для представлення гетьмана.

Постать в історії

Значну роль в управлінні Гетьманщиною відігравала друга дружина гетьмана **Анастасія Скоропадська**. Козаки її навіть прозвали «Настя-гетьманиха». Анастасія була молодшою за І. Скоропадського на 25 років.

Молода дружина мала великий вплив на чоловіка. Владна, із гострим розумом і неабиякими здібностями: товариськістю, умінням привертати до себе увагу (хоч і була неграмотною), Анастасія активно втручалася в урядові справи. Вона постійно приймала поважних гостей з імперських столиць, отримувала від старшини й московських сановників коштовні подарунки. У цей час І. Скоропадський став одним із найбільших землевласників, мав значну кількість промислових закладів. Анастасія не соромилася вимагати маєтності від царя, і той їх надавав.

Анастасія займалася благодійністю, підтримувала церкву, заснувала Гамаліївський (Харлампіївський) жіночий монастир (розташований поблизу Шостки, зараз не працює). Родина Скоропадських виділяла значні кошти на його утримання. Після смерті гетьмана І. Скоропадського Анастасія майже весь час проводила в монастирі.

Смерть чоловіка в 1722 р. не завадила Анастасії утримувати високий титул «ясновельможної пані гетьманової».

Анастасія Скоропадська. Художниця О. Мордвинова. 20-ті рр. XX ст.

ління гетьмана. Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський отримав указ про утворення **Малоросійської колегії (квітень 1722 р.)**.

Ця новина приголомшила гетьмана. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» **Павлу Полуботку** (1722—1723 рр.). У липні 1722 р. І. Скоропадський помер.

3. Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман П. Полуботок

- Що спричинило конфлікт між наказним гетьманом П. Полуботком та імперською владою?

Після смерті гетьмана І. Скоропадського всю владу в Гетьманщині взяла на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів (діяла в 1722—1727 рр.). Колегія на чолі зі Степаном Вельяміновим

Проект підручника видавництва «Ранок»

Петро I відвідує наказного гетьмана П. Полуботка у в'язниці в 1724 р. Художник В. Волков

- Висловіть припущення, про що могли говорити російський імператор і наказний гетьман.

Цікаві факти

Смерть П. Полуботка на українських землях сприйняли болісно. Його прославляли як великого захисника українських земель, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була така, що нібито цар, довідавшись про хворобу П. Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і гетьман перед смертю пригадав йому всі кривди, які завдала царська влада Українській козацькій державі: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді Петро I невдовзі помер (у січні 1725 р.).

почала прибирати до рук усе гетьманське правління. У своїй діяльності колегія керувалася законами Російської імперії. Вона збільшувала податки. Більшість зібраних коштів вивозили до Москви та Санкт-Петербурга. Також Малоросійська колегія втручалася в місцеве самоврядування та відала судовими справами. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку виконувати накази колегії. Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Недарма цар говорив про П. Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Гетьман не змирився з претензіями С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшин, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався в сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) зі скаргами на порушення Малоросійською колегією законів і традицій Гетьманщини, вимагав дозволити провести вибори нового гетьмана.

Наказний гетьман П. Полуботок. Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- заходи імперської влади з нищення автономії Гетьманщини;
- боротьбу гетьмана й козацької старшини проти нищення прав Гетьманщини імперською владою.

Працюємо з хронологією

1722—1727 рр.	Діяльність Першої Малоросійської колегії
1722—1724 рр.	Правління наказного гетьмана П. Полуботка

У серпні 1723 р. представники старшин у козацькому таборі на річці Коломак склали так звані Коломацькі чолобитні (звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок після допитів і тортур помер.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли та за яких обставин було створено Першу Малоросійську колегію?
2. Якими методами імперська влада нищила автономні права Гетьманщини?

Застосовуємо і аналізуємо

3. **Працюємо разом.** Обговоріть і поясніть, чому включення Гетьманщини до Київської губернії стало важливим етапом у зміцненні контролю Москви над українськими землями.
4. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і сформулюйте аргумент, який доводить, що втручання московського царя в економіку Гетьманщини призвело до занепаду її господарства.
5. **Працюємо в парах.** М. Грушевський вважав, що цар поставив саме на І. Скоропадського, бо вважав його «старим, плохим і недотепою, яким легко обертати». Чи згодні ви з такою думкою? Обговоріть і поясніть свою відповідь.
6. **Працюємо в парах. Метод «Фішбоун».** Які основні функції мала Перша Малоросійська колегія і як вони вплинули на управління Гетьманщиною?

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо разом. Метод «Оберіть позицію».** «Іван носить плахту, а Настя — булаву!», «Іван теля пасе, а Настя булаву несе»: таким надто різким історичним прислів'ям у народі характеризували період гетьманування І. Скоропадського. Чи є справедливими такі оцінки діяльності І. Скоропадського? Доведіть свою думку.
8. За додатковими джерелами дізнайтеся про історичні міфи, які пов'язані з ім'ям П. Полуботка. Дослідіть і доберіть аргументи, що їх спростовують.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 30. Церковне життя в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109606

1. Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату

Якими засобами Московська держава підпорядкувала Київську метрополію Московському патріархату?

Із моменту прийняття Української козацької держави під царський протекторат Московія не припиняла спроб підпорядкувати православну церкву на українських землях владі Московського патріархату. Під час укладення українсько-московського договору 1654 р. Московія вже пропонувала ідею підпорядкування Київської митрополії. Проте українська делегація рішуче її відкинула. Водночас Українська православна церква на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, шість полковників, чотири полки, січовики відмовилися присягнути царю. Згодом у Москві митрополита змусили до цього за допомогою стрільців, що прибули до Києва, але потім за його життя не робили жодних спроб «підкорити Київ».

Смерть митрополита Сильвестра Косова в 1657 р. активізувала боротьбу за Київську митрополію. Проте новообраний митрополит Діонісій Балабан відхилив пропозиції Московії і в 1658 р. був затверджений Вселенським (Константинопольським) Патріархом. Діонісій підтримав гетьмана І. Виговського. Щоб позбутися московського впливу, Діонісій переїхав із Києва, де була московська залога, до Чигирина.

Проте, скориставшись усуненням від влади І. Виговського, Московія домоглася включення до Переяславських статей, що були підписані з Ю. Хмельницьким, пункту про перехід Київської митрополії в підпорядкування Москов-

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні виклики постали перед православною церквою наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях?
2. Як діяльність православних братств вплинула на розвиток церковного життя на українських землях у XVI — на початку XVII ст.?
3. Яке значення мала діяльність Київського митрополита Петра Могили для зміцнення православної церкви та освіти на українських землях?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як Українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату;
- що таке «Священний Синод Російської православної церкви»;
- які засоби використовувала імперська влада для приборкання українського духовенства.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110356
Темне минуле Московського патріархату

Проект підручника видавництва «Ранок»

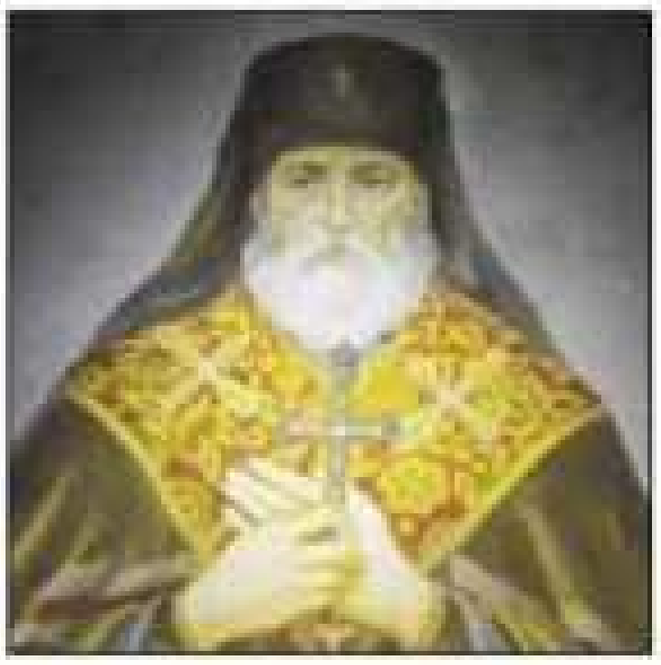

Митрополит Сильвестр Косів (1647—1657 рр.). Ікона в Михайлівському Золотоверхому монастирі

Митрополит Діонісій Балабан (1657—1663 рр.). Невідомий художник. XVIII—XIX ст.

Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663—1675 рр.). Невідомий художник. XVII ст.

ського патріархату. Українське духовенство проігнорувало цей пункт. Тоді Московія, користуючись розколом на українських землях, створила паралельну промосковську церковну ієрархію. Місцеблюстителем (єпископ, який тимчасово виконує обов'язки патріарха) митрополичого престолу в Києві був проголошений Лазар Баранович. Однак він, усупереч сподіванням, дотримувався нейтралітету у відносинах між митрополитом Діонісієм та Московією. У 1661 р. Лазаря Барановича замінили на Мефодія. Діонісій не погодився із діями Московії. Він призначив на білоруську кафедру Йосипа Нелюбовича-Тукальського, а також домігся від Вселенського Патріарха анафеми для Мефодія. Дії Діонісія підтримав супротивний до царя Московський патріарх Никон, який не бажав сваритися зі Вселенським Патріархом.

Після смерті митрополита Діонісія Московія знову спробувала домогтися свого. Однак у 1668 р. Вселенський Патріарх визнав єдиним Київським митрополитом Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Митрополит став «правою рукою» гетьмана П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання Гетьманщини й відкидав будь-які пропозиції Московії. У 1675 р. Йосип Нелюбович-Тукальський помер, і за Київську митрополію спалахнула нова боротьба. Розкол Гетьманщини позначився й на Київській митрополії. Лівобережжя тривалий час підпорядковувалося місцеблюстителю Лазарю Барановичу. А на Правобережжі були ставленики польського короля — єпископи Антоній Вінницький та з 1679 р. Йосиф Шумлянський. Також певний час на території, підконтрольній Османській імперії, перебував представник Вселенського Патріарха грек Панкратій.

Новий наступ Московського патріархату почався зі спроби підпорядкувати Києво-Печерську лавру. Скориставшись смертю настоятеля Інокентія Гізеля, Московський патріарх усупереч правилам домігся від Вселенського Патріарха вільних виборів наступника. Проте вибраний митрополит Варлаам Ясинський відмовився їхати до Москви та отримав благословення від місцеблюстителя Лазаря.

Саме в цей час польський король призначив Йосифа Шумлянського власником усіх володінь Києво-Печерської лаври, що робило владу обраного настоятеля непевною. Тоді Варлаам Ясинський у лютому 1685 р. підписав підтверджувальну грамоту з Москви. Таким чином, Києво-Печерську лавру було вилучено з-під вла-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ди Вселенського Патріарха й підпорядковано Московському.

Московський уряд надіслав Вселенському Патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати Київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори Київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви. На соборі, на якому не було жодного єпископа (усі відмовилися брати участь у неканонічному дійстві), митрополитом Київським було обрано Луцького єпископа Гедеона (князь Григорій Святополк-Четвертинський). Для створення масовості на собор зігнали нижче духовенство та представників козацької старшини. У грудні 1685 р. Гедеон отримав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційну частину титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — вилучили. До **травня 1686 р.** Київська митрополія була під владою Вселенського Патріарха, поки її не перебрав на себе Московський патріарх. Найголовнішим наслідком цієї події стало те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

Лише в 2018 р. Синод Константинопольського патріархату скасував владу Московського патріархату над українськими землями.

Митрополит Гедеон.
Невідомий художник. XVIII ст.

2. Приборкання українського духовенства імперською владою

Феофан Прокопович.
Невідомий художник. Кінець XVIII — початок XIX ст.

- Як відбувався процес втрати самостійності Українською православною церквою після підпорядкування Московському патріархату?

Через підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату вона втратила колишню самостійність. Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії деяких єпархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерський), які увійшли в його підпорядкування. Єпархії, які розташовувалися на території Речі Посполитої, приєдналися до греко-католицької церкви (у 1691 р. до неї перейшла Перемишльська єпархія, в 1700 р. — Львівська, в 1702 р. — Луцько-Острозька). Лише ченці Манявського скиту зберегли зв'язок зі Вселенським Патріархом аж до закриття монастиря австрійською владою в 1785 р.

- На с. 232—233 зображено митрополитів — захисників церковної автономії на українських землях, які не схвалювали союз із Москвою. Користуючись додатковими джерелами, складіть історичний портрет одного з них (на вибір).

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Московський патріарх Іоаким швидко виявив інтерес до внутрішніх справ митрополії. Уже в 1686 р. він закріпив за собою духовний нагляд (контроль вищих ієрархів над діяльністю нижчого духовенства), а згодом Москва почала втручатися в друкарство. Московські церковні собори 1689 та 1690 рр. засудили київське богослов'я за унійні хибні тлумачення, зауваживши, що Вселенські Патріархи не мали можливості стежити за твердістю віри: під заборону потрапили навіть твори чинного єпископа Лазаря Барановича. Поступово Київська митрополія була повністю ослаблена — у ній не залишилося жодного єпископа. У 1722 р. Київську митрополію понизили до архієпископства та скасували виборність її ієрарха.

Військово-політичний виступ І. Мазепи позначився на українському духовенстві, яке здебільшого ще зберігало антимосковські настрої. Українське духовенство, усвідомивши, що Українська козацька держава вже не може бути йому опорою, швидко переорієнтовувалося на Москву. Восени 1708 р. Київський митрополит під тиском царя наклав анафему на гетьмана І. Мазепу, який дуже багато зробив для розвитку церков. Після Полтавської битви 1709 р. ректор Києво-Могилянської академії **Феофан Прокопович** виголосив довгу проповідь перед Петром I, у якій засуджував І. Мазепу й висловлював свою прихильність владі. Пізніше саме за пропозицією Феофана Прокоповича цар розпочав зміни щодо європеїзації Московії. Феофан Прокопович був автором «Духовного регламенту», що замінив патріарше правління в Російській православній церкві владою **Священного Синоду** під головуванням світського чиновника (охоронцем патріаршого престолу був екзарх Стефан Яворський, а згодом фактично правителем Синоду став Феофан). Так церква стала частиною державного апарату. Феофан Прокопович також висунув ідею проголошення Московського царства Російською імперією, яка начебто була наступницею Русі та батьківщиною «слов'яноруського» народу, до якого він зараховував і українців. Феофан Прокопович прислужився й російській науці, саме з його ініціативи було засновано Російську Академію наук. Успішне просування на службі Феофана Прокоповича в новій імперії відображало ширше явище — перехід на імперську службу переважної частини українського духовенства, яке було більше налаштованим на Захід. Українське духовенство активно залучали на різні церковні й державні посади.

Словник

Священний Синод Російської православної церкви — орган управління, що діяв у Російській імперії в 1721—1917 рр., який замінив владу патріарха. Синод Російської православної церкви Московського патріархату мав статус вищої державної установи. Синод був підпорядкований імператору.

Постать в історії

Паїсій Величковський — творець морально-етичних засад чернецтва XVIII ст. — започаткував аскетичну літературу. Він був засновником Іллінського скиту на Афоні, настоятелем монастирів у Драгомирні, Секулі та Нямецької лаври. Паїсій Величковський переклав найвідоміший твір ченців «Добротолюбіє». Фактично він відродив чернецтво, яке занепало після загибелі Русі-України. Паїсій Величковський був канонізований у 1988 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Український священник Димитрій Туптало, призначений митрополитом Ростовським, навіть був канонізований як святий за боротьбу зі старообрядцями.

Поступово українські священники стали знаряддям імперської влади. Проте їхня кількість і вплив із часом почали лякати її. За наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. За яких обставин Українська православна церква втратила самостійність?
2. Коли та за яких умов Києво-Печерська лавра почала безпосередньо підпорядковуватися Московському патріархату?
3. Поясніть, чому для Москви рішення про приєднання української церкви було політичним, а не релігійним.
4. Чому за наказом імператриці Катерини II було заборонено набирати українців на високі посади церковної та світської служби?

Застосовуємо і аналізуємо

5. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому Москва втручалася саме в церковну друкарську справу? Які наслідки це мало для української церкви?
6. **Працюємо в малих групах. Метод «Фішбоун».** Як і чому антимосковські настрої в українському духовенстві змінилися після Полтавської битви?
7. **Працюємо в малих групах. Метод «ПРЕС».** Сформулюйте аргумент, який пояснює, чому в грудні 1685 р. Гедеон дістав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Русі», а традиційну частину титулу Київських митрополитів — «і всієї Русі» — було вилучено.

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо разом.** Чому Московський патріархат прагнув підпорядкувати Київську митрополію?
9. Дослідіть життєвий шлях Феофана Прокоповича. Висловіть аргументовану думку щодо його ролі в переході українського духовенства на імперську службу.
10. Створіть інтерактивну лінію часу, розташуйте на ній інформацію (тексти, ілюстрації, відео тощо) про основні події, які призвели до втрати самостійності Українською православною церквою після підпорядкування Московському патріархату.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- процес підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату;
- приборкання українського духовенства імперською владою.

Працюємо з хронологією

1686 р. — Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 31. Українська культура другої половини XVII — у першій половині XVIII ст. «Козацьке бароко»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109607

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості української культури попередньої доби?
2. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і назвіть головні здобутки української культури кінця XVI — першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про основні здобутки української культури цієї доби;
- імена видатних представників української культури.

КУЛЬТУРА БАРОКО

- **Особливості**
  - Вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас
  - Інтерес до почуттів і вчинків людини
  - Увага до символів
  - Театральність, парадність

1. Особливості розвитку культури

Які події найбільше вплинули на розвиток української культури кінця XVII — початку XVIII ст.?

Культура другої половини XVII — початку XVIII ст. базувалася на попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко. На українському ґрунті культура бароко набула особливих ознак, що дає підстави стверджувати про поширення українського бароко. Крім того, у культурі цього періоду почали простежуватися світські риси.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення становили вже не шляхта й духовенство, а рядові козаки, козацька старшина, міщани. Це сприяло розширенню підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

2. Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія

Яку роль у поширенні освіти відігравало книгодрукування?

Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. У них навчали читання, письма, лічби, співу. Поширеною була й домашня освіта.

Саме в цей період у Гетьманщині виникла форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де навчалися вести канцелярські справи, складати ділові папери тощо.

Проект підручника видавництва «Ранок»

У тогочасній Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й діти козаків у січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були закладами середньої освіти: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.), Переяславський (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум, у якому навчалося 800 осіб. Крім традиційних предметів, тут вивчали також інженерну справу, артилерію та геодезію. Переяславський колегіум займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші. Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянським колегіумом (1632 р.) та Львівським університетом (1661 р.).

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. У тогочасній Україні працювало 13 друкарень, найбільшою з них була друкарня Києво-Печерської лаври. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка Ісрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки в суспільстві. Виходили релігійні трактати, букварі та інші книги. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня, де видавали букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Особливістю книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало збільшення видання творів світської літератури. А запровадже-

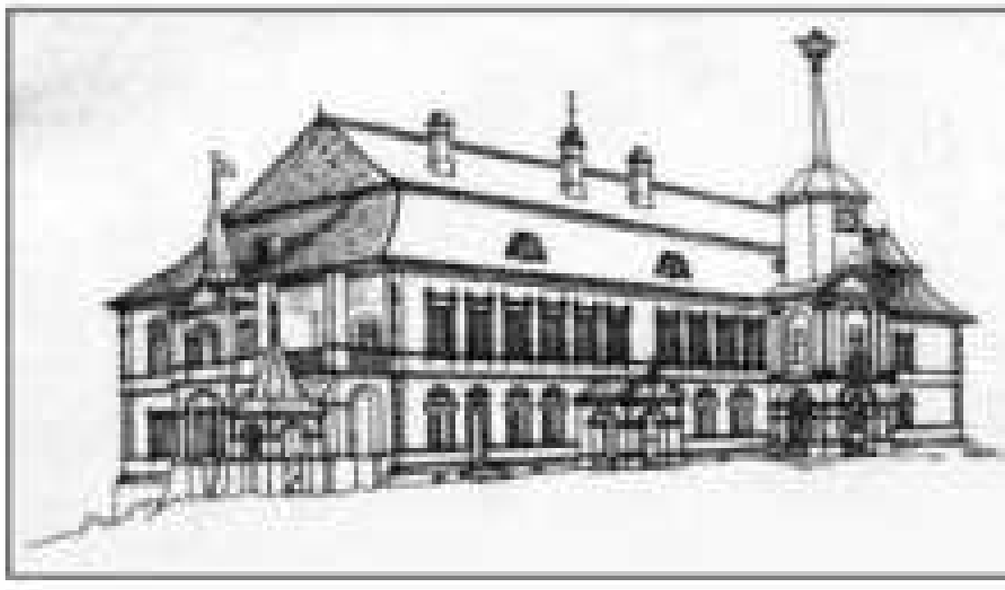

Харківський колегіум. Графічна реконструкція

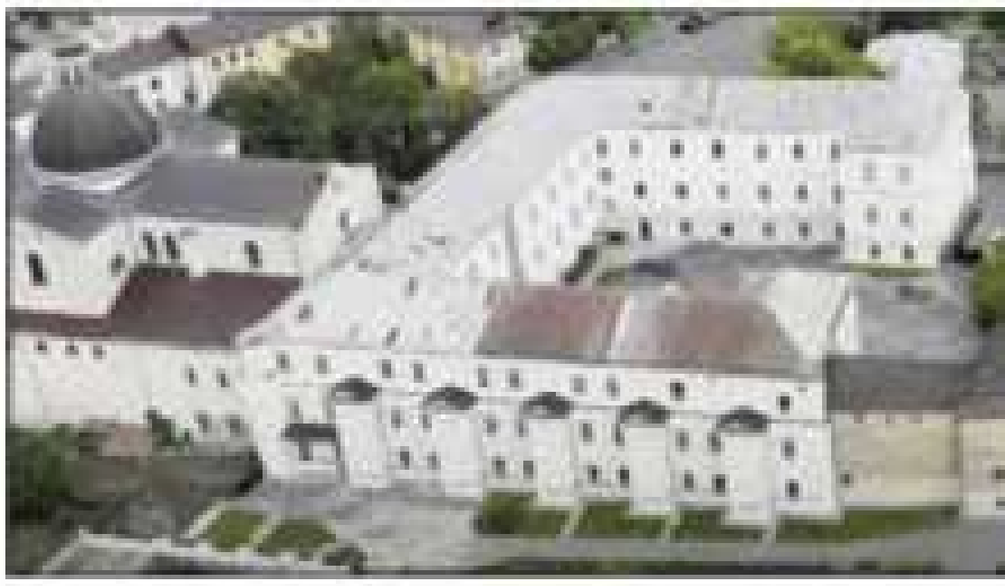

Луцький єзуїтський колегіум. Сучасний вигляд

Цікаві факти

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. У 1694 р. колегіум отримав царську грамоту на самоврядування. У **1701 р.** його було перетворено на академію. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їхня кількість зменшилася до 165 осіб.

▸▸ Поясніть, чому в 1709 р. різко скоротилася кількості студентів.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Сторінка «Ифіки ієрополітики» 1712 р. з гравюрою. Художник Н. Зубрицький

Працюємо з джерелом

Із записок історика і мандрівника, сина Антіохійського патріарха П. Алеппського (1654 р.)

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях. (Халебський Павло. Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий. — К. : Ярославів Вал, 2009. — 293 с.)

- Як автор документа описує рівень освіти в тогочасній Україні? Висловіть думку, про яку роль жінок в українському суспільстві свідчить факт грамотності більшості з них.

ний за Петра I гражданський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

3. Розвиток наукових знань

- Поясніть, чому на українських землях XVII—XVIII ст. представниками науки часто були церковні діячі.

У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і загалом у Європі, швидко розвивалася наука. Проте на відміну від інших територій Європи, де наука долала сильний опір церкви, тут її представниками здебільшого були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії.

Так, Йоаникій Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. У 1707—1708 рр. Феофан Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії. Єпіфаній Славинецький здійснив переклад посібника з анатомії Андреаса Везалія, який використовували в медичних колегіумах. У XVIII ст. набули поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які здобули вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрили першу на українських землях польову аптеку.

4. Розвиток літератури

- Які жанри були найбільш популярними в українській літературі XVII—XVIII ст.?

Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Це був час розквіту української літератури стилю бароко. Найяскравіше його ознаки проявилися в поезії. Поетичні твори цієї доби вирізняли-

Проект підручника видавництва «Ранок»

Синопсис Київський. 1674 р. Фотокопія

ся різноманітністю — від суспільно-політичних до ліричних. Суспільно-політична поезія пов'язана з подіями Хмельниччини та Руїни: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші, у творах яких порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напряму найбільше проявився стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) релігійної тематики склав І. Максимович («Богородице Діво»).

У напрямі бароко розвивалася й панегірична поезія — уславлення визначної події або вчинку видатної особи. Найвідомішими представниками цього жанру були Іван Величковський, Лазар Баранович. Велику популярність мали епіграми — невеликі сатиричні вірші, у яких висміювали якусь людину або суспільне явище. Найкращими епіграмістами вважалися Лазар Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, Климентій Зіновіїв. В епіграмах часто поєднувалися релігійно-філософські та побутові сюжети.

ЛІТЕРАТУРА другої половини XVII ст.

Ознаки

- Зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом
- Мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості
- Усе виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми й способи художньо-словесного зображення
- Письменники основну увагу зосереджували на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/109119

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

«Літопис Самовидця». Копія XVIII ст. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського.

КНИГА ЖИТІЙ СТЫХ

«Книга житій святих» Димитрія Туптала. Титульний аркуш. Фотокопія. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1705 р.

Найкращі ліричні вірші написали С. Климовський, І. Бачинський, Д. Левицький, І. Мазепа, Лазар Баранович. Це опис соціально-побутових явищ, змалювання природи, любовна лірика. Любовна поезія була тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші Климентія Зіновіїва (370 віршів) та І. Некрашевича («Ярмарок», «Сповідь»). У них автори відтворювали побутові сцени, висміювали вади суспільства, прославляли працю хліборобів і ремісників.

Серед прозової творчості найбільше значення залишалося за полемічною богословською літературою. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити такі: «Фундаменти», «Бесіда» Йоаникія Галятовського, «Нова міра старої віри» Лазаря Барановича, «Навіти» анонімного автора.

Від середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли становленню нової української літератури.

Велику частину літературного доробку цієї доби складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопсис» (1674 р.) — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий). У XVIII ст. українське суспільство цікавили події Хмельниччини. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни Романом Ракушкою-Романовським. Популярними стали праці Самійла Величка «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські й частково інші події» і «Дійствія презільної брані...» Григорія Грабянки. У XIX ст. їх називали козацькими літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в стилі бароко.

Наприкінці XVII — у XVIII ст. розвивалася богословська література, до якої належали, зокрема, проповіді. Їхні автори схвалювали ві-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

рність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із Богом людині» Інокентія Гізеля, збірки проповідей Лазаря Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші.

Продовжував розвиватися й агіографічний жанр (опис житій святих). Його найвидатнішою пам'яткою є чотиритомна збірка житій святих Д. Туптала.

5. Архітектура

Висловіть думку, як архітектура бароко вплинула на розвиток українських міст.

Події Хмельниччини та Руїни, народні повстання, війни Московії, Речі Посполитої з Османською імперією, Кримським ханатом, Швецією зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва. Почали переважати укріплення бастіонного типу, які зводили навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільшою оборонною спорудою на українських землях на початку XVIII ст. стала Київська (Печерська) фортеця, яка увібрала в себе всі тогочасні досягнення фортифікації.

Із другої половини XVII ст. нове піднесення переживало монументальне будівництво. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямами: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції.

Для архітектури бароко були характерні урочиста піднесеність, грандіозність, схильність до рухливих композицій і декоративної насиченості. Архітектура бароко передусім вплинула на оздоблення стародавніх храмів, які, зберігаючи попередню структуру, дістали нові елементи: вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподіб-

Миколаївський собор у Ніжині (Чернігівська область). 50-ті рр. XVII ст. Сучасний вигляд

Покровська церква в Харкові. 1689 р. Сучасний вигляд

Розписи церкви Святого Юра в Дрогобичі (Львівська область). Сучасний вигляд

Костел домініканців у Львові (1745—1749 рр.). Сучасний вигляд

Будинок генерального судді Василя Кочубея в Батурині (Чернігівська область). Сучасний вигляд

ні бані, східчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів. Більшість барокових споруд у тогочасній Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи. До найкращих барокових ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (50-ті рр. XVII ст.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734 р.) та інші. До цього переліку можна зарахувати дзвіницю Софії Київської. У західноєвропейському барокко зведено костел домініканців у Львові (1745—1749 рр.).

Крім церковного, розгорталося й світське кам'яне будівництво. Зводилися трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького та Єлецького монастирів Чернігова, будинок генерального судді Василя Кочубея в Батурині. Проте основним будівельним матеріалом залишалося дерево.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Ікона «Воздвиження Чесного Хреста». Кінець XVII ст.

Козак Мамай. Невідомий художник. 1728 р.

До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів цієї доби, особливо на Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

- Визначте, які елементи зовнішнього вигляду церков є характерними для барокового стилю.

6. Мистецтво

- Які нові риси переважали в живописі цього періоду?

Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходив від церковних канонів, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців цього періоду відчувався вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично митці передали образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Святого Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками.

В Успенському соборі Києво-Печерської лаври було намальовано цілу портретну галерею української знаті цієї доби.

Творчість народних майстрів яскраво відобразилася в картинах Страшного суду. Визначним явищем стало звернення до образів

Ікона «Покрова Богородиці» з портретом Б. Хмельницького. XVII ст.

- Проаналізуйте зображення ікони «Покрова Богородиці» із зображенням Б. Хмельницького. Чому, на вашу думку, саме Б. Хмельницький був обраний для цього сюжету? Які барокові риси ви помітили в цій іконі?

Гравюра із зображенням студентів Києво-Могилянської академії на тлі головного корпусу, трьох святих та Афіни Паллади — покровительки науки. Художник І. Щирський. 1698 р.

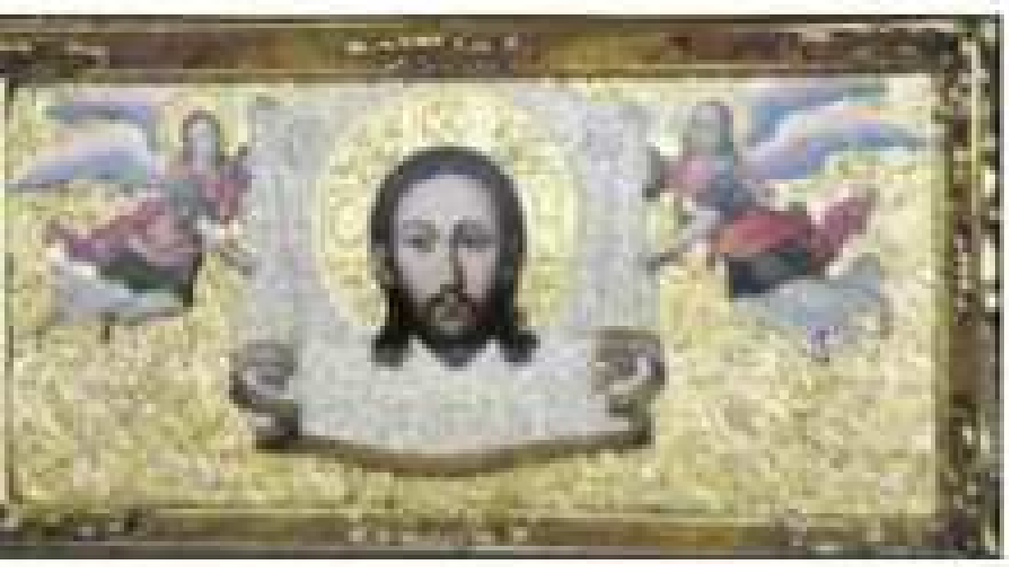

Ікона Нерукотворного Спаса. Іконостас церкви в селі Нова Скварява (Львівська область). Художник І. Руткович

козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення. Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами зображали й реальних людей — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі інтер'єрів цієї доби (ікони «Воздвиження Хреста Господнього», «Покрова Богородиці» тощо).

У цей період набув розвитку український портретний живопис, який мав яскраву національну особливість.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького й відомих козацьких старшин.

Світські барокові портрети були пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслювали майнове та соціальне походження. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період графіка, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки були ілюстровані гравюрами, які виконували на дереві або металі. Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва цього часу відіграли брати Тарасевичі. Олександр Тарасевич створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій Тарасевич виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та Нового Заповіту.

Визначним майстром графіки був Іван Щирський. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями.

Цікавим типом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянському колегіумі (академії), виконані цим митцем.

У другій половині XVII ст. високого рівня розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в тогочасній Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з прикрашанням предметів побуту, одягу, житла.

Цікавим явищем українського бароко в образотворчому мистецтві другої половини XVII — першої половини XVIII ст. стала діяльність художнього осередку в Жовкві. Так, Іван Руткович традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини. Найвідомішими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві.

Інший відомий митець цієї доби Йов Кондзелевич віддавав перевагу композиціям, у яких знаходили відображення події життя українського народу. Зокрема, його роботи були створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються в Національному музеї у Львові), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині.

До жовківських митців належать також Юрій Шимонович, Мартин Альтомонте, Василь Петрахнович. Їхня творча спадщина представлена не лише іконописом, а й світськими портретами, картинами зі сценами битв.

Ікона Богородиці з дитям. Іконостас церкви Загорівського монастиря у селі Вощатин (Волинська область). 1722 р. Художник Й. Кондзелевич

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110333

7. Музика і театр

Які основні жанри були характерні для української музики того часу?

Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершилося формування основних рис народної музики, що збереглися дотепер. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталилася народна інструментальна музика, що супроводжувала всі свята. Набули популярності троїсті музики. Так їх назвали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функціями, які вони виконували: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант — набув національних рис щодо поетики

Вертепні ляльки. Експозиція Музею театрального, музичного та кіномистецтва України в Києві

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом

Історик XX ст. І. Огієнко про українську культуру

Наші співаки-українці занесли на Москву і свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу. У кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках... Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишалася тут аж до початку XIX віку. (Огієнко І. Українська церква. Т. 2 : Нариси з історії Української Православної Церкви. Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1942. — С. 98.)

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Чим автор пояснював панівний український культурний вплив у Росії (Московії) у XVII—XVIII ст.? **2.** Які напрями українського культурного впливу перелічує автор? Які факти свідчать про величезну роль української культури в розвитку тогочасної Росії (Московії)?

Цікаві факти

Зростання значення професійної музики спонукало ще Б. Хмельницького в 1652 р. видати універсал про створення цеху музики. Згодом такі цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

та змісту музики. У ньому посилилися світські мотиви. Мелодика кантів виступала джерелом і для церковної музики цього часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі Лазар Баранович, Димитрій Туптало та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Поширеним став партесний концерт, де спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних ознак.

Виступи колективів проходили в панських палацах і церквах. Відомі імена таких співаків, як К. Коновський, Й. Завойський, О. Лешковський та інші.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. в Глухові була відкрита спеціальна музична школа.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Як і раніше, був популярним вертеп. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства. Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою частиною навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на Різдво Христове» Димитрія Туптала та «Слово про збурення пекла».

Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовували декорації, предмети бутафорії, сценічні ефекти.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Із яких закладів складалася система освіти на українських землях у цей період? Яку роль відігравала церква в розвитку освіти?
2. Чому саме в XVII—XVIII ст. спостерігався бурхливий розвиток фортифікаційного бу-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

дівництва і архітектури бароко на теренах України?

Застосовуємо і аналізуємо

3. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, яка мистецька школа переважала на українських землях наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. У яких видах мистецтва і як вона проявлялася?
4. **Працюємо в малих групах.** Охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді ментальної карти.
5. Сформулюйте твердження, яке пояснює, яким чином літературна творчість цього періоду сприяла збереженню історичної пам'яті про козацькі війни та події Руїни. Як історична література XVIII ст. та козацькі літописи впливали на формування уявлень українців про себе?
6. **Працюємо разом.** Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. територія Лівобережної Гетьманщини характеризувалася високим рівнем освіченості, більша частина дорослого населення була письменною. Обговоріть, чим це зумовлювалося?
7. Поясніть, чому у творчості українських художників цього періоду з'явилися сюжети з реальними людьми та історичними подіями.

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо в парах.** Використовуючи інформацію з відкритих джерел, дослідіть, яких архітектурних змін зазнали стародавні храми України внаслідок барокової реконструкції. Як це відбилося на їхньому зовнішньому вигляді? Відповідь доповніть візуальними джерелами.
9. Напишіть есе про вплив історичних подій на розвиток української культури XVII—XVIII ст.
10. Підготуйте навчальний проєкт «Віртуальний музей "Козацьке бароко"». Доберіть експонати та обґрунтуйте їх вибір.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості розвитку української культури у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.;
- причини появи і особливості українського бароко;
- видатні пам'ятки українського бароко в різних галузях мистецтва і літератури.

Працюємо з хронологією

1701 р.	Надання Києво-Могилянській колегії статусу академії

rnk.com.ua/109917
Практичне заняття за розділом IV

rnk.com.ua/109918
Узагальнення знань за розділом IV

rnk.com.ua/109919
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 32. Спроби збереження автономії та реформування Гетьманщини. Політична культура козацької старшини

Тестові завдання
rnk.com.ua/109608

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях?
2. Визначте роль І. Мазепи в історії України.
3. Якими були наслідки Полтавської битви для України?
4. Як можна оцінити гетьманство І. Скоропадського і П. Полуботка?
5. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про гетьманство Д. Апостола та К. Розумовського;
- яку політику здійснювала Російська імперія щодо України;
- як українська керівна верхівка намагалася протистояти імперській політиці.

Для вас, допитливі
rnk.com.ua/110334

1. Гетьманство Д. Апостола

Які дії Д. Апостола можна вважати спробами зберегти українську автономію? Наскільки вони були успішними за умов посилення імперської політики?

На тлі загрози нової війни з Османською імперією зростало невдоволення Росії діяльністю Малоросійської колегії. Особистий конфлікт між керівником колегії С. Вельяміновим та князем О. Меншиковим, який на той час відігравав провідну роль у владній верхівці імперії, спричинив її скасування в 1727 р. Імперська політика щодо України пом'якшилася.

Було проведено вибори гетьмана, яким став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол (1727—1734 рр.)**. Із ним імперська влада теж не уклала традиційної угоди. Діяльність гетьмана визначали **«Рішительні пункти»**, видані в 1728 р. у вигляді указу імператора Петра II у відповідь на подану гетьманом петицію про повернення Гетьманщині прав.

Попри значну обмеженість прав Гетьманщини «Рішительні пункти» дали можливість Д. Апостолу на певний час загальмувати ліквідацію Гетьманщини як політичного утворення.

У 1728 р. за умовами «Рішительних пунктів» росіянам дозволили купувати землі в Україні. Цим було започатковано розростання російського землеволодіння на теренах України.

Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на посади

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

полковників своїх прихильників, провів заходи щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив дії щодо складання тогочасного бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домігся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках і заснування ними в **1734 р.** Нової Січі на річці Підпільній (Підпільненська Січ).

За гетьмана Д. Апостола землі роздали козацькій старшині, православній церкві та російським чиновникам. Відмінність між спадковим і тимчасово умовним володінням старшини майже зникла. Д. Апостол поставив перед імперським урядом вимогу скасувати заборону на експорт українських зерна, шкіри, воску та інших товарів.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало Генеральне слідство про маєтності, здійснене гетьманом. У 1729—1730 рр. провели ревізію (перевірку) маєтків і визначили законність володіння ними. Так, понад 35 % оброблюваних земель Гетьманщини були приватною власністю старшини. Містам підтвердили магдебурзьке право. Д. Апостол продовжив розпочату П. Полуботком судову реформу, видав «Інструкцію українським судам», якою, зокрема, визначали порядок апеляції. Відчутно поменшало росіян у гетьманській адміністрації. Їм заборонили купувати в Україні землю, натомість сприяли виїзду охочим за її межі.

За підтримки Д. Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові в 1728 р. розробила звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено вже після смерті гетьмана. Проте російський Сенат категорично відмовився його затвердити.

Працюємо в парах. Визначте основні напрями внутрішньої політики гетьмана Д. Апостола. Відповідь подайте у вигляді ментальної карти.

Гетьман Данило Апостол. Художник О. Мартинович

Постать в історії

Данило Апостол народився в 1654 р. в містечку Сорочинці (зараз Великі Сорочинці) на Полтавщині. Він походив зі знаної козацько-старшинської родини. Д. Апостол зажив військової слави під час Азовських походів 1695—1696 рр. У 1708 р. разом із військом І. Мазепи Д. Апостол приєднався до шведської армії, але вже за місяць перейшов на бік московського царя Петра І, у такий спосіб зберігши полковництво в Миргороді та всі свої маєтки. У 1711 р. він брав участь у Прутському поході Петра І, а в 1722 р. очолив 10-тисячне козацьке військо в Перському поході. Під час штурму Дербента Д. Апостол втратив око.

Д. Апостол підтримав наказного гетьмана П. Полуботка, за що був ув'язнений і покараний разом з іншими представниками козацької старшини. У 1726 р. його відпустили в Україну, залишивши в Москві заручником його сина. Здобувши в 1727 р. гетьманську булаву, Д. Апостол зробив усе можливе за тих умов для збереження Гетьманщини.

Д. Апостол був завзятим колекціонером. Його вважали найбагатшим гетьманом, а водночас — відомим благодійником.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

2. Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини

Чому «Правління гетьманського уряду» не змогло знищити автономні права Гетьманщини та козацьке самоврядування на Слобожанщині?

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. імператриця Анна Іванівна знову заборонила обирати гетьмана, а відання українських справ передала **«Правлінню гетьманського уряду» (1734—1750 рр.)**. Цей уряд складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців. У своїй діяльності «Правління гетьманського уряду» мало керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці були зобов'язані всілякою применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбам українців із росіянами. Українські справи знову повернули до Сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збирання податків, завершено складання зводу українського законодавства.

Для контролю над суспільством у Російській імперії була створена «Таємна канцелярія». Досить було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

Значні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили у відання Військової колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначати тільки росіян. Із 1732 р.

Словник

«Правління Гетьманського уряду» — уряд, створений російською владою для управління Гетьманщиною після смерті гетьмана Д. Апостола.

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

Діяльність

- Заохочення шлюбів українців із росіянами
- Російщення українського населення
- Нехтування правами всіх верств українського населення
- Втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя України
- Терор «Таємної канцелярії»
- Скорочення реєстру козацького війська
- Ситуацію ускладнила російсько-турецька війна 1735—1739 рр., що призвела до розорення та спустошення українських земель

СКЛАД «ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

Представники російського уряду	«Правління гетьманського уряду»	Представники козацької старшини
• Царський резидент князь О. Шаховський • Князь І. Барятинський • Полковник В. Гур'єв		• Генеральний обозний Я. Лизогуб • Генеральний підскарбій А. Маркович • Генеральний осавул Ф. Лисенко

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

почалися перетворення, метою яких була ліквідація автономного самоврядування. Утворена в Сумах «Канцелярія комісії заснування слобідських полків» перебрала на себе чимало функцій полковників. Полкові ратуші в 1733—1734 рр. перейменували на канцелярії, які дістали права, що мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство здійснювали на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасоване право козаків і селян на займанщину, а також жителям забороняли залишати межі Слобожанщини. Козаків-підпомічників викреслювали з козацького стану.

За таких складних умов українська козацька старшина докладала зусиль для збереження давніх автономних прав і козацьких традицій.

Працюємо разом. Метод «Два — чотири — усі разом». Спочатку у складі робочих пар, а потім усім класом обговоріть результати діяльності «Правління гетьманського уряду».

3. Відновлення гетьманства в 1750 р. К. Розумовський

Чи можна стверджувати, що гетьманство К. Розумовського було лише примхою царської влади? Якою бачив гетьман К. Розумовський Козацьку державу?

Унаслідок палацового перевороту імператорський престол посіла дочка Петра I Єлизавета. Серед оточення імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її фаворитом. Тому населення Гетьманщини сподівалося на покращення свого становища. Проте запроваджені зміни, що стосувалися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками імператриці зі своїм оточенням. До цього спонукали як зовнішні обставини (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і загострення соціальної напруженості. У 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасували нововведення в Слобідській Україні.

Зверніть увагу

Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1735—1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. За підсумками війни запорозькі землі повернулися під владу Російської імперії.

Кирило Розумовський. Художник Л. Токе. 1758 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110357
Що ховає нащадок останнього гетьмана України?

Проект підручника видавництва «Ранок»

Палацово-парковий ансамбль К. Розумовського в Батурині (Чернігівська область). Сучасний вигляд

Цікаві факти

Судова реформа, яку здійснювали в козацькій Україні протягом 1760—1763 рр., започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). Своєю чергою, полки (їх налічувалося десять) поділяли на два судові повіти, у яких створювали земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку також було сформовано гродський (для розгляду кримінальних справ) суд, на чолі якого стояв полковник. Суддів обирала старшина. Скасовували судові функції Генеральної військової канцелярії. Так Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу. Разом зі змінами в судочинстві упорядковували закони Гетьманщини, що розпочалося ще за Д. Апостола.

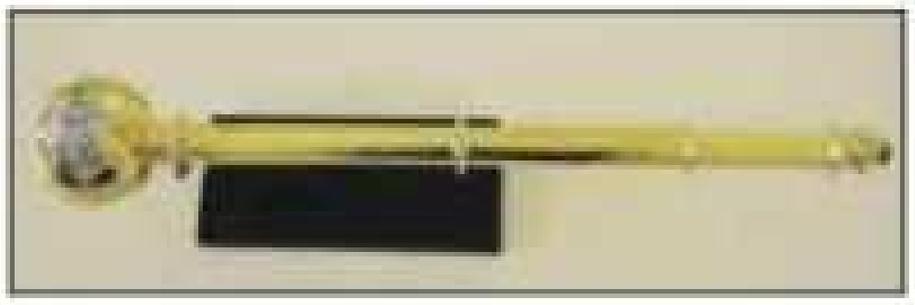

Булава Кирила Розумовського

За розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові на Старшинській раді обрали гетьманом брата Олексія **Кирила Розумовського (1750—1764 рр.)**. Він став останнім гетьманом козацької України.

Ставши гетьманом, К. Розумовський мав на меті відновити давні права України. Так, він домігся, щоб справи Гетьманщини повернули до Колегії іноземних справ, підпорядкував собі Запорожжя, а згодом Київ (проте в 1761 р. місто знову опинилося під прямим імперським управлінням). Загалом К. Розумовський прагнув установити шляхетські порядки, які існували за Речі Посполитої. Усі подальші дії гетьмана сприяли перетворенню козацької старшини на шляхту. Він здобув право самостійно призначати полковників і роздавати землі, відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які поступово набували значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. Попри значний вплив К. Розумовського та його брата при дворі такі дії занепокоїли імперську владу. У 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана.

До К. Розумовського було приставлено радника-наглядача, заборонено самостійно призначати полковників. Тепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

й видатки Військового скарбу, а також скасувати в 1754 р. кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, митниці, що давали гетьманському уряду великі щорічні прибутки (через Гетьманщину в Росію йшов значний експорт з Османської імперії, особливо сіль і тютюн). Усі ці заходи перетворювали Україну на частину єдиного економічного простору Російської імперії. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський дістав категоричну відмову.

Ці обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Він здійснив судову реформу, а також реформи в армії та освіті. Козацьке військо було наближене до регулярного. Так, усі козаки тепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковували та вдосконалювали артилерію. У всіх полках створювали школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім було оновлено Києво-Могилянську академію. Проте незабаром усі ці здобутки й зміни перекреслила імперська влада.

Постать в історії

Вагому роль у культурній та дипломатичній сферах Європи відіграв син останнього гетьмана **Андрій Розумовський**. Так, він брав участь у роботі Віденського конгресу 1814—1815 рр., який сформував нову систему європейських відносин (про них ви будете вивчати в наступному класі). А. Розумовський був одним із його головних організаторів та учасників, а значна частина неофіційних переговорів конгресу відбувалася в його Віденському палаці. І саме син гетьмана України разом із провідними європейськими очільниками, політиками та дипломатами підписав Заключний акт Віденського конгресу. Крім того, він став покровителем низки видатних європейських композиторів віденської школи: Йозефа Гайдна, Вольфганга Амадея Моцарта, Людвіга ван Бетховена. Зі свого боку Л. ван Бетховен на знак вдячності присвятив своєму меценату декілька музичних творів.

Працюємо в малих групах. Метод «Дискусійна проблема». Чи вдалося К. Розумовському відновити давні права України? Висловіть аргументовану думку.

Політична культура козацької старшини
rnk.com.ua/110335

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть основні досягнення гетьманства Д. Апостола та К. Розумовського.
2. Чому реформаторська діяльність К. Розумовського була не до вподоби імперській владі?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Поясніть, чому російський Сенат відмовився затвердити звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», і які це мало наслідки для Гетьманщини.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- відновлення гетьманства, гетьманування Д. Апостола;
- імперську політику 30—40-х рр. XVIII ст., діяльність «Правління гетьманського уряду»;
- гетьманування К. Розумовського.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з хронологією

1727—1734 рр.	Гетьманування Д. Апостола
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1734—1750 рр.	Діяльність «Правління гетьманського уряду»
1750—1764 рр.	Гетьманування К. Розумовського

Феєрверк. Гравюра. Художник Г. Нарбут. 1917 р.

Цікаві факти

На гравюрі «Феєверк», яку художник написав у межах циклу «Українська абетка», зображено палац останнього гетьмана козацької України К. Розумовського. Мистецтвознавець Ф. Ернст так побачив символізм твору: «...за блискучими феєрверками балів, маскарадів та свят [гетьман] не примітив, як проморгав останні рештки української волі».

4. **Працюємо в парах. Метод «Кубик Блума».** Складіть систему запитань, яка описує спроби гетьманів Д. Апостола й К. Розумовського зі збереження автономії та реформування Гетьманщини.
5. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Визначте спільні й відмінні риси гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського.
6. Складіть сенкан, що характеризує політичну культуру козацької старшини XVIII ст.

Оцінюємо і створюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і проаналізуйте, у чому проявлялося втручання російського уряду у справи Гетьманщини за часів «Правління гетьманського уряду» та які наслідки це мало. Результат роботи подайте у вигляді схеми.
8. **Працюємо в малих групах.** Дослідіть життєвий і політичний шлях Д. Апостола або К. Розумовського. Уявіть, що у вас є можливість провести інтерв'ю з цим історичним діячем. Які запитання ви б поставили? Спрогнозуйте відповіді на них. Результат роботи подайте у вигляді відеозапису інсценованого інтерв'ю.
9. **Працюємо разом. Метод «ПРЕС».** Наведіть аргументи, які доводять, що на політичну культуру та поведінку козацької старшини впливали події політичного, економічного й духовного життя.
10. **Працюємо разом.** Як ви вважаєте, чи могла Козацька держава за правління К. Розумовського закріпити своє існування? Чи дійсно гетьманування К. Розумовського було більше особистим проєктом, ніж прагненням відновити козацьку автономію?
11. Канадсько-український історик Орест Субтельний, характеризуючи останній період історії козацької України, зазначав: «...за Кирила Розумовського Гетьманщина пережила "золоту осінь" своєї автономії». Чи вважаєте ви доречною таку оцінку?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 33. Нищення Козацької держави, козацького устрою Слобідської України та Запорозької Січі. Доля запорожців

Тестові завдання
rnk.com.ua/109609

1. Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні

Які внутрішні й зовнішні чинники сприяли остаточній ліквідації гетьманства? Чому ліквідація Гетьманщини й козацького устрою відбулася без опору з боку козацької старшини?

У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Проте через декілька місяців проти нього було вчинено змову. Петро III втратив владу та був убитий. Імператрицею стала його дружина Катерина II. Гетьман К. Розумовський виконував не останню роль у заколоті, проте це не вплинуло на прагнення нової правительки ліквідувати автономію Гетьманщини.

Формальним приводом для скасування Гетьманщини стали дві чолобитні до Катерини II, надіслані в 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них ішлося про відновлення давніх прав України (про самостійні судову й фінансову системи, землі, втрачені з 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Санкт-Петербурзі це сприйняли як намір відокремитися від Росії. Під тиском Катерини II К. Розумовський був змушений зректися булави. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й низку нових маєтків. У 1764 р. вийшов імперський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. У 1794 р. він повернувся до Батурина, де незабаром помер.

Для управління землями колишньої Гетьманщини було створено **Другу Малоросійську**

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку політику проводила Російська імперія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.?
2. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ?
3. Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?
4. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були причини й перебіг процесу ліквідації гетьманства та залишків автономії Гетьманщини і Слобідської України;
- про розвиток Січі й півдня України в другій половині XVIII ст.;
- чому імперська влада ліквідувала Запорозьку Січ і Кримський ханат;
- як склалася доля запорожців після ліквідації Січі.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

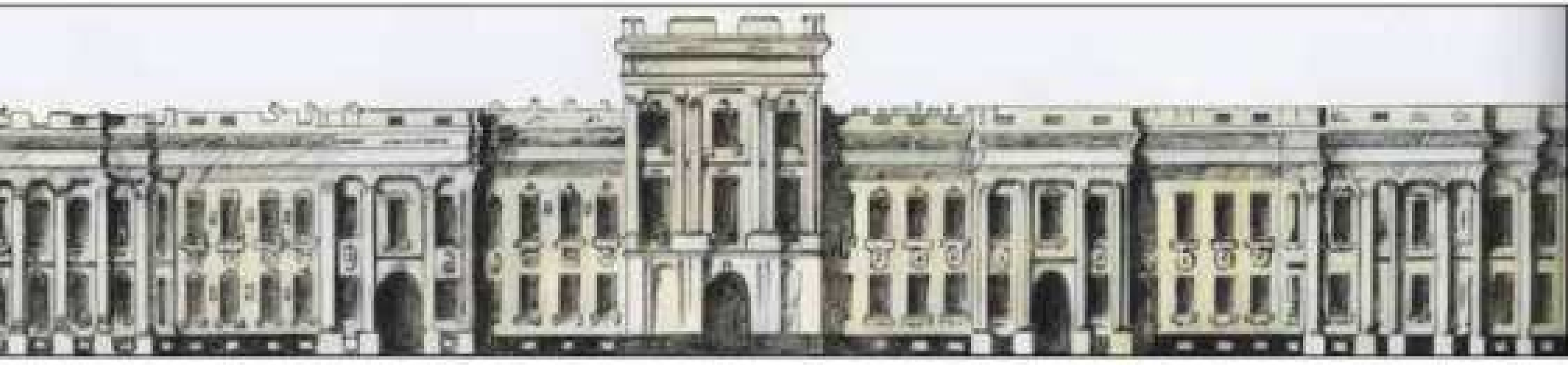

Будівля Малоросійської колегії у Глухові. Реконструкція зовнішнього вигляду

колегію (1764—1786 рр.), яку очолив Петро Рум'янцев. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Її основне завдання полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні замість них російських. Протягом 1765—1768 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпачити селянство, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків. Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в 1765—1769 рр. загальної ревізії земельної власності (Генеральний, або Рум'янцевський, опис). Було переглянуто й упорядковано податки. Натуральні повинності замінили грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. карбованців на рік, а в 1780 р. вона становила вже 2 млн карбованців.

Масштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

2. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини

▸▸ Чому російська влада нищила козацький устрій? Яких заходів вона вжила для ліквідації козацького устрою на Слобожанщині та залишків автономного устрою Гетьманщини?

У 1765 р. Катерина II видала указ про скасування полкового устрою та створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеве козацтво позбавили прав і привілеїв та перетворили на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворили Харківське намісництво.

У 1781 р. було скасовано полковий адміністративно-територіальний поділ, а Гетьманщина перетворилася на Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні й судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами імперський уряд переймався проблемою втечі українських селян. **У 1783 р.** вийшов указ

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Так було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

У 1783 р. замість козацьких і компанійських полків почали формувати полки російської армії. Термін служби становив шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаків перетворювали на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську козацьку державу. Козацькі прапори, гармати, печатки вивезли до Санкт-Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад на українських землях увідповідняли з регіонами Російської імперії.

В історії України почався період становлення нової національної ідеї розгортання боротьби за відновлення держави.

Окремим елементом колонізації України була інтеграція козацької старшини в загальноросійську систему станового поділу суспільства. У 1785 р. Катерина II видала Жалувану грамоту дворянству, якою українську старшину зрівняли в правах із російським дворянством. З одного боку, це створювало кар'єрні можливості для українців на службі в імперії, з іншого — негативно відбивалося на українській ідентичності та втраті українством своєї еліти, провідників.

Козацькі роди, які отримали російське дворянство, швидко зросійщилися (Розумовські, Безбородьки, Кочубеї та інші). Їхні нащадки стали імперськими міністрами, дипломатами, полководцями тощо та служили імперії.

3. Обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя

▸▸ Чим Нова (Підпільненська) Січ відрізнялася від попередніх?

Навколо Січі були розташовані землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділяли на адміністративно-тери-

Цікаві факти

Проти запровадження кріпацтва наважився виступити нащадок давнього старшинського роду з Полтавщини Василь Капніст. Його твір «Ода на рабство» (1783 р.) засуджував політику імператриці Катерини II. Деякі історики вважають, що цей твір був і протестом проти ліквідації автономних прав Гетьманщини.

1

2

3

Представники українських родів, які стали російськими дворянами на службі імперії: 1) Кирило Розумовський; 2) Олександр Безбородько; 3) Петро Завадовський

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Фортеця «Домаха-Кальміус». Фрагмент діорами

- Використовуючи зображення, опишіть, як виглядали поселення запорозьких козаків, і поясніть, у чому полягав їхній вплив на господарський розвиток регіону.

торіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти (пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська паланки).

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорожжя була Січ. У Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозьку адміністрацію, як і раніше, обирали козаки на радах, перед якими вона й мала звітувати. Вищу військову або кошову старшину обирали один раз на рік на Загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилося значення старшини.

До складу запорозького козацтва продовжували приймати всіх, хто шукав порятунку від покріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорожжя налічувало 100 тис. козаків. Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (із 1734 до 1775 р.).

Нова Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевлас-

Словник

Паланки — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділяли землі «вольностей» Війська Запорозького.

Козацький хутір-зимівник XVIII ст.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

ників. Замість воєнних походів основою діяльності козаків став розвиток господарства. Старшина зробила із Запорожжя часів Нової Січі край квітучої ринкової економіки, що базувалася на провідних засадах, які нагадували фермерське господарство. Однак разом із тим виникли нові труднощі.

На Запорожжі розпочалися повстання незаможних козаків і зворотні хвилі втікачів. Вони переселялися на засновані російським урядом «слободи». Це руйнувало зсередини всю соціальну систему Нової Січі. Одночасно із цим козацька старшина не могла власними силами швидко колонізувати всі землі Запорожжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський**.

За розпорядженням кошового отамана всіх селян-утікачів, що прибували до Січі, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли «слободами» на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влазити до тих місць». За час свого перебування на посаді П. Калнишевський заснував на землях Запорожжя 45 нових сіл, 4 тис. хуторів, населення яких до 1775 р. налічувало близько

Козацький прикордонний укріплений пост «Кам'яний Шанець». Віртуальна реконструкція

Зверніть увагу

У Січі землю вважали загальновійськовою власністю. Кожен козак, який володів певним майном і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і заснувати власний зимівник (хутір). Козак мав право його продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські й мисливські угіддя. Вона встановила звичай збирати із шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

Постать в історії

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду. Кошовим отаманом його обирали десять років поспіль. Він був хоробрим воїном і гарним полководцем, особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. П. Калнишевський докладав чималих зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської влади. Він тричі їздив до Санкт-Петербурга, де відстоював права Запорожжя. П. Калнишевський опікувався культурним розвитком краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів. Після зруйнування імперськими військами Нової Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Він провів понад 27 років в ув'язненні (із яких 16 років в умовах окремої камери), втратив зір. За указом імператора Олександра I він був звільнений із в'язниці, але за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер у віці 112 років.

Петро Калнишевський. Невідомий художник

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

55 тис. осіб. Однак для того щоб перешкодити намірам імперського уряду, цього було недостатньо.

Від початку заснування Нової Січі російський царський уряд поступово обмежував її права. У складі монархічної держави з абсолютною владою монарха, якою була Російська імперія, козацька республіка не могла проіснувати довго.

У 1753 р. царська влада спробувала заборонити запорожцям обирати кошового отамана, але їй це не вдалося.

У 40—60-х рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селянства. У 1752 р. у північно-східній частині Запорожжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі — Слов'яносербію. Ці землі заселяли втікачі від османського ярма — серби, угорці, молдавани, греки, болгари. У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На заперечення запорожців уряд Російської імперії не зважав.

Цікаві факти

Російська влада визнавала вагому роль українського козацтва в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. Лише в 1771 р. тисячу запорожців було представлено до нагороди срібними медалями. Кошовий отаман П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами особисто імператрицею Катериною II. Ще 17 старшин також були нагороджені золотими медалями. У 1773 р. П. Калнишевському надали звання генерал-лейтенанта російської армії. Отже, він мав один із найвищих військових чинів тогочасної російської армії.

4. Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.

Яку роль відіграли запорожці в російсько-турецьких війнах 1768—1774 і 1787—1791 рр.? Які військові операції були найуспішнішими для козацтва?

Напередодні російсько-турецької війни **1768—1774 рр.**, коли питання про ліквідацію Січі було вирішене, Катерина II, закликаючи запорожців до участі у війні, запевняла: «Ми вважаємо [запорожців] найзичливішими нашими підданими і за першої нагоди Височайшу нашу милість всьому вашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні запорожці активно воювали на боці Росії.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Штурм Хаджибея. Художник П. Пархет. 1954 р.

У 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, проголошувалася незалежність Кримського ханату.

Знову про запорожців згадали під час війни **1787—1791 рр.** У бойових діях брало участь **Чорноморське козацьке військо.** Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та захопленні Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців заволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса). Значним був їхній внесок у взяття головної фортеці Османської імперії на Дунаї — Ізмаїлу, яку вважали неприступною.

Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків. Згідно з мирним договором, підписаним у Яссах у 1791 р., кордоном між Османською та Російською імперіями ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі «вольності» в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Проте це не влаштовувало імперський уряд, і козаків вирішили відправити якнайдалі з України. У 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де заснували Кубанське козацьке військо, що проіснувало до 1920 р.

Цікаві факти

До запорозького війська у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. належало 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Зокрема, на початку червня запорожці раптово атакували очаківську флотилію Османської імперії у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися Дніпром. Козаки захопили три кораблі й примусили турецькі війська відступити. У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили Османської імперії під Очаковом. Важливим був успіх козацької флотилії з 19 чайок, яка в дельті Дунаю розгромила турецьку флотилію, захопивши сім великих і багато дрібних суден. Запорожці уславилися під час штурму Бендер, у рейдах на Тульчу, Ісакчу тощо.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зруйнування Січі російськими військами

- Які чинники вплинули на рішення старшини здати Січ без бою?

5. Ліквідація Запорозької Січі. Доля запорожців

- Якими були причини та наслідки ліквідації Запорозької Січі? Як склалася доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі?

Остаточна ліквідація Січі була для імперського уряду лише справою часу. Відповідна нагода виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханату від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки. На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Санкт-Петербурга делегацію з проєктом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції не було розглянуто. Наприкінці травня 1775 р. російські війська вступили на Запорожжя та рушили на Січ. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі гарнізон із 2 тис. козаків, усвідомлюючи марність опору, склав зброю. Інші війська також без бою захопили паланкові центри. Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя приєднали до складу Новоросійської та Азовської губерній. Були запроваджені російські порядки й органи влади. Землі почали роздавати імперським чиновникам.

Після ліквідації Січі запорожців почали записувати до селянського й міщанського ста-

Зверніть увагу

Ліквідувати Січ було доручено російському генералу Петру Текелію. 25 травня його корпус вирушив із фортеці Святої Єлизавети (тепер місто Кропивницький), аби зайняти запорозькі землі на правому боці Дніпра, 7 червня з Кременчука виступив корпус князя Олександра Прозоровського для захоплення Лівобережжя; в операції брало участь 40-тисячне військо. Не зустрівши опору, П. Текелій на світанку 5 червня підійшов до Січі. Запорозьку варту схопили без галасу й заблокували всі вулиці Січі. Однак кошовий, старшина та понад 3 тис. запорожців встигли зачинитися у внутрішньому коші. П. Текелій відрядив до них полковника Мисюрєва, щоб оголосити волю Катерини II та примусити П. Калнишевського здатися. Кошовий певний час не впускав російського посланця. Запорожці сперечалися. Згодом, кошовий отаман П. Калнишевський, військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Павло Головатий вийшли назустріч російським військам. Запорозька Січ припинила існування.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

нів, старшина зазнала переслідувань. Найнепокірніші запорожці, яких було близько 5 тис., подалися за Дунай, на землі, що були під владою Османської імперії. Там вони заклали Задунайську Січ, що проіснувала до 1828 р. Кількість задунайців швидко зростала. На цих землях уже мешкали козаки зі Слобожанщини, Дону та Кубані, які не бажали коритися царській владі й перейшли в підданство султана ще в 1741 р. За прізвищем їхнього провідника Ігната Некраса (Ігнатія Некрасова) за ними закріпилася назва «некрасівці». Їх вирізняло те, що вони були **старовірами.**

У запорожців не склалися відносини з некрасівцями. У суперечках за найкращі рибальські місця між ними спалахували збройні зіткнення, які в 1794 р. переросли у війну, яка тривала до 1813 р. Зрештою запорожці взяли гору. Уряд Османської імперії в ці суперечки не втручався.

Внутрішній устрій Задунайської Січі був такий самий, як і на Запорожжі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину — кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). У військовій раді могли брати участь усі козаки. Козаки займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існували січова школа й бібліотека, де зберігали літературу духовного та історичного

Цікаві факти

У 1785 р. внаслідок конфлікту з некрасівцями частина задунайців (7 тис. осіб) переселилася в місцевість Сеймени в Сілістрії. Решта задунайців (близько 8 тис. осіб) на заклик австрійського імператора Йосифа II осіла на території Банату на березі Тиси (зараз це територія Сербії). Там вони несли прикордонну службу між володіннями австрійських Габсбургів та Османською імперією. Однак через жорсткий контроль австрійських урядовців вони у 1805 р. повернулися у володіння султана. Навесні 1813 р. козаки перенесли місце розташування Січі в місцевість Катерлез (Катерлезька Січ).

Словник

Старовіри (розкольники) — релігійно-суспільний рух, що виник у середині XVII ст. в Московському царстві як реакція на церковні реформи патріарха Никона.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110358
Справжня історія українського півдня

Задунайський козак. Художник С. Васильківський. Близько 1900 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

змісту. На землі задунайців часто тікали селяни й козаки з України, які не бажали жити під імперським гнобленням.

Прагнучи утримати хоч частину козацтва від переходу на бік султана та створити противагу Задунайській Січі, російська імператриця Катерина II в 1779 і 1780 рр. зверталася до козаків із проханням повернутися до рідного краю, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами. Проте запорожці погоджувалися на це неохоче.

Князь Григорій Потьомкін спочатку намагався силою стримати переселення козацтва на Дунай. У 1781—1783 рр. він розіслав заклики до колишніх козаків, щоб вони прибули в Херсон для створення військових загонів. Проте зібралося лише близько 1 тис. козаків. Їхнім отаманом став військовий осавул Сидір Білий, а його помічником — колишній суддя Війська Запорозького Антон Головатий. Із них у 1783 р. було утворено Військо вірних козаків. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. його перейменували на Чорноморське козацьке військо, якому дозволили оселитися на землях між Південним Бугом і Дністром. Після закінчення війни в **1792 р. Чорноморське козацьке військо** переселили на Кубань, а в 1860 р. воно дістало назву Кубанського козацького війська.

6. Ханська Україна (Ганщина) у XVIII ст.

Чому Османська імперія активно підтримувала переселення козаків на свої території, надаючи їм привілеї?

Після укладення Карловицького миру кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією в Буго-Дністровському межиріччі пройшов річками Кодима і Мокрий Ягорлик.

Зміна кордонів супроводжувалася ліквідацією козацького устрою на землях, що відійшли до Речі Посполитої. Цим активно користувалася влада Османської імперії. Вона закликала козаків переселятися у свої володіння всілякими привілеями. Так, для переселенців скасовували повинності на десять років.

У 1695—1712 рр. ханськими поселеннями на Дністрі управляв гетьман Петро Іваненко. Його резиденція була розташована на правому березі Дністра в містечку Дубоссари (зараз територія Молдови).

Поразка виступів козаків під проводом І. Мазепи й П. Орлика призвела до нової хвилі переселення козаків у Ханську Україну. У той самий час цю назву після Карловицького миру використовували лише неформально, тому що султан зобов'язався більше не втручатися в українські справи. Відтоді намісник хана взяв титул «гетьман дубоссарський». Назву Ханська Україна офіційно згадували лише в титулі митрополита «Хотинського, усього узбережжя Дунайського і Дністровського й цілої України Ханської», який мав осідок в Ізмаїлі. На середину XVIII ст. козацьку старшину перестали призначати на посаду

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Якуб-ага за російської влади став Яковом Рудзевичем і чимало зробив для підкорення Росією півдня України. За це весь рід Рудзевичів здобув покровительство Г. Потьомкіна. Син Я. Рудзевича Олександр став офіцером російської армії, а дочок Катерину і Єлизавету виховували при дворі імператриці Катерини II. Згодом вони вийшли заміж за російських вельмож.

Ринок у Балті (райцентр на Одещині). Художник Ю. Брандт. 1885 р.

«гетьмана дубоссарського». Її ханська адміністрація віддавала на відкуп найчастіше вірменським купцям.

У 1765 р. почалося правління останнього очільника Ханської України Якуб-аги. Він походив із татар-ліпок (переселенців із Литви), був дипломатом Кримського ханату. Якуб-ага змінив титул, який йому дістався, на «гетьмана і воєводу подністровського й коменданта кордону українського». Титул свідчив і про розширення його володінь. Свою резиденцію він розмістив у місті Балта, яке було засноване в 1748 р. і стало важливим центром торгівлі на стику кордонів Речі Посполитої, Османської і Російської імперій. Тут двічі на рік проводили великі ярмарки з продажу худоби та східних товарів. На цих ярмарках європейські купці скуповували цілі табуни коней для європейських армій. У відносно мирні 40-ві — 50-ті рр. XVIII ст. християнські «ханські слободи» активно розбудовували на південному березі річки Кодими аж до впадіння її в Південний Буг.

Якуб-ага мав план розбудови козацьких поселень на річці Синюха на місці сучасного Первомайська Миколаївської області. Ці поселення мали укріпити прикордоння Кримського ханату. Проте російсько-турецька війна 1768—1774 рр. знищила Ханську Україну.

Цікаві факти

У 1770 р. влада Санкт-Петербурга вирішила скористатися голодом у ногайців для руйнування основ Кримського ханату. Єдисанського мурзу Джан-Мамбета проголосили беєм причорноморських ногайців і надали йому регалії від Катерини II; багато мурз отримали дорогі подарунки. У ногайців з'явилися фіктивне «князівство» та російський «резидент» Петро Весєліцький. Згодом ногайці засумнівались у щирості цього «союзу» і почали повертатися на бік Османської імперії. Тоді було прийнято рішення переселити причорноморських кочовиків на Кубань. Саме ногайську еліту російська влада використала для агітації кримськотатарської, щоб та відмовилася від союзу з Османською імперією. Ногайці сприяли проголошенню ханом проросійськи налаштованого Шагіна Герая. Проте так вони заклали підвалини і власної загибелі.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Шагін Герай. Гравюра XVIII ст.

Працюємо з джерелом

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Російської імперії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну й незалежну область не принесло спокою для Росії, а додало їй нових турбот зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно… виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Беручи до відома всі ці обставини, ми прийшли до рішення… зробити в майбутньому Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави. (Бикова Т. Крим: шлях крізь віки. — Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/60.pdf.)

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, яким був офіційний привід для ліквідації Кримського ханату.

Після початку війни Якуб-ага перейшов на службу до Росії та відіграв важливу роль у підкоренні буджацьких і едисанських ногайців. У відповідь на перехід на бік Росії татарський хан Каплан Герай зруйнував «ханські слободи», а населення забрав у ясир. Однак запорозькі козаки змогли відбити полонених у татар.

У 1777 р. хан Шагін Герай спробував відновити контроль Бахчисарая над Балтою і Дубоссарами. Проте там діяла османська адміністрація. Османи зберігали контроль над цими теренами лише до наступної російсько-турецької війни 1787—1791 рр.

За умовами Ясського мирного договору 1791 р. колишня Ханська Україна перейшла до складу Російської імперії.

7. Кримський ханат у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханату

Чому історія Кримського ханату під зверхністю Російської імперії виявилася короткою?

Остаточно долю держави кримських татар було вирішено за результатами російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Згідно з Кючук-Кайнарджийським мирним договором Кримський ханат проголосив незалежність від Османської імперії, але натомість опинився під контролем Російської імперії. У 1776 р. кримськотатарський уряд повідомив російську владу, що відмовляється від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханату 25-тисячного російського війська. Новим ханом було проголошено Шагіна Герая, якого підтримувала Росія.

Ліквідації Кримського ханату передували заходи, спрямовані на визрівання внутрішньої соціально-економічної кризи.

За наказом імператриці Катерини II російський полководець Олександр Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісниче населення півострова та

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

були основними платниками податків до скарбниці хана.

У 1783 р. Російська імперія дедалі більше поширювала контроль над Кримським півостровом. Останній хан Шагін Герай був змушений зректися влади й виїхати до Османської імперії. Заволодівши Кримом, Катерина II почала відбирати родючі землі в місцевого населення та дарувала їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витісняли на гірші землі. Як наслідок, за наступне століття населення Кримського півострова скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість становили переселенці.

У 1783 р. російські війська під командуванням О. Суворова оточили та знищили ногайців, яким начебто дозволили оселитися в степах біля Волги. Із 60 тис. сімей, переселених у 1771 р. на Кубань, під російською владою залишилося тільки 3 тис. осіб.

8. Південь України. Колонізаторська політика Російської імперії

Чому південь України став привабливою територією для колонізації та які соціально-економічні зміни це спричинило?

Унаслідок перемог Росії у війнах з Османською імперією (1768—1774, 1787—1791 рр.) та ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) і Кримського ханату (1783 р.) утворився масив земель, які Російська імперія почала активно колонізувати.

В організації колонізації цих земель Російською імперією на початковому етапі вагому роль відіграв Г. Потьомкін.

Нові землі активно роздавали російським дворянам. Вони отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Щоб заохотити селян до переселення, дворяни пішли на поступки: панщину скоротили до двох днів на тиждень (замість чотирьох-п'яти). Із 1786 р. основну частину переселених селян становили українці з Правобережжя. На нових землях оселялися німці, молдавани та представники

Кримські татари. Літографія 1862 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110359
Ліквідація Кримського ханату

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

На узбережжі Чорного й Азовського морів розбудовували великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон, а в гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької фортеці Хаджибей (Єні-Дунья) розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт Маріуполь на місці козацької фортеці Кальміус (існувала ще з XVI ст.). Також у 1794 р. на місці кримськотатарських поселень Ахтіар, Ак-Мечеть (Акмеджид) і Кезлеве постала низка важливих міст Кримського півострова: Севастополя, Сімферополя, Євпаторії. Севастополь зробили головною військово-морською базою Росії на Чорному морі. Разом із Миколаєвом він становив окрему адміністративну одиницю.

інших народів, яких російський уряд залучав як колоністів.

У XVIII ст. на півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення було зумовлене потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста виростали переважно на місці фортець. Зокрема, Єлисаветград (зараз Кропивницький), Новомиргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, закладених у 40—50-х рр. XVIII ст. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплень виникло кілька міст, як-от Олександрівськ (зараз Запоріжжя). У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнули будівництво Катеринослава (зараз Дніпро).

До кінця XVIII ст. на півдні України налічувалося близько 30 міст. Із часом вони стали провідними економічними центрами Російської імперії. На території Азовської та Новоросійської губерній українці становили 74 % населення.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть і позначте на лінії часу хронологічні межі існування Гетьманщини, Нової (Підпільненської) Січі, дати остаточної ліквідації гетьманства й козацького устрою, Запорозької Січі, Кримського ханату, російсько-турецьких війн XVIII ст.
2. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі.
3. Яка доля спіткала козацьку старшину і запорожців після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Простежте за картою атласу основні зміни адміністративно-територіального устрою України в другій половині XVIII ст., розподіл українських земель між Російською та Австрійською імперіями.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- знищення Української козацької держави, козацького устрою на Слобожанщині, Запорожжі й Ганщині.
- причини ліквідації Кримського ханату.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

5. **Працюємо в малих групах.** Створіть ментальну карту, що розкриває результати та наслідки російсько-турецьких війн XVIII ст. для України.
6. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, як відбувалося господарське освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст. Чи могли січовики забезпечити колонізацію півдня України?
7. **Працюємо в парах. Метод «Кубик Блума».** Складіть систему запитань до теми «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.».
8. Створіть історичний постер, на якому відобразіть процес колонізації півдня України.

Оцінюємо і створюємо

9. **Працюємо разом.** Поміркуйте, чи могла козацька старшина протидіяти ліквідації гетьманської влади та Запорозької Січі. Наведіть аргументи, що підтверджують вашу думку.
10. **Працюємо в парах.** Складіть хроніку подій життя П. Калнишевського, підкресливши ключові моменти його боротьби за козацьку автономію. Висловіть аргументовану думку, чи можна його політичний шлях вважати успішним.
11. **Працюємо разом.** Обговоріть запитання та сформулюйте спільну аргументовану думку.
    1) Чому після подій 1775 р. Запорозька Січ уже не змогла відновитися в попередньому вигляді?
    2) Чи була ліквідація Гетьманщини неминучою?
    3) Які наслідки ліквідації Гетьманщини є трагічними для України?

Працюємо з хронологією

1764—1786 рр.	Діяльність Другої Малоросійської колегії
1765 р.	Скасування полкового устрою та створення Слобідсько-Української губернії
1768—1774, 1787—1791 рр.	Російсько-турецькі війни
1775 р.	Ліквідація Запорозької Січі
1781 р.	Скасування полкового устрою на території Гетьманщини
1783 р.	Закріпачення селян Лівобережної України; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії
1783 р.	Ліквідація Кримського ханату

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 34. Українські землі у складі Речі Посполитої. Опришківський рух. Гайдамацькі повстання. Коліївщина

Тестові завдання
rnk.com.ua/109610

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.?
2. Що таке національно-визвольна боротьба?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким було соціально-політичне та економічне становище Правобережної України у XVIII ст.;
- про причини широкого народного руху на Правобережній Україні в середині XVIII ст.

Словник

Гайдамаки — селяни-втікачі, вигнанці-запорожці, кримські й ногайські татари, що об'єднувалися у ватаги (купи) і займалися степовим розбоєм («козацьким промислом»). Ця назва походить від османсько-турецького слова, що в перекладі означає «нападати», «шарпати», «гнати», «переслідувати». Уперше назву «гайдамацьке гультяйство» було вжито в універсалі командира польських військ у 1717 р. Згодом назву «гайдамаки» почали використовувати для позначення учасників українського національно-визвольного руху.

1. Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Повстання гайдамаків

1. Якими були передумови розгортання національно-визвольної боротьби на Правобережжі? **2.** Які соціальні верстви долучалися до гайдамацького руху? Які цілі вони мали?

Річ Посполита, повернувши наприкінці XVII ст. Правобережжя, відновила свою владу лише в 1714 р. Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40. Вони володіли 80 % земель Правобережжя (роди Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Жевуських та інші). Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи та звільняли їх від усіх повинностей терміном на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережну Україну швидко наповнювали переселенці з Галичини, Лівобережжя та інших районів. Проте після закінчення терміну слобід вимоги до селян зростали, поверталося кріпацтво. Панщина сягала п'яти-шести днів на тиждень. До соціального гноблення додавалися утиски на релігійному ґрунті.

Спалахнув широкий народний опір. Невдоволені селяни приєдналися до розбійницьких ватаг, що діяли на Правобережжі. Учасників руху називали **гайдамаками**. Їхня кількість зростала.

Перше велике гайдамацьке повстання спалахнуло в **1734 р.**, коли в Речі Посполитій відбувалася боротьба навколо обрання короля. Сотник надвірного війська князя Єжі Любомирського на ім'я **Верлан** утік із війська та оголосив повстання проти панів. Зібравши

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Гайдамак. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Табір гайдамаків. Художник Ю. Коссак

загін, він рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, руйнуючи маєтки шляхти, суди й канцелярії, розсилав універсали начебто від імені російської імператриці Анни Іванівни, подекуди запроваджував козацькі порядки. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Проте під тиском російських і польських військ Верлан був змушений утекти до Молдавського князівства.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні **1750 р.** За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були позбавлені шляхетського панування.

Розуміючи, що події набирають негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

2. Коліївщина

1. Чим Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків? **2.** Чим була зумовлена жорстокість повстанців — учасників Коліївщини?

У 60-х рр. XVIII ст. на Правобережжі продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля Станіслава Понятовського, який намагався провести реформи. Однак за сприяння Росії різко загострилися відносини між православними, з одного боку, та католиками й греко-католиками — з іншого. Скориставшись спровокованою ситуацією, на початку

Працюємо з джерелом

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Ю. Потоцького про організацію гайдамаками своїх нападів (1746 р.)

Коли [ці гультяї] нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі або на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинили. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві, а коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

1. Яким було ставлення автора до гайдамаків? **2.** Яку тактику використовували гайдамаки? **3.** Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110336
З «універсалу» повсталих до селянства західної частини України

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Учасники Барської конфедерації моляться перед битвою. Художник А. Гроттер

Словник

Барська конфедерація — військово-політичний союз частини польської шляхти, налаштованої проти офіційного курсу короля Станіслава Понятовського та невдоволеної політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої.

1768 р. Росія нав'язала Речі Посполитій трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. У відповідь того самого року в місті Бар було утворене військово-політичне об'єднання під назвою Конфедерація шляхти — **Барська конфедерація**. Вона вимагала усунення короля та виступала за збереження давніх шляхетських привілеїв і порядків. Король не мав достатньо сил, щоб придушити рух, і був змушений шукати підтримки в Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ, що розпочав бойові дії проти Барської конфедерації.

Вчинені конфедератами насильства, нестабільність влади, постої військ, грабунки стали поштовхом до повстання, що увійшло в історію як **Коліївщина**. Правителі Речі Посполитої,

Гайдамаки під Уманню. Художник І. Бурячок

Чи відображає ілюстрація справжню суть і мету гайдамацького руху?

Цікаві факти

Дії гайдамаків стали приводом до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Османська імперія сприйняла введення російських військ на Правобережжя для придушення Барської конфедерації як порушення попередніх мирних угод. До того ж керівництво об'єднання уклало угоду з Османською імперією про підтримку. Загони гайдамаків, яких турецька влада сприймала як проросійські, здійснили напад на місто Балта, що було під владою кримського хана. Османська імперія оголосила війну Росії, яка сама шукала приводу до вступу в боротьбу за узбережжя Чорного моря. Такі події стали приводом до втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та її першого поділу.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Вчені досі сперечаються про походження назви «Коліївщина». Одні стверджують, що вона бере початок від слів «колоти», «кіл». За іншою версією, повстання назвали на честь надвірних козаків «колій», «коліївці» (у перекладі із польської мови — черговий), служба яких була «колійною» (тобто почерговою).

Карта
rnk.com.ua/110337
Коліївщина 1768—1769 рр

Російської та Османської імперій сприйняли виступ як «бунт черні» і доклали зусиль для його придушення.

Повстання очолив **Максим Залізняк**. Виступи охопили Київське, Брацлавське, південь Волинського та схід Подільського воєводств. Рушійною силою повстання стали ватаги гайдамаків, надвірні козаки, частково селяни й міщани.

Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, католицької церкви, утисків орендарів і соціального гноблення з боку шляхти. Метою боротьби проголошували створення порядків, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями».

У червні 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто.

Повстання поширилося на інші райони краю.

Тим часом у **1769 р.** російські війська підійшли до Умані. Командувач російських підрозділів полковник М. Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет. Проте на ньому ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені. Проте народні виступи тривали й наступного року.

Коліївщина стала останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Її поразка була пов'язана з тим, що російські й польські

Хрест Барської конфедерації

Максим Залізняк. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Іван Гонта. Художник С. Васильківський. Початок XX ст.

Словник

Опришки (від латинського слова *opressor* — «знищувач», «порушник») — учасники повстанського селянського руху, який був поширений на Прикарпатті та в Карпатах. Цей рух оцінюють як соціальний бандитизм.

Олекса Довбуш. Невідомий художник

війська перевершували повсталих в озброєнні, дії учасників руху були розрізненими, а їхня жорстокість відлякувала від них прихильників.

4. Опришківський рух. О. Довбуш

Якою була мета діяльності опришків?

Рух народних месників набув поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називали «чорними хлопцями», або **опришками**. За історичними джерелами, перші такі загони з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими групами по 20—50 осіб, вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Опришки мали добрі схованки в горах і користувалися підтримкою населення.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш.** Очолюваний ним загін спустошував панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про хоробрість і винахідливість О. Довбуша, якого вважали народним героєм, складали легенди.

Попри загибель О. Довбуша в **1745 р.** рух опришків не припинився й тривав до середини XX ст.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які верстви населення брали участь у гайдамацькому та опришківському рухах і Коліївщині? Що їх до цього спонукало?
2. Яку роль відіграли релігійні суперечності в початку Коліївщини?
3. Чим була зумовлена жорстокість учасників Коліївщини? Як це вплинуло на результат повстання?
4. Чому опришківський рух тривав навіть після загибелі його ватажка О. Довбуша?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Застосовуємо і аналізуємо

5. Простежте за картою атласу події гайдамацького та опришківського рухів на Правобережжі та в Прикарпатті у XVIII ст. Визначте місця основних подій.
6. На лінії часу розташуйте події, які пов'язані з гайдамацьким та опришківським рухами, Коліївщиною. Скільки тривала національно-визвольна боротьба на Правобережжі?
7. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і назвіть причини повстанської боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. Яких форм вона набула? Чому в ній переважали соціальні чинники?
8. **Працюємо разом. Метод «Мозковий штурм».** Чому гайдамацький та опришківський рухи характеризують як соціальний бандитизм?

Оцінюємо і створюємо

9. Дослідіть життя та діяльність О. Довбуша. Сформулюйте власну думку, ким він був: народним героєм чи бандитом. Наведіть щонайменше три аргументи на її підтвердження.
10. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Порівняйте гайдамацький та опришківський рухи. Які спільні й відмінні риси вони мали?
11. **Працюємо разом.** Обговоріть запитання та сформулюйте спільну аргументовану думку.
    1) Чи могли народні рухи другої половини XVIII ст. привести до відродження Української козацької держави?
    2) Чи можна стверджувати, що Коліївщина була останньою спробою відродити Українську козацьку державу часів Б. Хмельницького?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- гайдамацький рух як складне і багатогранне явище;
- посилення соціального, національного та релігійного гноблення в умовах послаблення Речі Посполитої;
- історичне значення Коліївщини як повстання, що зміцнило у свідомості народу ідеї соціальної та національної свободи.

Працюємо з хронологією

1734—1769 рр.	Гайдамацький рух
1745 р.	Загибель ватажка опришків О. Довбуша
1768—1769 рр.	Коліївщина

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Художник О. Сластіон. 1886 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

§ 35. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.

Тестові завдання
rnk.com.ua/109611

ПРИГАДАЙТЕ

1. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати Правобережжя та західноукраїнські землі до свого складу.
2. Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель;
- про розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

Цікаві факти

Наприкінці XVIII ст. прибічники Російської імперії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — примножили свої статки, отримали чини й звання. Щоб протиставити польським панам місцеве селянство, більшість якого становили українці, російський уряд указом імператриці від 1793 р. звільнив селянство від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку безплатного перевезення військових вантажів на три роки.

1. Поділи Речі Посполитої та українські землі

1. Чи припинилося національне гноблення українців після ліквідації Речі Посполитої? **2.** За яких обставин наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу Російської та Австрійської імперій?

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетське свавілля гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Цим скористалися сусідні держави — Росія, Пруссія та Австрія. У їхні плани входило розділити Річ Посполиту та розширити свої володіння, приєднавши її території.

Перший поділ Речі Посполитої відбувся в **1772 р.** У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького воєводств і південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Також усупереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору. У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала намісникові (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у **1775 р.** додалася Буковина, що згодом як окремий округ увійшла до складу **Королівства Галичини і Лодомерії.**

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Шляхта. Художник Я. Матейко. 1893 р.

Під впливом Французької революції в Польщі виник масовий визвольний рух. Була прийнята Конституція та започатковано реформи, які мали зміцнити суверенітет держави. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська та примусила відмовитися від Конституції та реформ. У 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Російської імперії. До дій Росії приєдналася Пруссія.

Унаслідок **другого поділу Речі Посполитої** в **1793 р.** до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воєводства). Це стало приводом до національного повстання під проводом Т. Костюшка. Після перших перемог повстанці були розгромлені. Поразка повстання Т. Костюшка мала згубні наслідки для Речі Посполитої. **У 1795 р.** Австрія, Пруссія і Російська імперія підписали конвенцію про **третій поділ** Речі Посполитої, і вона на 123 роки припинила своє існування як незалежна держава. До Російської імперії відійшли західні землі Волині.

У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилися 80 % українців, що всупереч політиці російського уряду сприяло єднанню та розвитку українського народу.

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110338
Сучасний британський історик Н. Дейвіс про поділи Речі Посполитої

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Поранення Т. Костюшка в битві під Мацейовичами. Художник Я. Плерщ. 1794 р.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу Російської та Австрійської імперій, які впродовж наступного століття продовжили політику національного гноблення українського народу.

2. Правобережна Україна наприкінці XVIII ст.

» Які соціально-політичні та економічні зміни відбулися на Правобережжі наприкінці XVIII ст.?

На українських землях, відібраних у Речі Посполитої, російська влада утворила три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Нові адміністративні й судові установи вводили поступово, щоб не провокувати конфлікт. Залишили чинними старі польські закони, а також юридичні норми Третього Литовського статуту. Судочинство вели двома мовами — польською та російською.

У той самий час землі католицької і греко-католицької церков та опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані російським генералам і вищим чиновникам.

Також на правобережні міста поширили дію Жалуваної грамоти містам 1785 р. та окремо дозволяли всі прибутки від торгівлі спрямовувати на потреби міського господарства. Запроваджували російську митну і поштову служби. Школи передавали у відання місцевої адміністрації та переводили на російську мову навчання.

На Правобережжі була значна частка єврейського населення. У **1791** р. Російська імперія видала указ, що окреслював межі території, за які євреям заборонялося переселятися. Тобто, їм дозволяли жити лише в спеціально визначених містах і містечках. Євреям забороняли володіти землею та займатися певним переліком професій. Результатом цих обмежень стала надзвичайна скупченість єврейського населення в певній місцевості (**«смуга осілості»**).

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після десятирічного перебування в гільдії в «смузі осілості»), осіб із вищою освітою, середній медичний персонал, цехових ремісників, відставних нижчих чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

3. Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині й Закарпатті

▸▸ Як реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II вплинула на селянське населення західноукраїнських земель?

Українські землі, що опинилися під владою австрійських Габсбургів, перебували в дещо інших умовах. Нова влада намагалася впорядкувати всі сторони життя на нових землях відповідно до загальноімперських. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II.

У 1766 р. селяни Закарпаття отримали садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни дістали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонили відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Так само змінювалося й становище галицького селянства. Закон 1775 р. обмежував кількість повинностей. У 1782 р. селян звільнили від кріпацтва, їм дозволили одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Скасовували дворові повинності й роботи за звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, проголосили їхніми володіннями. Проте закон 1789 р. про скасування панщини був чинним лише до 1790 р.

На Буковині продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем Григоре Гікою в 1766 р., яка скорочувала пан-

«СМУГА ОСІЛОСТІ»

▸▸ Які губернії на українських землях у складі Російської імперії не належали до «смуги осілості»? Висловіть припущення, чому саме ці території обрали для проживання єврейського населення.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Панорама Львова другої половини XVIII ст. Художники З. Розвадовський і С. Яновський. 1929 р.

- Дослідіть, які етнічні групи переважали у Львові та як це впливало на культурний та економічний розвиток міста.

щину до 6—12 днів на рік. Згодом і тут було поширено чинність законів 1782 і 1786 рр.

Суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'явилися нові сільськогосподарські культури (картопля, кукурудза).

Активно освоювалися гірські райони. Розвивалися вівчарство й свинарство.

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом був Львів, що налічував 30 тис. осіб. Більшість населення міст становили поляки, євреї, німці, вірмени тощо.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте переважало, як і раніше, ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій вже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Цікаві факти

На середину XVIII ст. на Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 70—80-х рр. XVIII ст. ситуація змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовенства, обмежив вплив Римської курії, закрив монастирі й залишив за ними землі тільки на умовах утримання шкіл або притулків для літніх людей. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духовенство здійснювало службу мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином унійна (греко-католицька) церква зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови й традицій українського населення.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Як змінилося становище Правобережної України після приєднання її до Росії?
2. Як змінилося національне і релігійне життя українців після поділів Речі Посполитої?
3. Які обмеження були накладені на єврейське населення в межах «смуги осілості»?

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Корецька порцеляна, що вироблялася наприкінці XVIII ст. в місті Корець (нині Рівненська область)

Застосовуємо і аналізуємо

4. **Працюємо в парах.** Створіть сенкан, який розкриває сутність поняття «смуга осілості». Результат роботи обговоріть у класі.
5. **Працюємо в малих групах.** Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. Складіть ментальну карту.
6. **Працюємо разом.** Обговоріть і визначте, якими були наслідки поділів Речі Посполитої для України.
7. **Працюємо в малих групах. Метод «Кола Венна».** Визначте спільні та відмінні риси економічного розвитку Правобережжя і Галичини після поділів Речі Посполитої.

Оцінюємо і створюємо

8. **Працюємо разом.** Чому українське населення виявилося байдужим до того, що Річ Посполита втрачала незалежність?
9. **Метод «ПРЕС».** Сучасний український історик В. Верига писав: «Австрія застала [у XVIII ст.] Галичину в руїні, без шкіл... доріг... великих міст... промислу, торгівлі, із бідним і повністю поневоленим польською шляхтою сільським населенням...». Чи згодні ви з таким висновком? Підтвердьте власну думку аргументами.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- результати та наслідки поділу Речі Посполитої для українських земель;
- вплив реформ Марії-Терезії та Йосифа II на становище західноукраїнських земель;
- запровадження «смуги осілості» як прояву дискримінації єврейського народу.

Працюємо з хронологією

- **1772, 1793, 1795 рр.** — Поділи Речі Посполитої
- **1775 р.** — Приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів
- **1791 р.** — Встановлення «смуги осілості» для єврейського населення в Російській імперії

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Тестові завдання
rnk.com.ua/109612

§ 36. Культура України в другій половині XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?
2. Про які здобутки й досягнення української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст. ви пам'ятаєте?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про особливості розвитку культури України в другій половині XVIII ст.;
- імена видатних представників української культури цієї доби та їхні основні здобутки.

1. Особливості розвитку культури

Якими були найбільші виклики для розвитку української культури в другій половині XVIII ст.?

У другій половині XVIII ст. тривали процеси, започатковані в попередні часи розквіту. Водночас формувалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність. Заходи російського уряду з ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережжя на провінцію Російської імперії позбавляли українську культуру основ її розвитку. Дещо в інших умовах розвивалися західноукраїнські землі, що перебували у складі Австрійської імперії.

Проте це не вплинуло на єдність української національної культури.

Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно із цим Російська імперія могла використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

2. Освіта і книгодрукування

Якими були наслідки потрапляння українських земель під владу двох імперій для розвитку освіти?

На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечували передусім українські народні школи — найпоширеніший тип початкових шкіл. Школи утримували коштом парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. в Гетьманщині працювало 866 укра-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

їнських народних шкіл. Такі школи були й на Слобожанщині. Навчання здійснювали українською мовою, учнями могли стати навіть діти з найбідніших сімей.

Знищення української державності зруйнувало народну школу. Закріпачене українське селянство було неспроможне утримувати заклади освіти.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя й Слобожанщину було поширено дію загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян відкривали чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан та урядовців — малі дворічні училища.

Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення. Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту можна було здобути в заснованих у першій половині XVIII ст. Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були загальностанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії.

Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі діяли гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювалося польською або німецькою мовами. Дуже обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив залишити певні кафедри, які увійшли до Руського інсти-

Цікаві факти

Більшість культурних здобутків українського народу XVII—XVIII ст. пов'язана з Києво-Могилянською академією. У її стінах формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. У період між 1754 та 1768 рр. понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося її матеріальне становище. У 1748 р. в Києво-Могилянській академії було запроваджено російську мову, з 1763 р. навчання повністю перевели на російську. У 1817 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на духовну семінарію, а в 1819 р. — знову на академію. В академії вимагали дотримання «російського правопису та московської вимови», тобто здійснювали заходи зросійщення.

Цікаві факти

Освітнє життя населення Галичини розвивалося завдяки заснуванню в 1776 р. імператрицею Марією-Терезією у Відні Греко-католицької генеральної семінарії («Барбареум»). Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Греко-католицька генеральна семінарія («Барбареум») у Відні (Австрія). Сучасний вигляд

Цікаві факти

У 1783 р. у Львові було відкрито Греко-католицьку духовну семінарію, що знаменувало початок створення першої вищої богословської школи для галицьких українців. Дещо раніше, у 1744 р., такий заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачеві. Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

ANNÉE 1776 № 1

GAZETTE DE LEOPOL

DU PREMIER JANVIER 1776.

Перший номер «Львівської газети» («Gazette de Leopol»). Фотокопія. 1776 р.

туту («Студіум рутеніум»). До навчального процесу було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладали лише польською та німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих центрів відігравали друкарні Києво-Печерської лаври та Троїце-Іллінського монастиря (Чернігів). Тут друкувалися твори як богословської, так і світської літератури. Посилення утисків російського уряду на українську культуру спричинило появу численних імперських указів і циркулярів із вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідності українських книгодруків московським зразкам. Проте незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі збагатили національне духовне життя.

Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопсис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень існувало й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня Антона Піллера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було надруковано 250 книжок. Також у 1776 р. французькою мовою друкували «Львівську газету» — перше відоме періодичне видання на теренах України.

3. Література

Які жанри були поширені в українській літературі другої половини XVIII ст.? Які теми в них переважали?

Цікавим явищем тогочасної української літератури стала українська історико-мемуарна проза. Чільне місце в ній посідають щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича. У своїх творах вони зображували події тогочасного державного, політичного та економічного життя, детально змальовували побут української шляхти. Важливу роль у літературі

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

До жанру історичних віршів XVIII ст. належить написаний Семеном Довговичем віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та висловлювався проти централізаторської політики Росії в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права й привілеї, отримані російським дворянством.

другої половини XVIII ст. відігравали поетичні твори. У багатьох історичних віршах знайшли відображення боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шістьдесят восьмому году собиралось народу» тощо. Відгуком на імперський указ 1786 р. про вилучення з українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів». Представником сатирично-гумористичної поезії був Іван Некрашевич. Яскраві побутові сцени з народного життя він змалював у творах «Ярмарок» та «Сповідь».

4. Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода

У чому полягає суть філософського вчення Г. Сковороди? Чи можна цього діяча зарахувати до філософів епохи Просвітництва?

Друга половина XVIII ст. збагатила українську філософську думку новими ідеями. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав суспільний діяч, письменник Михайло Козачинський. Він знайомив слухачів з ідеями про невід'ємні природні права людини, які набули поширення в тогочасній Західній Європі. Свої погляди М. Козачинський висловив у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував пояснити правове вчення й заклав основи громадянського природного права. Найвизначнішим серед учнів М. Козачинського був **Григорій Сковорода** — майбутній видатний філософ,

ДНЕВНИКЪ

ГЕНЕРАЛЬНАГО ШТАБА

НИКОЛАЯ ХАНЕНКА

1787—1754

Сторінка щоденника М. Ханенка. Фотокопія. 1884 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/110360
Яким Сковорода був насправді?

Григорій Сковорода (портрет із його підписом). Невідомий художник. XIX ст.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Працюємо з джерелом
rnk.com.ua/110339
Г. Сковорода про головну мету філософії

гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант. У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою.

5. Розвиток природничих наук

» У чому полягав успіх розвитку природничих наук в другій половині XVIII ст.?

Друга половина XVIII ст. стала періодом успіхів у розвитку природничих наук, зокрема медичних знань. У цей час чимало лікарів-українців здобули вчений ступінь докторів медицини. Значний внесок у розвиток медичних знань зробили Нестор Амбодик-Максимович, Мартин Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Амбодик-Максимович у 1795 р. створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин українських земель. Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Єфрем Мухін запровадив щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Епідеміолог Данило Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни в 1768—1770 рр., запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула в 1784 р. в Російської імперії. Ці методи отримали схвалення багатьох закордонних академій наук.

Обкладинка підручника з ботаніки Н. Амбодика-Максимовича. 1795 р.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичний колегіум. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді.

6. Музика

» Яких українських композиторів вважають найвидатнішими представниками української хорової музики другої половини XVIII ст.? Чому саме їхня творчість здобула широку славу?

Артем Ведель. Невідомий художник

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман Української козацької держави К. Розумовський мав у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

видатних майстрів української хорової музики: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського та Артема Веделя. М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які вирізняються високою майстерністю та драматизмом образів. Спільною рисою, що єднає творчу спадщину цих композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

Особливу любов і пошану українського народу, як і раніше, мали козаки-бандуристи.

М. Березовський навчає хорового співу. Гравюра XVIII ст.

7. Архітектура і скульптура

1. Як змінювалися архітектурні стилі в Україні протягом XVIII ст.? **2.** Чому наприкінці XVIII ст. зник український стиль в архітектурі?

В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі. В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір**. За його участі було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові.

Кращі риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський**. Першою його роботою став міський водогін у Києві із павільйоном-фонтаном «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоро-

Фонтан «Самсон» з ротондою у Києві. Архітектор І. Григорович-Барський. Сучасний вигляд

Проект підручника видавництва «Ранок»

Кловський палац у Києві. Архітектор С. Ковнір. 1756—1761 рр. Сучасний вигляд

вича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються риси класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль рококо як продовження традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проєктом Б. Растреллі), собор Святого Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітте), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретін) та інші. У цей час також набув поширення стиль класицизму. Вищим зразком його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах було зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Ч. Камерон).

Міська ратуша в Бучачі (Тернопільська область). Архітектор Б. Меретін. 1743—1758 рр.

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. був Троїцький собор у Самарі (висота близько 65 м) (Дніпропетровська область). Спорудив його в 1773—1779 рр. **Яким Погрібняк.**

Протягом XVIII ст. на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Іконостас Мгарського монастиря в Лубнах (Полтавська область). Скульптор С. Шалматов

діяльністю різьбяра по дереву **Сисоя Шалматова**. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Святої Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних правил. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини та прагнув надати психологічної характеристики образу. Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, варто згадати **Йоганна Пінзеля**. Він виконав статуї Юрія Змієборця, Святих Афанасія і Лева на фасаді собору Святого Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучач, скульптурне оздоблення костелу в Городку, скульптура «Розп'яття» у львівському костелі Святого Мартина. Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Стажевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі вони працювали в стилі рококо. Майстри виконували роботи для собору Святого Юра й Латинського кафедрального собору у Львові.

Троїцький собор у Самарі (Дніпропетровська область). 1773—1779 рр. Архітектор Я. Погрібняк

8. Живопис і графіка

» Що було характерне для розвитку живопису та графіки другої половини XVIII ст.?

Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо.

Статуя Юрія Змієборця на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Розп'яття. Скульптор Й. Пінзель. Близько 1755—1760 рр.

- У якому історичному контексті було створено цю роботу? Як ви вважаєте, чому автор обрав таке динамічне зображення Христа на хресті? Який вплив це може мати на глядача?

Цікаві факти

Народна картина «Козак Мамай» стала символом епохи, що минала. На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу. Він згадує славне минуле козацтва, журиться з його сумної долі. У часи знищення російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

- Висловіть думку, чому невідомі художники того часу зверталися до історичної тематики.

Український портретний живопис доби рококо значною мірою зберіг пишність та урочистість форм, що склалися в попередні часи бароко. До найкращих зразків належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина М. Балабухи, військового діяча Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими та інших.

У цей час успішно розвивалося графічне мистецтво.

У творчості **Григорія Левицького-Носа** українська графіка досягла своєї вершини. Г. Левицький-Ніс намагався переосмислити традиційні сюжети та створював власні оригінальні композиції.

Великих успіхів також досягли гравери Почаївської друкарні **Адам** та **Йосип Гочемські**. А. Гочемський ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні підручник із медицини Андрія Крупинського, виданий у 1774 р. у Львові. Найоригінальнішим жанром образотворчого мистецтва України другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Своєрідністю відзначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст.

9. Повсякденне життя

- Як розподілялися обов'язки між членами селянської родини цього періоду?

У результаті соціально-політичних змін, що відбулися в другій половині XVIII ст., українство втратило свою еліту. У повсякденному житті селянства мало що змінилося порівняно з попередньою епохою. Найпоширенішою була давня трипільна система землеробства.

Поділ праці в селянській родині визначався тогочасним способом життя. Чоловік доглядав худобу, займався оранкою, посівом і молотьбою зернових культур, заготовляв сіно під час

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Цікаві факти

Хатніми обов'язками української господині у XVIII ст. були: приготування їжі, прання, виховання дітей (співати колискові пісні, розповідати казки, навчати ремесла: прядіння, вишивання, оздоблення оселі тощо); заготівля на зиму продуктів харчування; дотримання норм гігієни (купати дітей, щосуботи мити голову), а також чистоти в приміщенні (щотижня обмазувати долівку хати, підбілювати піч тощо); виготовлення одягу для всієї родини та багато іншої повсякденної роботи. Допомагали жінці старші діти та батьки.

Портрет лубенського полковника Григорія Гамалії. Невідомий художник. Кінець XVII ст.

косовиці, будував житло й господарські споруди тощо. На жінку був покладений насамперед хатній побут усієї родини. Крім цього, селянська родина відбувала ще й повинності на пана або на державу.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які зміни відбулися у XVIII ст. в розвитку Києво-Могилянської академії? Чим вони були зумовлені?
2. Наведіть приклади видатних представників і зразків (пам'яток) літератури цього періоду.
3. Назвіть імена видатних українських композиторів другої половини XVIII ст. У чому полягав їхній внесок у розвиток музичного мистецтва?
4. Наведіть приклади видатних споруд українського бароко, створених С. Ковніром, І. Григоровичем-Барським, Я. Погрібняком.

Застосовуємо і аналізуємо

5. **Працюємо в парах.** Наведіть перелік подій, які найбільше вплинули на розвиток української культури у XVIII ст.
6. Як політика Російської імперії вплинула на розвиток освіти на українських землях? Чи можна стверджувати, що вона занепадала? Чому?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- розвиток української культури другої половини XVIII ст. та збереження традицій попереднього періоду;
- одного з найвидатніших тогочасних діячів Г. Сковороду;
- причини швидкої втрати наприкінці XVIII ст. українською культурою своєї самобутності.

Проект підручника видавництва «Ранок»

Мідна гравірована дошка «Святий Іван Золотоусий» до «Служебника». Художник А. Гочемський. Почаїв (Тернопільська область). 1791 р.

7. Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя? Яка картина стала найбільш популярною наприкінці XVIII ст.?
8. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода висловом: «Світ ловив мене, та не спіймав».
9. Складіть узагальнену таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.». Зробіть висновок про досягнення української культури цього періоду.

Галузь культури	Видатні діячі	Основні здобутки

Оцінюємо і створюємо

10. **Працюємо в малих групах.** На онлайн-карті створіть маршрут віртуальної подорожі українськими місцями, які пов'язані з розвитком української культури другої половини XVIII ст. На карті розмістіть фотографії архітектурних споруд, картин, історичні довідки, які характеризують найважливіші досягнення культури України цього періоду.
11. **Працюємо в парах.** Дослідіть життя та творчість Г. Сковороди або Й. Пінзеля. Уявіть, що ви маєте можливість поставити запитання цьому діячеві. Якими б вони були? Спрогнозуйте відповіді.

rnk.com.ua/109920
Практичне заняття за розділом V

rnk.com.ua/109921
Узагальнення знань за розділом V

rnk.com.ua/109922
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Основні поняття і терміни

Академія — тут: назва закладу освіти в Європі XVI ст.

Базавлуцька Січ — військово-адміністративний осередок запорозького козацтва в 1593—1638 рр. на острові Базавлук на Дніпрі.

Бароко — стиль мистецтва в історії європейської культури XVII—XVIII ст., що поширювався на різні сфери духовного життя суспільства. Його характерними ознаками в мистецтві є контрастність об'ємів, масивність, урочистість, парадність, емоційність і надмірність.

Барська конфедерація — військово-політичний союз частини польської шляхти, налаштованої проти офіційного курсу короля Станіслава Понятовського та невдоволеної політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої.

Бастіон — п'ятикутна постійна або тимчасова (польова) оборонна споруда, яку встановлювали на кутах фортеці для її захисту від обстрілів і штурмів.

Берестейська церковна унія — церковна угода 1596 р., за якою більшість ієрархів Київської православної митрополії вийшли з підпорядкування Константинопольського патріархату та перейшли під зверхність римо-католицької церкви. Вони приймали католицьке вірування, але зберігали візантійську обрядовість.

Вальний сейм — вищий законодавчий станово-представницький орган Корони Польської і Речі Посполитої у XV—XVIII ст.

Великий Луг — історична назва місцевості, величезних річкових плавнів (існували на лівому березі Дніпра до середини XX ст.) між Дніпром і річкою Конка.

Військо Запорозьке — 1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) офіційна назва Української козацької держави, що виникла в роки Хмельниччини; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст. на чолі з воєводою.

«Вольності Війська Запорозького низового» — назва територій, підпорядкованих Запорозькій Січі.

Гайдамаки — селяни-втікачі, вигнанці-запорожці, кримські й ногайські татари, що об'єднувалися у ватаги (купи) і займалися степовим розбоєм («козацьким промислом»). Ця назва походить від османсько-турецького слова, що в перекладі означає «нападати», «шарпати», «гнати», «переслідувати». Уперше назву «гайдамацьке гультяйство» було вжито в універсалі командира польських військ у 1717 р. Згодом назву «гайдамаки» почали використовувати для позначення учасників українського національно-визвольного руху.

Генеральна військова рада — найвищий державний орган за часів Гетьманщини.

Генеральна старшина — назва членів уряду Гетьманщини.

Сторінка Пересопницького Євангелія. Фотокопія. 1556—1561 рр.

Сторінка Третього Литовського статуту. Фотокопія. 1588 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра до «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. 1622 р.

Хрест, переданий у 1622 р. П. Конашевичем-Сагайдачним Богоявленській церкві Братського монастиря в Києві. Національний музей історії України в Києві

Гетьман (у перекладі з німецької мови — «командувач») — у XVI—XVII ст. так називали керівників козацьких походів, керівника Війська Запорозького; із 1648 р. — також правитель Української козацької держави.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Гетьманщині в XVI—XVIII ст. Найвиразнішої форми вони набули від часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

Гетьманщина — назва, яку вживали щодо Козацької держави в 1648—1764 рр.

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними групами в межах однієї держави задля здобуття державної влади або досягнення (відстоювання) певних прав, привілеїв.

Депортація — примусове переселення людей за межі місць їхнього постійного проживання.

Диван (діван, дуван) — вищий орган влади Кримського ханату, державна рада, яка поєднувала виконавчі, законодавчі й судові функції. Крім хана, до неї належали всі інші високопосадовці державної влади.

Дике Поле — історична назва незаселених і малозаселених чорноморських степів у XVI—XVII ст.

Дніпровський Низ — землі по обидва береги Дніпра, розташовані за його порогами.

Епіграма — коротка віршована характеристика особистості, предмета; побажання, дотеп тощо.

Займанщина — різновид звичаєвого права, за яким особа ставала власником і користувачем землі на підставі першого «займу».

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Запорозька Січ — військово-адміністративна організація українського козацтва, яка існувала за порогами Дніпра в другій половині XVI ст. — 1775 р.

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, оточений частоколом.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

Карловицький конгрес 1698—1699 рр. — міжнародний конгрес, на якому були вироблені умови й укладені мирні договори між державами Священної ліги (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією, яка зазнала воєнної поразки. Відтоді Османська імперія почала втрачати контроль над своїми володіннями в Європі.

Козаки-випищики — назва, яку вживали наприкінці XV — у першій половині XVII ст. щодо українських козаків, яких влада Речі Посполитої виключала з козацьких реєстрів.

Козак — слово ймовірно тюркського походження, яке вживали для позначення вільної людини, шукача пригод. На українських землях ним називали: 1) у другій половині XV ст. — охоронців південного прикордоння та промисловиків-уходників; 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровців; 3) від середини XVII ст. — представників козацького стану.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління на українських землях у XVI—XVIII ст.

Козацька революція XVII ст. — політичний процес, який тривав в українському суспільстві в 1648—1676 рр. Він став поєднанням боротьби за національне визволення, соціальних протестів, збройної боротьби та спричинив глибокі зміни в більшості сфер життя.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Козацькі клейноди — військові знаки українського козацтва й символи влади його старшини.

Козацькі повстання (війни) — збройні конфлікти українських козаків зі збройними силами Речі Посполитої на землях сучасних України, Білорусі, Польщі й Молдови наприкінці XVI — у середині XVIII ст.

Колегіум (колегія) — назва середнього й вищого закладу освіти в Європі XVI ст.

Конфесія — віросповідання в межах певного релігійного вчення, а також об'єднання вірян.

Кошовий отаман — найвища виборна посада на Січі, що зосереджувала у своїх руках найвищу військову, судову та адміністративну владу; його обирала козацька рада на один рік.

Кріпацтво (кріпосне право) — система аграрних відносин, за якої селянин перебуває в адміністративній і судовій залежності від землевласника. Назва походить від купчих документів («кріпостей») на землі із селянами в Московській державі від кінця XV ст. У Московській державі система кріпацтва трансформувалася у фактичну рабську залежність. Кріпаки працювали не лише в сільському господарстві, а згодом і на мануфактурному виробництві. На українських землях система прикріплення селян до землі виникла ще за часів Русі. Так, у XI—XII ст. існувала категорія «посаджених на землю» холопів у Русі в XI—XII ст.

Курултай — орган народного представництва в тюркських народів. Спочатку це були збори старійшин для розв'язання найважливіших питань.

Куруци — учасники антигабсбурзьких повстань в Угорському королівстві в 1672—1711 рр. Здебільшого куруцами були етнічні угорці, але серед них також були словаки та русини (українці).

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Кіш — 1) польовий табір під час воєнних походів і на самій Січі; 2) центральний орган управління на Січі, який виконував військові, адміністративні, судові та інші завдання. Кіш виник разом із Січчю та з нею розвивався.

Литовські статути — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського й руського (українського і білоруського) права.

Люблінська унія — об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту у 1569 р. в місті Люблін.

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших у Центральній Європі правових систем міського самоврядування, що виникла в середні віки.

Магнати (у перекладі з латинської мови — «багатій», «знатна людина») — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорському королівстві, Короні Польській, Великому князівстві Литовському, на українських і білоруських землях у їхньому складі та в деяких інших країнах Європи.

Мемуари — записи сучасників про події, у яких вони брали участь або про які дізналися від свідків; про осіб, із якими вони були знайомі.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Вона проіснувала до 1652 р.

Національно-визвольна війна середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського населення, розпочата козацтвом під проводом Б. Хмельницького. Ця боротьба сприяла утворенню Української козацької держави.

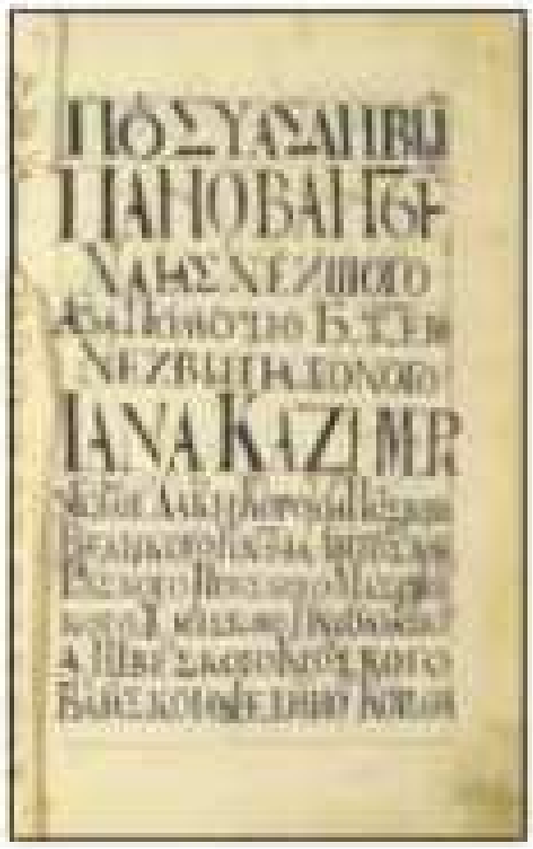

Титульний аркуш реєстру Війська Запорозького 1649 р., до якого було вписано 40 тис. козаків

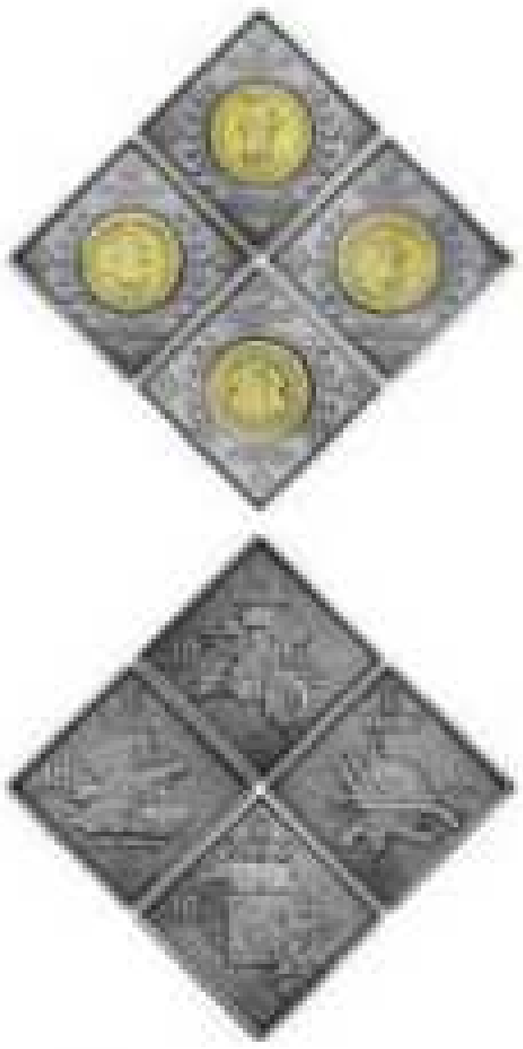

Срібні монети «Козацькі клейноди». 2021 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Пам'ятна монета України, присвячена Хотинській війні. 2021 р.

Нація — людська спільнота, об'єднана усвідомленням своєї спільності, розселенням на певній території зі своїми політичними інтересами, правами та обов'язками перед певною державною організацією.

Наїзд — позаправовий засіб розв'язання суперечок шляхти, збройний напад на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами). За часів Речі Посполитої наїзди набули масового характеру.

Опришки (від латинського слова *opressor* — «знищувач», «порушник») — учасники повстанського селянського руху, який був поширений на Прикарпатті та в Карпатах. Цей рух оцінюють як соціальний бандитизм.

Ораторсько-проповідницька проза — літературний жанр, до якого зверталися церковні діячі, що шляхом красномовства та проповідей тлумачили й поширювали християнське віровчення.

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стильовому оздобленні.

Оренда — наймання майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Паланки — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділяли землі «вольностей» Війська Запорозького.

Пани — група привілейованого шляхетського стану у Великому князівстві Литовському, Короні Польській, а також на українських землях у їхньому складі.

Пам'ятна монета України «350-річчя битви під Батогом». 2002 р.

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежних селян, які працювали в господарстві землевласника зі своїми сільськогосподарськими знаряддями та мали обмежену особисту свободу.

Парафія — первинна церковна адміністративно-територіальна одиниця у християнській церкві.

Період (історичний) — етап історичного розвитку, протягом якого відбулися визначні події, явища, процеси тощо.

Покозачення — процес набуття козацьких прав вихідцями з інших верств українського суспільства.

Полемічна література — літературно-публіцистичні твори, у яких обговорювали проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях у XVI—XVII ст.

Полк — у Гетьманщині: 1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) підрозділ козацького війська.

Політична еліта — привілейована група населення, представники якої здійснюють владні та лідерські функції в суспільстві й державі.

Пам'ятна монета України, присвячена П. Полуботку. 2003 р.

Політична еміграція — вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни з політичних причин.

Політична культура — сформовані історично й спрямовані в політичне життя психологічні настанови, ментальність, самосвідомість і способи вираження політичних позицій щодо здійснення влади в державі.

«Правління Гетьманського уряду» — уряд, створений російською владою для управління Гетьманщиною після смерті гетьмана Д. Апостола.

Привілей — законодавчий акт, ухвала, яку надавав правитель держави окремим особам, групам, станам, землям у Короні Польській і Великому князівстві Литовському (після їх об'єднання — Речі Посполитій).

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, могутнішої. Держава, що перебуває під протекторатом, має певну автономію у вну-

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

трішніх справах, але питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики контролює сильна сторона.

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) найбільших напрямів у християнстві, який утворився за доби Реформації в XVI ст.

Ранньомодерна доба (Ранній Новий час) історії України — період в історії України після середньовіччя, що охоплює події XVI—XVIII ст. Після завершення цього періоду розпочалася Модерна доба історії України.

Рента — дохід від власності, який сплачують власникам за право користування нею.

Республіка — форма правління, за якої вища влада належить представницьким органам, що обираються на певний термін.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, залучена владою Речі Посполитої до військової служби й записана до списків (реєстрів).

Русини — спільна назва, яку використовували в XVI—XVIII ст. щодо православного руського народу, що населяв українські й білоруські землі.

Руська (українська) шляхта — вищий суспільно-політичний привілейований соціальний стан, аристократія в Русі, Руському королівстві, Великому князівстві Литовському і Короні Польській (після їх об'єднання — Речі Посполитій), козацькій державі та інших державних утвореннях на українських землях.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення Української козацької держави під час громадянської війни, період гострої боротьби старшини за владу і постійної агресії сусідніх держав.

Річ Посполита — ранньомодерна парламентська монархія, створена шляхом об'єднання в одну державу Корони Польської та Великого князівства Литовського, де панівне становище посідала шляхта.

Священний Синод Російської православної церкви — орган управління, що діяв у Російській імперії в 1721—1917 рр., який замінив владу патріарха. Синод Російської православної церкви Московського патріархату мав статус вищої державної установи. Синод був підпорядкований імператору.

Сеймики — зібрання шляхти повітів, земель, провінцій та воєводств у Короні Польській. На українських землях вони з'явилися одночасно з воєводствами.

Сейм — назва вищого законодавчого станово-представницького органу влади в різних державах.

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирав гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків та частково іноземців (волохів, сербів, поляків). Сердюцькі полки було ліквідовано в 1726 р.

Слобідська Україна (Слобожанщина) — історична область, до якої належали території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької та Луганської областей України; південно-східної частини Воронезької, південно-західної частини Бєлгородської, півдня Курської областей Росії.

Слов'яно-греко-латинська школа — заклад освіти, у якому, крім «семи вільних мистецтв», вивчали церковнослов'янську, грецьку й латинську мови.

Сотня — у Гетьманщині: 1) адміністративна одиниця у складі полку; 2) підрозділ козацького війська.

Каламар. Поштова марка України. 2007 р.

Поштова марка України, присвячена Гальшці Гулевичівні. 1999 р.

Пам'ятна монета України «Кирило Розумовський». 2003 р.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

«Євангеліє учительноє» К. Транквіліона-Ставровецького. Фотокопія

«Буквар» І. Федоровича. Фотокопія. 1574 р.

Соцініанство — напрям у протестантизмі, радикальна течія кальвінізму, прихильники якого визнавали лише Бога-Отця, виступаючи проти християнського вчення про Святу Трійцю. Засновник напряму — Фаусто Паоло Соццині.

Соціальний стан — група осіб, які мають закріплені законом права й обов'язки; належність до станів була переважно спадковою.

Ставропігія — православна церковна одиниця, наділена правами, що передбачають підпорядкованість безпосередньо Патріарху та непідлеглість місцевим ієрархам.

Старовіри (розкольники) — релігійно-суспільний рух, що виник у середині XVII ст. в Московському царстві як реакція на церковні реформи патріарха Никона.

Старшинське землеволодіння — форма землеволодіння, що склалася в Українській козацькій державі. Воно існувало у двох формах: приватній (спадковій) і ранговій (тимчасовій). Як винагороду за несення служби в козацькому війську старшина отримувала на «ранг» (посаду) землі, села й містечка з державного земельного фонду в тимчасове володіння. Також старшина накопичувала землі завдяки займанщині, купівлі землі в козаків, селян.

Товарне виробництво — виробництво продукції на продаж, а не для власного споживання.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих січей запорозького козацтва на острові Томаківка на Дніпрі.

Українська унійна (греко-католицька) церква — церква, що виникла після укладення Берестейської церковної унії 1596 р.

Українське бароко — стиль мистецтва, поширений на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник шляхом поєднання місцевих архітектурних традицій і європейського бароко.

Українське козацтво — збірна назва козаків на українських землях. Спочатку козаками називали вільних людей, що населяли південноукраїнські степи й жили завдяки війні.

Універсал — адміністративно-політичний акт вищого органу державної влади. «Універсалами» також іноді називали свої звернення ватажки народних повстань.

Федеративна держава — об'єднання декількох державних утворень, які зберігають при цьому свої органи влади, але підпорядковані утвореним ними новим спільним загальнодержавним органам влади.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала землевласнику. Фільваркове господарство базувалося на праці селян, що відробляли «тяглу службу», або панщину.

Церковні братства — світські релігійно-громадські об'єднання при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. завдовжки близько 18 м у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками.

Чорна рада — термін, що позначає козацьку раду, у якій, крім старшини, брала участь і значна частина рядового козацтва. Означення «чорна» походить від слова «чернь» — так старшина називала рядових козаків і нижчі стани суспільства.

«Шляхетська демократія» — устрій Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього населення.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Основні дати і події

XVI—XVIII ст. — Ранньомодерна доба історії України.

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

1528 р. — «попис земський».

1529 р. — Перший Литовський статут.

1555—1556 рр. — будівництво на острові Мала Хортиця замку-«городка» під керівництвом Д. Вишневецького.

1557 р. — прийняття «Устави на волоки».

1566 р. — Другий Литовський статут.

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1588 р. — Третій Литовський статут.

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

Початок XVI ст. — прийняття кримськими ханами титулу імператорського рівня «падишах».

1556—1561 рр. — створення Пересопницького Євангелія.

Близько 1585 р. — заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійного братства.

1593 р. — зруйнування Томаківської і заснування Базавлуцької Січі.

1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

1574 р. — видання «Апостола» — найстарішої відомої друкованої книги на українських землях.

Близько 1576 р. — заснування Острозької академії.

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

1572 р. — виникнення реєстрового козацтва.

Початок XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханату й Османської імперії.

1618 р. — похід козаків на Москву під час війни Речі Посполитої з Московським царством.

1620 р. — висвячення Єрусалимським патріархом Теофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії.

1621 р. — Хотинська війна.

1625 р. — повстання М. Жмайла.

1630 р. — повстання Т. Федоровича (Трясила).

1632 р. — узаконення королем Владиславом V православної церкви. Утворення Києво-Могилянського колегіуму.

1635 р. — повстання І. Сулими.

1637—1638 рр. — козацьке повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні.

1638 р. — прийняття «Ординації Війська Запорозького...».

1648—1657 рр. — Хмельниччина.

1648—1676 рр. — Козацька революція середини XVII ст.

25 січня 1648 р. — прибуття Б. Хмельницького та його соратників до Микитинської Січі. Початок Початок боротьби козацтва проти Речі Посполитої.

Квітень-вересень 1648 р. — битви на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями.

Апостол Петро. Гравюра. Художник Г. Левицький-Ніс. 1737 р.

Статуя Святого Афанасія на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Козацька шабля. Експонат Національного історичного музею України в Києві

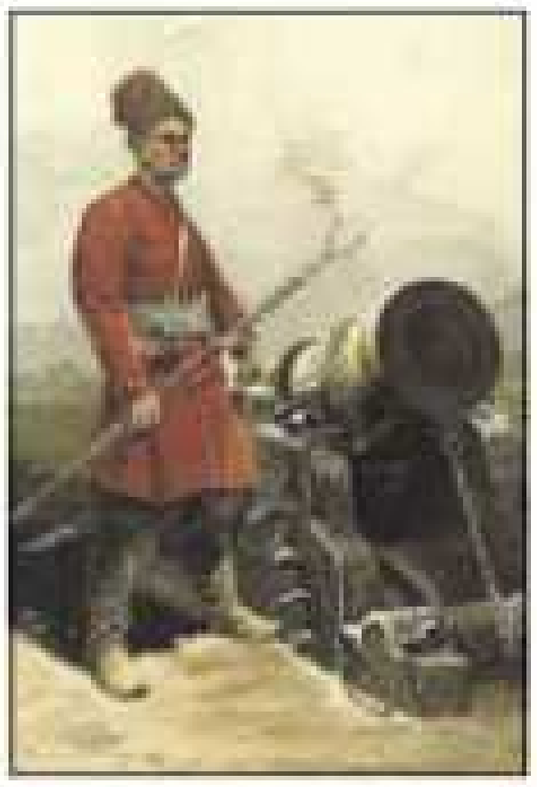

Гармаш часів гетьмана І. Мазепи. Художник С. Васильківський

Козацькі легкі гармати. Експозиція в цитаделі Батуринської фортеці (Чернігівська область)

Жовтень-листопад 1648 р. — облога козацьким військом Львова і Замостя.
Грудень 1648 р. — урочистий вступ Б. Хмельницького в Київ.
Липень-серпень 1649 р. — Збаразько-Зборівська кампанія. Зборівська угода.
1649 р. — виникнення Козацької держави.
1651 р. — битва під Берестечком. Білоцерківський договір.
1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.
Травень 1652 р. — битва під Батогом.
Осінь-зима 1653 р. — Жванецька облога. Кам'янецька угода.
Січень 1654 р. — Переяславська рада.
Березень 1654 р. — «Березневі статті».
1655 р. — битва під Охматовом.
1656 р. — Віленське перемир'я.
Кінець 1656 — 1657 р. — спільний похід трансільванських і козацьких військ проти Польщі та його поразка.
80-ті рр. XVII ст. — початок формування Ханської України (Ганщини)
1658 р. — Гадяцька угода.
1659 р. — Конотопська битва.
1663 р. — Батуринські статті.
1663 р. — перше обрання І. Сірка кошовим отаманом.
1663 р. — Чорна рада.
1663—1664 рр. — похід польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережжя.
1665 р. — Московські статті.
1667 р. — Андрусівське перемир'я.
1667 р. — Західний похід П. Дорошенка.
1668 р. — проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України.
1669 р. — Старшинська рада в Корсуні. Ухвалення протекторату Османської імперії над Українською козацькою державою.
1672 р. — Бучацький мирний договір.
1674—1676 рр. — московсько-українська війна.
1675 р. — захоплення Кримського півострова запорожцями на чолі з І. Сірком.
1677, 1678 роки — Чигиринські походи османської армії.
1678—1679 рр. — «Великий згін».
1681 р. — Бахчисарайський мирний договір.
1683 р. — облога Відня Османською імперією.
1686 р. — «Вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством.
1686 р. — підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.
1686—1700 рр. — війна Московського царства з Османською імперією.
1687 р. — обрання гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Мазепи.
1687, 1689 рр. — Кримські походи московсько-козацького війська.
1692 р. — початок антимосковського повстання П. Іваненка (Петрика) за підтримки Кримського ханату.
1695, 1696 рр. — Азовські походи московських і козацьких військ.
1699 р. — Карловицький конгрес.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

1700 р. — Константинопольський мирний договір між Московським царством та Османською імперією.

1700—1721 рр. — Північна війна.

1702—1704 рр. — повстання С. Палія («Паліївщина»).

1703—1711 рр. — національно-визвольна війна угорського народу під проводом Ференца II Ракоці.

1708 р. — знищення московськими військами гетьманської столиці — міста Батурин.

1708 р. — укладення гетьманом І. Мазепою договору зі шведським королем Карлом XII.

1709 р. — зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі.

1709 р. — Полтавська битва.

1710 р. — Конституція П. Орлика.

1711 р. — Прутський похід московського царя Петра І.

1711—1713 рр. — «Другий згін».

1722—1724 рр. — правління наказного гетьмана П. Полуботка.

1722—1727 рр. — діяльність Першої Малоросійської колегії.

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії.

1727—1734 рр. — гетьманування Д. Апостола.

1734 р. — заснування Нової (Підпільненської) Січі.

1734—1750 рр. — діяльність «Правління гетьманського уряду».

1750—1764 рр. — гетьманування К. Розумовського.

1764—1786 рр. — діяльність Другої Малоросійської колегії.

1765 р. — скасування полкового устрою та створення Слобідсько-Української губернії.

1768—1774, 1787—1791 рр. — російсько-турецькі війни.

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.

1775 р. — ліквідація Запорозької Січі.

1775 р. — приєднання Буковини до володінь австрійських Габсбургів.

1781 р. — скасування полкового устрою на території Гетьманщини.

1783 р. — закріпачення селян Лівобережної України; ліквідація козацьких і компанійських полків, перетворення їх на регулярні частини російської армії.

1783 р. — ліквідація Кримського ханату.

1791 р. — встановлення «смуги осілості» для єврейського населення в Російській імперії.

Сердюк. 1660—1670 рр.

Портрет козака з шаблею. Художник А. Монастирський. 1932 р.

Плани-схеми та характеристики різних форм роботи з підручником
rnk.com.ua/109168

Методи інтерактивного навчання та розвитку критичного мислення
rnk.com.ua/109118

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Зміст

Передмова 3
§ 1. Повторення. Вступ 4

Розділ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

§ 2. Українські землі в першій половині XVI ст. 8
§ 3. Соціально-економічне життя на українських землях на початку — у середині XVI ст. 16
§ 4. Люблінська унія та її наслідки 24
§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої в 1569—1648 рр. 32
§ 6. Поява українського козацтва 39
§ 7. Утворення Запорозької Січі 46
§ 8. Кримський ханат 53
Практичне заняття за розділом I 61
Узагальнення за розділом I 61
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I 61

Розділ II. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ. БРАТСЬКИЙ РУХ. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

§ 9. Церковне життя 62
§ 10. Укладення Берестейської церковної унії 70
§ 11. Культура України XVI — першої половини XVII ст. 77
Практичне заняття за розділом II 87
Узагальнення за розділом II 87
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II 87

Розділ III. КОЗАЦТВО ВІД БОРОТЬБИ ЗА СТАНОВІ ІНТЕРЕСИ ДО ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

§ 12. Козацтво наприкінці XVI ст. 88
§ 13. Участь козаків у морських походах, війнах Речі Посполитої та європейських держав 95
§ 14. Козацтво і православна церква. Реформи Петра Могили. Києво-Могилянський колегіум 104
§ 15. Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. 109
§ 16. Передумови, причини та початок Національно-визвольної війни середини XVII ст. (Козацької революції) 117
§ 17. Перебіг боротьби в 1648—1649 рр. 123
§ 18. Утворення Козацької держави — Війська Запорозького 131
§ 19. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр. 138
§ 20. Козацька держава в системі міжнародних відносин 146
§ 21. Розгортання воєнно-політичних подій у 1654—1657 рр. 152

Наріжна вежа мурів Кирилівського монастиря. Архітектор І. Григорович-Барський. 1748—1760 рр. Сучасний вигляд

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Практичне заняття за розділом III 157
Узагальнення за розділом III 157
Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом III 157

Розділ IV. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 22—23. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я 158
§ 24. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст. 171
§ 25. Слобідська Україна, Запорозька Січ і Ханська Україна в другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко 184
§ 26—27. Українські землі в другій половині XVII — на початку XVIII ст. 193
§ 28. Гетьманщина в Північній війні. Повстання І. Мазепи. Конституція П. Орлика 213
§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату 225
§ 30. Церковне життя в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. 231
§ 31. Українська культура другої половини XVII — у першій половині XVIII ст. «Козацьке бароко» 293
Практичне заняття за розділом IV 247
Узагальнення за розділом IV 247
Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом IV 247

Розділ V. РОЗПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ІМПЕРІЯМИ

§ 32. Спроби збереження автономії та реформування Гетьманщини. Політична культура козацької старшини 248
§ 33. Нищення Козацької держави, козацького устрою Слобідської України та Запорозької Січі. Доля запорожців 255
§ 34. Українські землі у складі Речі Посполитої. Опришківський рух. Гайдамацькі повстання. Коліївщина 270
§ 35. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст. 276
§ 36. Культура України в другій половині XVIII ст. 282
Практичне заняття за розділом V 292
Узагальнення за розділом V 292
Тестові завдання для підготовки
до тематичного контролю за розділом V 292

Додатки

Основні поняття і терміни 293
Основні дати і події 299
Плани-схеми та характеристики
різних форм роботи з підручником 301
Методи інтерактивного навчання
та розвитку критичного мислення 301

Печатка Кальміуської паланки. 1768 р.

Татарський хан. Гравюра. Художник Дж. Фуджерон. 1759—1760 рр.

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН другої половини XVIII ст.

- Російська імперія до 1774 р.
- Землі, приєднані до Російської імперії внаслідок підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р.
- Територія, межі та столиця незалежного Кримського ханату (1774–1783 рр.); яке 1783 р. було приєднане до володінь Російської імперії
- Землі, приєднані до Російської імперії внаслідок підписання Ясського мирного договору 1791 р.
- Нові міста, засновані у колишніх володіннях запорозьких козаків, Кримського ханату та Османської імперії
- Визнання Османською імперією факту приєднання Кримського ханства до Російської імперії
- Кордони Російської імперії 1791 р.
- Буковина, приєднана до володінь Австрії 1775 р.

План м. Миколаєва 1756 р.

Брянськ
Глухів
Чернігів
Путивль
Ромни
Суми
Охтирка
Миргород
Харків
Ізюм
Старий Бєлгород
Калитва
Стара Біла
Полтава
Переяслав
Київ
Біла Церква
Корсунь
Умань
Бершадь
Могилів
Чернівці
Катеринослав (Новий Кодак, нині Дніпро)
Олександрівськ (нині Запоріжжя)
Маріуполь (Домаха)
Азов
Миколаїв
Одеса (Гаджибей)
Херсон
Кримський ханат
Ор (Перекоп)
Сімферополь (Ак-Мечеть)
Бахчисарай
Севастополь (Ахтіар)
Черкеси
Коломия
Яси
Молдова
Волощина
Бухарест
Річ Посполита
Чорне море
Азовське море

Проєкт підручника видавництва «Ранок»

Історія України

підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Особливості підручника

- Підручник допоможе дізнатися про події Ранньомодерної доби (XVII—XVIII ст.) на українських землях
- Робота з ілюстраціями, картами, схемами, таблицями та історичними джерелами наблизить до розуміння подій
- Цікаві запитання і завдання допоможуть розвинути пізнавальний інтерес учнівства

Інтерактивний електронний додаток

- Інтерактивні тестові завдання до кожного параграфа
- Понад 20 унікальних навчальних відео та візуальні матеріали
- Підсумкові інтерактивні роботи до кожного розділу

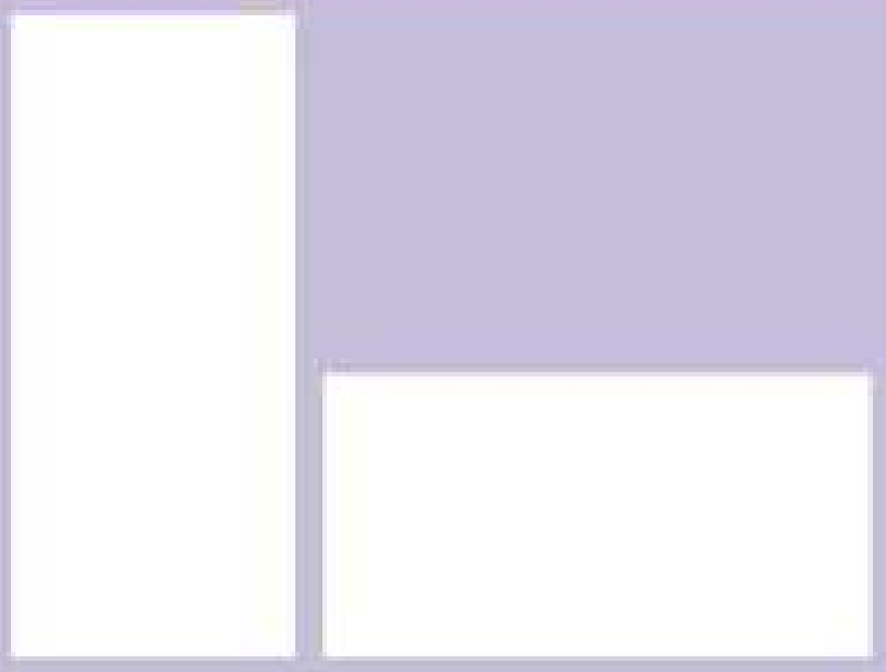

Проєкт підручника видавництва «Ранок»